Planbureau voor de Leefomgeving

WAARDERING VOOR ERFGOED IN DE LEEFOMGEVING: METHODEN VOOR INVENTARISATIE EN AFWEGING

Achtergrondrapport bij het essay *Erfgoed als leefomgevingswaarde* en de website *Erfgoed als leefomgevingskwaliteit*

Joost Tennekes, Like Bijlsma, Gusta Renes

PBL

Colofon

Waardering voor erfgoed in de leefomgeving: methoden voor inventarisatie en afweging

© PBL Planbureau voor de Leefomgeving
Den Haag, 2026
PBL-publicatienummer: 5200

Contact
Joost.tennekes@pbl.nl

Auteurs
Joost Tennekes, Like Bijlsma, Gusta Renes

Met dank aan
Het PBL is dank verschuldigd aan Wouter Veldhuis, Hein Comou en Veerle Simons (MUST); Berdie Olthof, Isabella Hol en Martijn Noordermeer (Feddes/Olthof); Marcel Musch en Geert Das (TUE); Sofia Langendijk, Tessa Verhees en Merijn Drenth (stagiairs); en alle professionals en bewoners die hun medewerking hebben verleend aan de interviews voor de casestudies (zie bijlage 4).

Toegankelijkheid
Het PBL hecht veel waarde aan de toegankelijkheid van zijn producten. Mocht u problemen ervaren bij het lezen ervan, dan kunt u contact opnemen via info@pbl.nl. Vermeld daarbij s.v.p. de naam van de publicatie en het probleem waar u tegenaan loopt.

Delen uit deze publicatie mogen worden overgenomen op voorwaarde van bronvermelding: Tennekes e.a. (2026), Waardering voor erfgoed in de leefomgeving: methoden voor inventarisatie en afweging, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

Het PBL doet onderzoek naar de leefomgeving en het leefomgevingsbeleid in Nederland en daarbuiten. Denk aan milieu, natuur en ruimtelijke inrichting. Met onze verkenningen, analyses en evaluaties leveren we strategische kennis voor beleid, politiek, maatschappelijke organisaties en het bredere publiek. We geven daarbij niet alleen feiten en inzichten over het hier en nu, maar kijken ook vooruit naar de nabije en verdere toekomst. We doen ons onderzoek gevraagd en ongevraagd, onafhankelijk en wetenschappelijk onderbouwd.

Inhoudsopgave

1 Waardering voor erfgoed in de leefomgeving 4
1.1 De maatschappelijke waarde van erfgoed in een integrale ruimtelijke afweging 4
1.2 Erfgoed en MKBA 6
1.3 Vraagstelling van het onderzoeksproject 7
1.4 Leeswijzer voor dit achtergrondrapport 8

2 De Waardenbenadering als basis 9
2.1 Welke soort waarde willen we onderzoeken? 9
2.2 De Waardenbenadering en de acht leefomgevingswaarden 10

3 Methodologie 15
3.1 Eerste fase: literatuur en interviews 16
3.2 Tweede fase: casestudies. 16
3.3 Derde fase: opzet website 23

4 Inventarisatie van waarden in casestudies 24
4.1 Lunetten (wijk) 24
4.2 De Geelders (landschap) 39
4.3 Sint Antonius-Abtkerk in Volkel (gebouw) 52

5 Erfgoed als leefomgeving laten meewegen in een MKBA 63
5.1 Erfgoedwaarden als ingrediënt voor beleidsalternatieven in de MKBA 65
5.2 Erfgoedwaarden meewegen in een MKBA 67
5.3 Samenvattende conclusie 72

Literatuur 75

Bijlage 1: Casus Lunetten 81
De wordingsgeschiedenis van Lunetten 81
Ontwerpvarianten 87

Bijlage 2: Casus De Geelders 100
De wordingsgeschiedenis van De Geelders 100
Ontwerpvarianten 105

Bijlage 3: Casus St. Antonius Abtkerk 113
De biografie van de St. Antonius Abtkerk 113
Ontwerpvarianten 122

Bijlage 4: Interviews 131
Interviews algemeen 131
Interviews cases 131

1 Waardering voor erfgoed in de leefomgeving

Dit rapport geeft uitleg over hoe we als onderzoekers in het onderzoeksproject *Waardering van erfgoed in de leefomgeving* tot onze bevindingen zijn gekomen. Het onderzoeksproject vond plaats in de periode 2019-2022. De resultaten van dit project zijn al eerder gepubliceerd in het essay *Erfgoed als leefomgevingswaarde* (Tennekes e.a. 2022) en op de bijbehorende PBL-themasite. In dit rapport geven we verantwoording over de manier waarop deze producten tot stand zijn gekomen: de vraagstelling en methode. Daarmee geeft het ook verdieping aan het essay, namelijk in de manier waarop het referentiekader voor waardering toegepast kan worden op ruimtelijke ingrepen waarbij erfgoed in het geding is.

Specifiek als het gaat om de relatie tussen deze benadering van erfgoedwaarde en de methode van de maatschappelijke kosten-batenanalyse (MKBA), biedt dit achtergrondrapport in een apart hoofdstuk methodologische verdieping.

Om de verantwoording, verdieping en toepassingsmogelijkheden zoals beschreven in dit achtergrondrapport beter te begrijpen, gaan we bij wijze van inleiding van dit rapport in op het doel en de vraagstelling van het onderzoeksproject als geheel.

1.1 De maatschappelijke waarde van erfgoed in een integrale ruimtelijke afweging

Integrale planning is een belangrijk streven in de Nederlandse ruimtelijke ordening. In de Omgevingswet is dit recentelijk nog eens vastgelegd. Integrale planvorming moet voorkomen dat maatschappelijke sectoren die uiteenlopende belangen vertegenwoordigen (zoals werkgelegenheid, duurzaamheid, voldoende woonruimte, en ook erfgoedbehoud) elk apart hun eigen ruimtelijke beleid maken, en los van elkaar ingrijpen in de ruimte. Een dergelijke 'sectorale' planning zou kunnen leiden tot inefficiënties die Nederland zich niet kan veroorloven, gezien de grote leefomgevingsopgaven op het gebied van klimaat, energie, natuur en wonen.

Wat is 'integrale planning'? Het zou in ieder geval moeten betekenen dat bij het maken van plannen het *maatschappelijke* belang als de gemeenschappelijke noemer van alle sectorale belangen wordt genomen. Bij de planning van een ruimtelijke ingreep zouden de betrokken zich moeten afvragen: hoeveel gaat de maatschappij hiermee erop voor- of achteruit?

Dit is een afweging *per saldo*: welke maatschappelijke waarde wordt met een ruimtelijke ingreep gecreëerd, en welke gaat daarmee verloren? Om die vraag te kunnen beantwoorden, moet eerst de waarde van 'het bestaande' goed in beeld zijn gebracht.

En daarmee raakt erfgoed – gebouwen, ensembles, wijken, landschappen, archeologische sites – de kern van integrale ruimtelijke planning. Bij een ruimtelijke ingreep waarbij erfgoed in het geding is

(en dat kan een zware ingreep zijn waarbij erfgoed verdwijnt, maar ook een transformatieproces, of een grondige restauratie) speelt steeds de vraag: welke maatschappelijke waarde heeft de bestaande situatie, welke daarvan willen we met de ingreep behouden of versterken, en welke waarden willen we nieuw creëren? Behalve bij afbraak, waarbij de waarde van het bestaande geheel teniet wordt gedaan, is het meestal geen kwestie van alles of niets, van nul of één, van zwart of wit. Door een ingreep worden sommige maatschappelijke waarden van het erfgoed méér versterkt dan andere.

Het onderzoeksproject had als doel om die maatschappelijke 'waarde van het bestaande' goed in kaart te brengen, zodat deze in een integrale ruimtelijke afweging goed afgewogen kan worden tegen het nieuwe. Daarbij ging het pas in tweede instantie om de vraag *hoeveel* of *hoe hoog* die waarde is. Daaraan gaat een vraag vooraf, namelijk *wat* als waarde voor de leefomgeving wordt waargenomen. Dit onderzoeksproject ging over een methode om *die* vraag te laten beantwoorden, niet alleen door professionals maar ook door mensen die erfgoed als hun leefomgeving ervaren.

In de meer klassieke erfgoedbenadering (Janssen e.a. 2014, Van Emstede 2014) wordt het beantwoorden van deze vraag overgelaten aan experts, bijvoorbeeld architectuurhistorici, cultuurhistorici, archeologen, etc. Dit is begrijpelijk omdat het vaak gaat om ruimtelijke objecten die door 'het grote publiek' pas op termijn gewaardeerd worden. De waardering neemt vaak pas toe als er tijd verstreken is, ook omdat experts de waarde goed weten te communiceren. Bovendien was in deze klassieke erfgoedbenadering de gedachte dat het belang van behoud van erfgoedwaarde door experts zo objectief mogelijk naar voren gebracht moest worden, zodat het sterker zou staan ten opzichte van andere belangen in het proces van afweging.

Toch is er in de laatste decennia steeds meer aandacht voor de waardering door 'leken'[1]. Hun waardering wordt niet alleen ingebracht in het besluitvormingsproces via erfgoed- en historische belangenverenigingen, maar wordt ook zichtbaar in een hogere marktwaarde van vastgoed in de buurt van erfgoed (Koster&Rouwendal 2017; Ahlfeldt&Holman 2018). Er zijn nog twee belangrijke argumenten bij waarom de overheid bij ruimtelijke afweging niet alleen van de 'expertblik' zouden moeten uitgaan als het gaat wat van waarde is aan erfgoed. Ten eerste is er in het erfgoeddomein een verschuiving gaande van de opvatting van wat erfgoed *is*. Erfgoed is daarbij niet beperkt tot het materiele object, maar omvat ook de rol die het speelde in een bepaalde historische of actuele levenswijze van mensen en in hun verhalen. De manier waarop erfgoed werd (en wordt) gebruikt en hoe mensen ertegenaan keken, is integraal onderdeel ervan (Asseldonk, Tissink & Almekinders 2018; Hermans, Kolen & Renes 2015; Neefjes&Bleumink 2017). Men kan de waarde van het 'object' alleen begrijpen door ook die kant ervan mee te nemen. Het gebruik, betekenisgeving, verhalen maken onderdeel uit van de ontwikkelingsgeschiedenis van het 'object'. De waarde van erfgoed kan behouden worden door het juist in lijn met deze wordingsgeschiedenis verder te ontwikkelen (erfgoed als vector, Janssen e.a. 2014).

Ook is er de laatste decennia meer aandacht voor 'modern' erfgoed, naoorlogs ('45-'65) of zelfs 'post-65' (Van Hoogstraten 2013; Abrahamse 2019; Somer 2020). Bij dit erfgoed is de waardering door gebruikers extra relevant. Alleen al omdat er erg veel gebruikers zijn (ongeveer een derde van de Nederlandse woningvoorraad is uit de periode '65-'85 (Compendium voor de Leefomgeving). Maar ook omdat er minder expertise nodig is gebouwen te begrijpen en te 'lezen': ze zijn immers

[1] Tussen aanhalingstekens, omdat er vaak ook bij mensen die van erfgoed niet hun beroep van hebben gemaakt heel veel historische kennis aanwezig is.

vaak nog in gebruik in de functie waarvoor ze zijn gebouwd. Bovendien is ook onder experts de discussie nog niet uitgekristalliseerd waarin de waarde van dit erfgoed ligt, en worden nieuwe waarderingskaders gevraagd, waaraan de ervaring van gebruikers/bewoners kunnen bijdragen.

Ten tweede is er een veranderend normatief besef dat het erfgoed weliswaar een maatschappelijk belang kan hebben, en daarmee een belang voor ons allemaal, maar dat het een bijzonder belang kan hebben voor een bepaalde groep mensen, namelijk voor hen voor wie het de dagelijkse leefomgeving is. Het erfgoed kan een cruciale rol spelen in hun bestaan van hun gemeenschap, en om te zorgen dat behoud van erfgoed niet ten koste gaat van hun gemeenschap (bijvoorbeeld door gentrificatie), zouden zij betrokken moeten worden bij dat behoud en de besluitvorming daarover. Nederland heeft zich aan dit gedachtengoed gecommitteerd in het verdrag van Faro (Council of Europe 2005) en dit uitgewerkt in beleid (RCE 2020). Dit is geheel in overeenstemming met het gedachtengoed van de Omgevingswet, die immers ook veel belang hecht aan participatie, wat bijdraagt aan de zeggenschap van mensen over hun eigen leefomgeving.

Bij een integrale ruimtelijke afweging waarbij erfgoed in het geding is, gaat het dus niet alleen om de waarde die verschillende soorten experts toekennen, maar ook om de waardering van 'leken', omdat het erfgoed onderdeel is van hun leefomgeving. De vraag is hoe al deze verschillende visies op wat waardevol is aan erfgoed bij elkaar gebracht kunnen worden. Bij een ruimtelijke ingreep zijn verschillende soorten professionals betrokken (planologen, economen, erfgoeddeskundigen, ...), met verschillende disciplinaire achtergronden en elk hun eigen terminologie om over de 'waarde' van erfgoed te spreken. Bewoners en gebruikers hebben weer diverse andere manieren om de waarde van het erfgoed voor hen te verwoorden, die niet per se aansluiten bij de verschillende 'talen' van de professionals.

Voor een goede dialoog over de waarde van het bestaande is het daarom belangrijk om niet alleen de verschillende expertise en groepen gebruikers bij elkaar *om tafel* te krijgen, maar ook om een manier te vinden hoe deelnemers daarover met elkaar kunnen praten als ze om de tafel zitten. Wat is een gemeenschappelijke 'taal' waarin ze over die waarde kunnen spreken? Of, als dat niet mogelijk is, een gemeenschappelijk referentiekader waarmee de verschillende visies aan elkaar gerelateerd kunnen worden?

1.2 Erfgoed en MKBA

In principe levert de maatschappelijke kosten-batenanalyse (MKBA) zo'n gemeenschappelijke taal. MKBA (Romijn&Renes 2013a) is één van de manieren om de gevolgen van een ruimtelijke ingreep voor de waardering voor de leefomgeving in zijn totaliteit in kaart te brengen. De welvaartstheorie biedt een overkoepelend kader om verschillende waarderingen onder één gemeenschappelijke noemer (welvaart) te brengen en probeert deze uit te drukken in euro's. Dat geldt in beginsel ook voor waarden waarvoor geen aparte markt bestaat, zoals erfgoedwaarde en andere zogenoemde 'zachte' waarden (Van Puijenbroek e.a. 2014). Het is weliswaar niet gemakkelijk om de meer 'zachte waarden' uit te drukken in kwantificeerbare eenheden (laat staan te monetariseren), maar het MKBA- 'gedachtengoed' biedt – zoals we in hoofdstuk 5 laten zien - *in principe* een methode om verschillende waarderingen in een gemeenschappelijke taal uit te drukken.

Omdat het bij een MKBA gaat om een per-saldo-benadering, is het in kaart brengen van de waardering voor het bestaande (zoals erfgoed) een essentieel onderdeel. Er worden ook nu al MKBA's voor het erfgoed-domein opgesteld. Zo is er een handreiking cultuurhistorie in m.e.r. en MKBA (RCE &

Projectbureau Belvedère, 2008) en zijn er baten berekend van de instandhouding van historische buitenplaatsen (Witteveen en Bos, 2018) en van monumentenzorg (Stichting economisch onderzoek, 2014).

Toch is een MKBA in een aantal opzichten (nog) geen geschikt instrument om in de geest van de Omgevingswet en Faro de waarde van erfgoed mee te nemen in de integrale ruimtelijke afweging.

Ten eerste staat de terminologie en methode van de MKBA ver af van de leefwereld van gebruikers, en het vergt specialistische kennis om de methode toe te passen. Het is dus nauwelijks geschikt voor participatieve beleidsvorming om de afweging die in een MKBA worden gemaakt weinig transparant is voor niet-experts. Maar misschien nog wel fundamenteler, als men de MKBA-methodologie wil toepassen op erfgoed, is het opnieuw de vraag, of men wel een goed beeld heeft van *wat* aan erfgoed gewaardeerd wordt. Pas als men een goed beeld heeft van de *kwaliteiten* in de ogen van gebruikers, *wat* ze waarderen, kan goed beoordeeld worden of de gebruikte methode om de *mate van* die waardering te meten valide is. Dit probleem, dat de methoden en data die beschikbaar zijn om de *mate* van waardering vaststellen soms te weinig zicht bieden op verschillen in *kwaliteiten* die gewaardeerd worden, geldt niet alleen voor erfgoed, maar ook in bredere zin voor architectonische, stedenbouwkundige en landschappelijke kwaliteiten. Om dit probleem op te lossen, ontwikkelde PBL eerder samen met het CPB een apart instrument: planobjectivering (Hamers, Bijlsma & Van Hoorn 2013). Planobjectivering biedt een conceptueel kader dat kan fungeren als gespreksinstrument voor de discussie over deze kwaliteiten en geeft aan hoe dit aansluit op de MKBA-methode. Het gesprek gaat daarbij zowel over het karakter van het plan als 'space' als het plan als 'place'. Erfgoed gaat vooral over de 'place'. Erfgoed is al onderdeel van planobjectivering, maar was nog niet verder uitgewerkt. Het onderzoek 'Erfgoed als leefomgevingskwaliteit' kan gezien worden als een verdere uitwerking van een onderdeel van planobjectivering, en daarmee als een stap in richting van aansluiting op de MKBA-methodologie (zie hoofdstuk 5).

1.3 Vraagstelling van het onderzoeksproject

Het onderzoeksproject 'Waardering van erfgoed in de leefomgeving' (2019-2022) heeft tot doel om een conceptueel kader te ontwikkelen dat kan fungeren als algemeen gemeenschappelijk referentiekader voor de waardering voor erfgoed in de leefomgeving, zowel door professionals als door bewoners en andere gebruikers. We kozen als basis daarvoor de zogenoemde 'Waardenbenadering' (Buunk &van der Weide 2012; Buunk 2017). De vraagstelling van ons onderzoek was als volgt:

Hoe kunnen verschillende soorten waardering voor erfgoed in de leefomgeving met behulp van de Waardenbenadering onderscheiden en in kaart gebracht worden? Hoe kan het resultaat, namelijk de verscheidene waarderingen van experts en van bewoners/gebruikers, ingebracht worden in het planproces? Hoe kan dit gebruikt worden in een proces van het opstellen van een MKBA??

Deze vraagstelling bepaalde ook de scope van het onderzoek. Die scope betekende dat we ons beperkten in de dataverzameling tot waardering voor *erfgoed* – hoe breed dat ook gedefinieerd kan worden. Voor de methode betekent dat, dat we in het literatuuronderzoek ons hebben beperkt tot erfgoedliteratuur, in de expertinterviews tot professionals op het gebied van erfgoed, en in de casestudies tot planvorming waarbij erfgoed in het geding is. Deze scope van het onderzoek brengt uiteraard beperkingen met zich mee voor het soort conclusies die uit het onderzoek getrokken kunnen worden. Het betekent bijvoorbeeld dat er wellicht bepaalde soorten waardering voor de leefomgeving bestaan, die niet uit onze data naar voren kwamen. Als we nieuwbouw als object van onderzoek

hadden genomen, waren waarschijnlijk gedeeltelijk dezelfde, maar wellicht ook andere soorten waardering naar voren gekomen. Dit is niet meer dan een logisch gevolg van de scope van het onderzoek, maar voor de lezer goed om in het achterhoofd te houden.

De bevindingen van het onderzoeksproject zijn vastgelegd in ons essay 'Erfgoed als leefomgevingswaarde' (Tennekes e.a. 2022). Daarnaast staat op de website 'Erfgoed als leefomgevingskwaliteit' informatie hoe het kader concreet toegepast kan worden in planprocessen. Het kan bijvoorbeeld beleidsmakers, adviseurs of andere professionals helpen om kennis over waardering te verzamelen en om een analyse te maken van het verzamelde materiaal. De opbrengst van participatieprocessen is immers een heel ongelijksoortige verzameling van feiten, meningen en ervaringen, die ook nog eens gerelateerd moeten worden aan de expertkennis. Het conceptueel kader helpt ook om recht te doen aan de speciale kwaliteit van erfgoed binnen de MKBA-methodologie, voortbouwend op het instrument 'planobjectivering' (Hamers, Bijlsma & van Hoorn 2013).

1.4 Leeswijzer voor dit achtergrondrapport

In dit achtergrondrapport staat de **methode** beschreven waarmee we tot het conceptueel kader van de 8 leefomgevingswaarden zijn gekomen. Het geeft bovendien inzicht hoe deze zijn toegepast in drie **casestudies**. Deze casestudies hadden binnen de methode de functie om het kader uit te proberen en te testen alvorens het essay uit te brengen. Maar ze geven daarnaast ook een indruk van hoe het conceptueel kader van 8 leefomgevingswaarden kan functioneren in de vroege fasen van een concreet planproces, meer gedetailleerd dan in het essay is beschreven. Dit rapport biedt daarmee niet alleen inzicht in de achtergronden van het essay en de website, maar ook hoe deze **toepassing** kunnen vinden in de **praktijk**. Ten slotte geeft het laatste hoofdstuk van dit achtergrondrapport aan, welke mogelijkheden de 8 leefomgevingswaarden geven om erfgoed te **incorporeren in de MKBA-methodologie.**

In hoofdstuk **2** gaan we in op de **Waardenbenadering**, die we hebben gekozen als analytische basis voor het onderzoek.

Hoofdstuk **3** beschrijft hoe we de Waardenbenadering doorontwikkeld tot het conceptueel kader van de 8 leefomgevingswaarden, en via welke **methode** we dit kader hebben toegepast bij de inventarisatie van leefomgevingswaarden in de drie casestudies.

Hoofdstuk **4** beschrijft de **toepassing** van het kader in drie **casestudies** op de schaalniveaus van de wijk (Lunetten), landschap (De Geelders), en gebouw (St. Antonius-Abtkerk in Volkel), en de **resultaten** van de inventarisatie van leefomgevingswaarden in die cases.

Hoofdstuk **5** beschrijft hoe het conceptueel kader van de 8 leefomgevingswaarden kan worden ingezet om erfgoed te laten meewegen in een Maatschappelijke Kosten-Batenanalyse (**MKBA**) en via die weg in te brengen in het planproces.

2 De Waardenbenadering als basis

Het doel van het onderzoek is om een conceptueel kader voor de leefomgevingswaarde van erfgoed te ontwikkelen, maar daarvoor is op zijn beurt een onderliggend theoretisch (analytisch, conceptueel) kader als vertrekpunt noodzakelijk. Daarvoor hebben we de zogenoemde Waardenbenadering gekozen. In het essay *Erfgoed als leefomgevingswaarde* hebben we deze keuze toegelicht, maar omdat het relevant is voor de gekozen methode, vatten we deze keuze hier nog eens samen. Daarna gaan we in op de Waardenbenadering zelf.

2.1 Welke soort waarde willen we onderzoeken?

Er zijn veel verschillende classificaties van erfgoed (bijv. Mason 2002, Loulanski 2006, Tarrafa Silva&Roders 2012; Versloot 2014; van Emstede 2014; van Bers 2014). Voor deze studie was het belangrijk om verder te kijken dan het erfgoed alleen en een waarderingsmethodiek te kiezen die recht doet aan de discussies die plaats vinden in het bredere veld van de leefomgeving… oid waarbij ook duidelijk wordt wat het *waardebegrip* is waarbinnen deze indeling gemaakt wordt (Tadaki e.a. 2017). In het onderzoeksproject zijn we op zoek gegaan naar een waardebegrip met bepaalde kenmerken, opdat het begrip van waarde zowel recht doet aan de waardering zoals gebruikers die onder woorden brengen, als inpasbaar is in de terminologie van verschillende soorten professionals, namelijk op het gebied van RO, erfgoed, en economie (MKBA-gedachtengoed). Hieronder geven we vier kenmerken van een dergelijk waardebegrip. [2]

Ten eerste zijn we op zoek naar waarde als een *kwaliteit*, niet als een '*mate van*' ('hoogte', 'hoeveelheid'). Het conceptueel kader dat we willen ontwikkelen is bedoeld om een kwalitatief beeld te geven, dat wil zeggen een beeld van de verschillende *soorten waardering* van mensen. We zijn ons ervan bewust dat dat maar een eerste stap in de totale ruimtelijke afweging is. Nadat de 'soort' waarden zijn gevonden, vraagt een afweging om het vaststellen van de *mate van waarde*, in de zin van 'lage/hoge waarde' of 'het belang' ervan. Maar daar lopen we met dit conceptueel kader niet op vooruit. Het gaat ons om de *waardering voor erfgoed*, en niet om de *waardering van erfgoed* in de specifieke zin die het heeft gekregen in de erfgoedsector, namelijk het vastleggen van de mate van waarde van erfgoed volgens experts. Het gaat bij ons conceptueel kader evenmin om de afweging zelf, d.w.z.. de beslissing hoe de waarde van erfgoed (kwalitatief en de 'mate van') doorslaggevend moet zijn in de besluitvorming. Het conceptueel kader is enkel en alleen bedoeld om de *soorten* waardering in beeld te brengen die bij een besluitvorming kunnen worden meegewogen. Dat betekent dat ook onderzoeksmethode niet gericht is op het meten van de mate van/ hoogte van de waardering.

Ten tweede gaat het ons om waardering als een subjectief fenomeen, niet om de 'objectieve' waarde of een benadering daarvan. In dit onderzoek slaat een waarde altijd op iets wat iemand 'vindt' of als zodanig 'ervaart'. Waarde wordt door *iemand* toegekend, en is niet los van hem of haar aanwezig. Dit uitgangspunt is ook cruciaal voor de inpasbaarheid in de MKBA- methodologie. De methode is dan ook gericht op het zo goed mogelijk in beeld krijgen en beschrijven van de manier waarop iemand

[2] In termen van de typologie van Tadaki e.a.. (2017) gaat het in dit onderzoek niet om *value as a contribution to a goal* (zie 1e en 4e overweging), maar om *value as relations* (zie 2e en 3e overweging).

erfgoed waardeert. Die persoon kan een 'leek' zijn of een 'expert', een bewoner of een professional. Natuurlijk kunnen beleidsmakers of bestuurders uiteindelijk een groter belang hechten aan het oordeel van de een of de ander, maar de methode onderscheidt daar niet tussen. De methode is er ook niet op gericht om naast de 'beleefde' waarde andere waarden *wel* objectief vast te stellen.[3]

Ten derde gaat het ons om waardering *in gebruik*. Hoewel we openlaten welk gebruik dat is, gaat het ons om waardering in interactie met het erfgoed als fysiek object. Wat mensen aan erfgoed in hun leefomgeving waarderen, is zelf een gelaagd fenomeen (Spoormans e.a. 2023 Rapport 1990). Het is de waardering voor een bepaald fysiek fenomeen (en dat kan van alles zijn: groot, klein, een tuin, een straat, een wegenstructuur, een locatie etc.), waarmee iemand op een bepaalde manier interacteert (bijv. wandeling, weg naar het werk, spelen, etc.), daarmee ervaring opdoet, en er bepaalde eigenschappen aan toekent, die bijna altijd ook waarderend zijn in de zin van een positieve of negatieve connotatie, bijvoorbeeld: gezellig, praktisch, maar ook 'afgebladderd', 'geeft een gevoel van eenheid, van ruimtelijkheid' (Coeterier 1997; Russell&Lanius 1984), 'geeft de indruk van een ensemble' (RCE & Projectbureau Belvedère 2008), maar ook 'vertelt het verhaal van …'. 'Waardering' betekent in dit onderzoek de positieve of negatieve kwalificatie van dit *gelaagde* fenomeen (element-gebruik-eigenschap). De door ons gekozen methodiek is nadrukkelijk gericht op het onderzoeken van waardering van een bepaald fysiek element in de context van gebruik (waarbij gebruik breed wordt opgevat). Daarom gebruiken we ontwerpend onderzoek met een participatief element (zie par. 3.2.4), waarbij die relatie tussen waardering, fysiek element en gebruik aan de orde kan komen.

Ten vierde en tenslotte gaat het ons weliswaar om verschillende soorten waardering, maar we willen we deze soorten niet categoriseren naar verschillende maatschappelijke 'domeinen', zoals de economische waarde, politieke, sociale of wetenschappelijke waarden. Ook deze keuze staat toegelicht in het essay. Voor de methode is van belang dat zij neutraal staat t.o.v.. verschillende soorten gebruik, en we niet in de methode al voorsorteren op een bepaald soort gebruik, zoals commerciële exploitatie, onderzoek, educatie, etc.

2.2 De Waardenbenadering en de acht leefomgevingswaarden

Gezien bovenstaande eisen aan het onderliggende conceptueel kader, is de zogenoemde Waardebenadering heel geschikt als basis. De Waardenbenadering is afkomstig uit het werk van Willem Buunk en Marloes van de Weide (Buunk & van der Weide 2012; Buunk 2017). Zij plaatsen de 'waarden van de leefomgeving' in zes verschillende 'sferen'. De sferen zijn grondvormen van redenen die mensen aangeven om iets als waardevol te benoemen, in dit geval een aspect van hun leefomgeving.

Zij baseren hun werk op hun beurt op intercultureel onderzoek naar waarderende oordeelsvorming door de Amerikaanse psycholoog Haidt (zie Haidt & Graham 2007; Haidt & Kesebir 2010). Volgens Haidt is er een beperkt aantal 'fundamenten' waarop mensen hun oordelen baseren. Hij noemt dit 'intuïtieve fundamenten', in de zin dat mensen deze fundamenten niet verder kunnen beargumenteren: ze blijven intuïtief. In de woorden van Buunk (2017): '[Deze] fundamenten zijn de basale intuïties

[3] Zoals bijvoorbeeld gebeurt in een waardebegrip dat vaak gebruikt wordt inde ruimtelijke ordening, namelijk 'ruimtelijke kwaliteit als gebruikswaarde, belevingswaarde, toekomstwaarde' (Hooijmeijer et al. 2001)

die in elk mens aanwezig zijn. Ze vormen de grondslagen voor onze emoties en voor onze oordeelsvorming over zaken die wezenlijk zijn. Dat zijn zaken die ons raken in ons menszijn, in ons samenleven met anderen en in onze relatie tot de leefomgeving. Mensen verschillen in hun geneigdheid om vraagstukken in een bepaalde morele sfeer te plaatsen en zich te oriënteren op een bepaald moreel fundament' (Buunk 2017). Bij elke morele sfeer – of waardensfeer - hoort een verzameling waarden die is gebaseerd op dat bepaalde intuïtieve fundament. De sferen staan afgebeeld in figuur 2.1.

Figuur 2.1
Waardensferen uit de waardenbenadering

Bron: www.waardenbenadering.nl; bewerking PBL

In de **sfeer van kwetsbaarheid** gaat het om waarden die te maken hebben met zorg, bescherming en empathie. In de sfeer van **verdeling** gaat het om waarden die te maken hebben met de rechtvaardige verdeling van goederen. De sfeer van verdeling bevat niet alleen waarden die gaan over hoe men een gegeven goed (rijkdom, toegang, waardigheid, etc.) zou moeten verdelen, maar ook waarden die gaan over het vergroten van dat goed zelf, zodat er meer te verdelen valt. Anders gezegd, het gaat in sfeer van verdeling niet alleen om 'de verdeling van de koek', maar ook om 'de koek voor iedereen groter maken'. In schema 2.2 staan daarom bij deze sfeer ook de waarden 'nut' (nuttigheid), en 'groei'. Het is belangrijk dit niet over het hoofd te zien als we kijken naar waardering van de leefomgeving en waardering van erfgoed, omdat het feit dat erfgoed 'nuttig' kan zijn een rol speelt in de waardering ervan. In sfeer van **onderlinge verbondenheid** gaat het om waarden die te maken hebben met gemeenschapszin, loyaliteit en trots, in de sfeer van het **gezag** om waarden als respect voor autoriteit, in de sfeer van het **onbegrensde** om waarden die te maken hebben met autonomie en ongebondenheid. Ten slotte gaat het in de sfeer van de **ideaalbeelden** om waarden die te maken hebben met **zuiverheid en schoonheid**. In onderstaand schema staan de sferen afgebeeld, met de bijbehorende waarden, die in de argumentatie binnen zo'n morele sfeer een rol spelen.

Figuur 2.2

Verbinding morele sfeer - waarde - moreel fundament

Morele sfeer	Dilemma's leefomgeving	Waarden	Kern van de redeneerlijn	Moreel fundament
Kwetsbaarheden	Kwetsbare gebruikers en aspecten van de fysieke leefomgeving staan centraal	Verantwoordelijkheid, Ontplooiing, Veiligheid, Bescherming, Solidariteit, Nabijheid, Gezondheid, Zelfbehoud	• Inlevingsvermogen in pijn van een ander • Wens om te zorgen	Zorg & Empathie
Gezagsverhoudingen	Bevoegdheden overheid en samenleving of structuren van de fysieke leefomgeving zijn leidend	Zeggenschap, Traditie, Orde, Bescheidenheid, Eigenaarschap, Status, Hiërarchie	• Acceptatie van gezag • Vanzelfsprekendheid van hiërarchie	Respect voor Autoriteit
Het onbegrensde	Fysieke, sociale of formele beperkingen die denken en handelen in de weg staan	Ongeremdheid, Ongetemdheid, Autonomie, Eigendom, Vrijheid	• Verzet tegen inmenging en overheersing • Individuele vrijheid	Vrijheid
Verdelingsvraagstukken	De verdeling van gebruiksrechten op ruimte, kosten, opbrengsten tussen (groepen van) mensen	Groei, Nut, Gelijkwaardigheid, Proportionaliteit, Toegankelijkheid, Gelijkheid	• Onderlinge verhouding tussen mensen • Eerlijke verdeling	Rechtvaardigheid & Wederkerigheid
Onderlinge verbondenheid	Toe-eigening van ruimte door groepen, gemeenschappen in gebiedsprocessen, cultuurhistorie en kenmerken (stads)landschap	Gemeenschap, Samenwerking, Eigenheid, Herkenbaarheid, Trots, Geborgenheid	• Verbinding tussen individu en de eigen groep (en leefomgeving) • Identiteit gemeenschap, buurt, streek	Loyaliteit & Trots
Ideaalbeelden	Strijdigheid van de abstracte voorstelling van inrichting en gebruik van de fysieke leefomgeving met de werkelijkheid	Rentmeesterschap, Harmonie, Diversiteit, Perfectie, Pracht, Heiligheid, Puurheid, Spiritualiteit	• Kracht van het ideaal • Puurheid van idee voor (im)materiële wereld	Zuiverheid & Schoonheid

Bron: De website waardenbenadering Leefomgeving NB: dit schema gaat over waardering voor ruimte in het algemeen, en daarmee breder dan erfgoed. De 8 leefomgevingswaarden van erfgoed (zie figuur 2.3) zouden ingevoegd kunnen worden in de derde kolom van bovenstaand oorspronkelijk schema, onder 'waarden'.

In dit onderzoek gebruiken we deze sferen om het scala van soorten waarden te vinden, dat experts, bewoners, gebruikers etc. aan erfgoed toekennen. We passen de Waardenbenadering, die ontwikkeld is voor de ruimtelijke ordening in zijn totaliteit, toe op de waardering voor een specifiek deel van de leefomgeving, namelijk erfgoed.[4]

Zoals beschreven in het essay Erfgoed als leefomgevingswaarde zijn de 8 leefomgevingswaarden het uiteindelijke resultaat. We zien dat sommige erfgoedwaarden voortkomen uit de sfeer van ideaalbeelden (representatiewaarde van erfgoed, esthetische waarde, collectiewaarde), anderen uit de sfeer van onderlinge verbondenheid (sociale waarde, identiteitswaarde), weer andere uit de sfeer van gezagsverhoudingen, etc. Andersom zien we dat sommige waarderingen twee verschillende kanten hebben naargelang de morele sfeer waarin ze geplaatst moeten worden: namelijk de ontdekkingswaarde en de sociale waarde van erfgoed.

[4] Dit laat onverlet dat het conceptueel kader van de 8 leefomgevingswaarden heel goed meer algemeen van toepassing zou kunnen zijn op waardering voor de leefomgeving in al zijn onderdelen, maar de door ons gebruikte onderzoeksmethode (zie hoofdstuk 3) is niet toegesneden om een dergelijke uitspraak te ondersteunen.

De Waardenbenadering met zijn sferen geeft als het ware een prisma, waarmee we de waardering van mensen voor erfgoed 'breken' in een spectrum. De 8 leefomgevingswaarden (zie figuur 2.3) zijn als het ware acht verschillende 'kleuren van waardering' voor erfgoed.

Bron: PBL

Figuur 2.3
Leefomgevingswaarden van erfgoed in relatie tot de waardensferen uit de waardenbenadering

Voor een uitleg van deze 8 leefomgevingswaarden verwijzen we naar het essay *Erfgoed als leefomgevingswaarde*. Maar het schema hieronder (tabel 2.1) geeft een idee van de onderscheiden waarden.

Sferen	Leefomge-vings-waarde van erfgoed	Relateert aan…	Voorbeelden van vragen	Enkele gerela-teerde termen in erfgoeddomein	Enkele gerelateerde termen in RO en ste-denbouw
Sfeer van ide-aalbeelden	Representatie-waarde	Discours, terminolo-gie	Is het een 'typische' … [wipstellingmolen, modernistisch kan-toor]? Is dit een 'echte'…. [Berlage]? Staat het 'symbool voor…'?	Cultuurhistorische waarde; architec-tuurhistorische waarde; bouwhisto-rische waarde; re-presentativiteit	Groene Hart; com-pacte stad; natuur-netwerk; *landmarks*; iconen
	Esthetische waarde	Zintuigen	Is het mooi, indruk-wekkend, trekt het de aandacht? Is het mooi verouderd?	Uitzonderlijke schoonheid; gaaf-heid	Variëteit; openheid; groot- of kleinscha-ligheid; beeldkwali-teitsplan; passendheid of juist contrastwerking met context; materialiteit, detaillering, patina…
	Collectie-waarde	Concrete collectie	Voegt deze iets toe aan de collectie?	Uniciteit; represen-tativiteit; gaafheid;	'Canon RO'
Sfeer van on-derlinge ver-bondenheid	Identiteits-waarde	Biografie, verhalen	Welke verhalen ho-ren hierbij?	Authenticiteit; her-inneringswaarde; gebiedsbiografie	*Placemaking*; herken-baarheid; eigenaar-schap
	Sociale waarde	De ander (positief)	Wie, welke gemeen-schap is verbonden aan deze plek? (ont-moeten)	Erfgoedgemeen-schap	Sociale cohesie; col-lectief domein; parti-cipatie
Sfeer van kwetsbaarheid		De ander (negatief)	Kan iedereen zich-zelf hier veilig, op zichzelf voelen? (ver-mijden)	-	Sociale veiligheid
Sfeer van ge-zag	Ververvings-waarde	Voorgaande en ko-mende generaties	Ben ik degene die laat verdwijnen wat al zolang bestaat?	Onvervangbaarheid; uniciteit; 'erf-' in 'erfgoed'	Biodiversiteit; duur-zaamheid; rentmees-terschap
Sfeer van het onbegrensde	Ontdekkings-waarde	(Mogelijke) ervaring	Welke interessante en spannende din-gen liggen hier wel niet allemaal in het verschiet?	Gelaagdheid, *curated decay*	(Nieuwe) natuur
Sfeer van ver-deling en nut		(Mogelijke) kennis	Hoe te vermijden dat deze vindplaats, deze bron van ken-nis, aangetast wordt?	Behoud historisch materiaal en con-structie; 'conserve-ring in situ'; reversibiliteit; 'bij-zondere weten-schappelijke betekenis'	Proces aspecten RO, planningsculturen..?
	Accommoda-tiewaarde	Functie	Voor welke type ac-tiviteiten is deze ruimte/ locatie ge-schikt?	'Functionele waarde'	Bereikbaarheid; adaptiviteit (ste-den)bouwkundige structuur, volume; overmaat; flexibiliteit gebouwstructuur; passendheid voor functies als wonen, werken, educatie, re-creatie,….

Tabel 2.1 Waardesferen, leefomgevingswaarden en hun termen in het erfgoeddomein en het ruimtelijk domein

3 Methodologie

Gegeven de onderzoeksvraag is de opzet van het onderzoek explorerend en kwalitatief. Er kunnen drie fasen in het onderzoek worden onderscheiden.

1. In een eerste fase hebben we door middel van literatuuronderzoek en expertinterviews verkend welke soorten waardering professionals in het erfgoeddomein onderscheiden en gebruiken in hun werk. Met behulp van de Waardenbenadering hebben we hiermee een eerste versie van het conceptueel model gemaakt.
2. In de tweede fase hebben we het kader toegepast in een drietal casestudie, om te zien of hiermee de ervaringen van experts *en* burgers adequaat kon worden geconceptualiseerd. Op basis van deze toepassingen is de eerste versie van het kader aangevuld en verder ingevuld. Daarnaast was de toepassing bedoeld om te verkennen hoe het conceptuele kader in de context van een reële context van een specifieke locatie en concrete belanghebbenden toegepast kan worden. Fase 1 en 2 liggen ten grondslag aan het essay *Erfgoed als leefomgevingswaarde.* Hierin wordt het definitieve conceptuele kader uitgelegd.
3. In de derde fase van het onderzoek hebben we twee aspecten van toepassing verder uitgediept via desk research (d.w.z. literatuuronderzoek, analyse): Enerzijds de inbedding van het conceptueel kader in het volledige proces van ruimtelijke beleids- en besluitvorming als het gaat om erfgoed. Dit resulteerde in de website *Erfgoed als leefomgevingskwaliteit*. Anderzijds de inbedding van het conceptueel kader in de methodologie van de MKBA. De bevindingen van dit laatste gedeelte van het onderzoek staan beschreven in dit achtergrondrapport, in hoofdstuk 5.

Samenwerking met andere organisaties

Hier willen we graag vermelden dat we in verschillende fasen van het onderzoek hebben samengewerkt met onderzoekers van andere organisaties – nog los gezien van de bijdrage die door velen is geleverd via interviews, commentaarrondes en deelname in het participatief ontwerpend onderzoek. (De verantwoordelijkheid voor de weergave van analyse en bevindingen in PBL-publicaties blijven uiteraard bij het PBL).

In de eerste fase hebben we samengewerkt met het RCE (Anita Blom, Frank Vehof), en met de TU Delft (Lidwine Spoormans en Anna Pereira Roders).

In de tweede fase hebben we samengewerkt met ontwerpbureaus voor het ontwerpend onderzoek in de casestudies: MUST (Wouter Veldhuis, Hein Comou, Veerle Simons) Feddes Olthof (Berdie Olthof, Isabella Hol en Martijn Noordermeer), TU Eindhoven (Marcel Musch, Geert Das). Daarnaast willen we de organisaties bedanken die ons hielpen bewonersbijeenkomsten voor de casestudies te organiseren (gemeente Utrecht, Bewonersoverleg Lunetten, Staatsbosbeheer, Stichting ARK, coöperatie VOLK). Daarnaast kregen we medewerking van Sofia Langendijk, die in het kader van haar afstuderen aan de Reinwardt Academie bij het PBL stage heeft gelopen.

In de derde fase hebben we voor het opzetten van de website samengewerkt met Libau (Eefje van Duin, Tim Willems Kruize ea). Ook hebben we geput uit resultaten van samenwerking met het Cra (Leo Hendriks, Saskia Naafs, Nynke Bellinga-Gerding). Bovendien kregen we in de laatste fase van het onderzoek medewerking van Tessa Verhees, die in het kader van haar afstuderen bij Planologie

aan de UvA bij het PBL stage heeft gelopen, en van Merijn Drenth, die als Rijkstrainee meewerkte aan het project.

3.1 Eerste fase: literatuur en interviews

Het onderzoeksproject begon met een korte verkenning van academische en 'grijze' literatuur (rapporten, overheidsdocumenten). Deze korte literatuurverkenningen had niet tot doel om een dekkend overzicht te krijgen van de algemene, internationale academische literatuur en de concepten en theorieën daarin over erfgoedwaarde (zie bijvoorbeeld Mason 2002). In de literatuurverkenning en de expertinterviews lag de nadruk op de **Nederlandse praktijk** van toekennen van waarde. Het onderzoek was er immers op gericht welke verschillende manieren van waarderen, zowel van professionals als van bewoners/gebruikers, er in de Nederlandse praktijk bestaan en hoe deze samen te brengen in een meer integrale afweging. Zie het literatuuroverzicht, en bijlage 4 voor de lijst expertsinterviews.

Bij selectie van interviewpartners waren er een paar zwaartepunten. Het gaat om professionals die ervaring hebben met 1. kwantificeren, monetariseren van erfgoedwaarde 2. Het inbrengen van erfgoedwaarde in het proces van ruimtelijke besluitvorming 3. Onderzoek naar de meer sociale kant van waardering van de leefomgeving. Dit laatste omdat dit in de praktijk van (Rijks)beleid voer erfgoed het meest nieuwe aspect van waardering voor erfgoed is.

In de literatuurverkenning lag het zwaartepunt op de volgende gebieden: 1. Kwantificering en monetarisering van erfgoedwaarde in MKBA en meer algemeen de marktwaarde van erfgoed 2. Post-65-erfgoed, omdat de waardering voor dit type erfgoed nog niet uitgekristalliseerd is daarbij en daarbij en worden nieuwe waarderingskaders gevraagd. 3. Sociologische literatuur over de ervaring van de leefomgeving (vooral het concept *sense of place*).

NB: Het onderzoeksproject liep van 2019-2022, en de literatuurstudie en expertsinterviews vonden plaats in de eerste fase van die periode, en de keuze van literatuur en van professionals moet in de context van die periode worden gezien.

3.2 Tweede fase: casestudies.

In de tweede fase van het onderzoek zijn een drietal casestudies gedaan. In elke casus inventariseerden we via verschillende methoden de leefomgevingswaarden van een gebied waar een ruimtelijk ingreep aanstaande is. Voordat we uitgebreid ingaan op de gehanteerde methodologie *binnen* de casestudies, hier nog enkele woorden over de rol van de case studies in het onderzoeksproject als geheel. De casestudies hadden een drieledig doel in het onderzoeksproject.

Ten eerste stelde de toepassing van het conceptueel kader in de case studies ons in staat om het conceptueel kader inhoudelijk te testen: zijn deze acht leefomgevingswaarden genoeg, m.a.w.: kom je ermee uit? Moet het kader aangevuld worden? Hoe kunnen we de leefomgevingswaarden onderscheiden in de praktijk?

Ten tweede stelde de case studies ons in staat om ons een beeld te vormen welke rol het conceptueel kader kan spelen in een planproces, en wel in een vroege fase van het planproces, namelijk de visievorming.

Ten derde leverden de case studies voorbeeldmateriaal om het conceptueel kader en het gebruik daarvan in planprocessen te illustreren, op de themasite Erfgoed als leefomgevingskwaliteit, bij onze reflectie op toepassing binnen MKBA (zie hoofdstuk 5), en natuurlijk ook in presentaties van het onderzoek.

Hoewel geen doelstelling van de case studies per se, heeft het onderzoeksproces wellicht bijgedragen aan het planproces ter plekke, door discussie tussen professionals en bewoners/gebruikers over de ruimtelijke ingreep.

3.2.1 Selectie casestudies

Het casestudy onderzoek betrof 3 cases: verduurzaming van de wijk Lunetten bij Utrecht; uitbreiding bosgebied in natuurgebied De Geelders bij Boxtel; en de herbestemming van de St. Antonius-Abtkerk in Volkel. Bij de keuze voor deze cases golden de volgende criteria en overwegingen.
De cases moesten plausibel zijn als voorbeeld van het soort discussies over de waarde van erfgoed, zoals die bij ruimtelijke ingrepen plaatsvinden. Omdat ruimtelijke ingrepen op heel verschillende **schaalniveaus** plaatsvinden, hebben we gekozen voor een casestudy op het schaalniveau van een gebouw en directe omgeving (St.Antonius-Abtkerk), op de schaal van een wijk (Lunetten), en op de schaal van een landschap (De Geelders).

Het moest gaan om ruimtelijke ingrepen waarbij **erfgoed** in het geding is. Geen wereldberoemd erfgoed (zie volgende punt hieronder), het erfgoed hoeft zelfs niet aangewezen te zijn als monument, maar het moet voor erfgoedexperts interessant genoeg zijn om bescherming te overwegen, anders mist dat aspect van de discussie en is de casestudy minder geschikt als voorbeeld van het soort discussies dat we willen ondersteunen met het onderzoek.

Tegelijk was het belangrijk, dat het erfgoed in kwestie geen wereldberoemd, 'top-100' erfgoed betrof. Voor dat soort erfgoed gold het risico, dat de representatie-, collectie- en ververvingswaarde wellicht zodanig overheersend zouden zijn dat een discussie over andere leefomgevingswaarde daarnaast als niet erg relevant gezien zou worden. De discussies die we met het referentiekader willen ondersteunen betreffen eerder erfgoed waarover valt te twisten wat de waarde is; wat er wel aan behouden zou moeten worden en wat niet. Met andere woorden, de cases moesten meer '**alledaags erfgoed**' betreffen: objecten die worden gebruikt in het alledaagse leven van bewoners en andere gebruikers. Voor dit alledaags erfgoed is vaak minder uitgekristalliseerd wat de waarde ervan is, en hierbij kan ons referentiekader het meeste toevoegen.

De casestudy moet een **reële aanstaande noodzakelijke ingreep** (een transitie opgave in de leefomgeving) betreffen. Dat wil zeggen een ingreep waarvan bewoners/gebruikers zich bewust zijn dat die (nu of in de toekomst) plaats zal vinden. Daardoor zien zij gemakkelijker het belang in om mee te denken over de ingreep. Het *soort* opgave kan per case-study verschillend zijn, als maar duidelijk is voor bewoners dat de discussie niet zozeer gaat over de vraag òf er een ruimtelijke ingreep komt, maar hòe. Dat de status quo verandert staat vast, maar de vraag is op welke manier en welke waarden daarbij behouden en versterkt kunnen worden.

Het was belangrijk dat het planproces zich nog in een **vroege fase** bevindt. In deze fase is er al wel het besef van de opgave, maar de oplossingsrichting is nog maar nauwelijks vastgelegd. Anders zouden daarin bepaalde leefomgevingswaarden al zijn vastgelegd, en zou het weinig zin hebben om de volle breedte van leefomgevingswaarden van het erfgoed te betrekken.

Tenslotte golden er **praktische overwegingen** bij de keuze van de case studies, namelijk de beschikbaarheid van expertise, de contacten met verenigingen en andere platforms om bewoners/gebruikers te bereiken.

3.2.2 De stappen van de casestudie

Elke casestudie betrof vijf stappen. Hier geven we een overzicht, sommige stappen zullen we in de volgende paragrafen verder uitwerken.

- Beschrijven van de **wordingsgeschiedenis**. Door middel van literatuuronderzoek verkennen we de wordingsgeschiedenis van de plek. Dit geeft ons de context voor de gesprekken met erfgoedexperts en bewoners, en helpt op zich al om een aantal leefomgevingswaarden (bijv. representatiewaarde) te herkennen.

- **Bepalen van de stakeholders**. In de case study gaat het ons om de belanghebbenden in relatie tot de ruimtelijke ingreep. Dit zijn over het algemeen de volgende soorten actoren (lijst is overlappend, niet uitsluitend):
    - Bewoners; andere gebruikers zoals bezoekers; eigenaren;
    - Initiatiefnemers van de ingreep;
    - Professionals: van gemeenten en andere professionele organisaties zoals woningbouwverenigingen, waterschappen, terreinbeheerder
    - Overige professionals: experts die worden ingeschakeld als adviseur op een bepaald terrein, bijvoorbeeld erfgoed, economie, water, etc.

- **Selectie respondenten** en representativiteit. Van elk van deze *soorten* belanghebbenden hebben we steeds een selectie kunnen betrekken bij de case studie als respondent voor interviews, enquêtes en bijeenkomsten. Doel van de studie was om een zo groot mogelijke reikwijdte aan waarderingen op te halen. Door verschillende soorten professionals naast bewoners (en bij de Geelders recreanten) als respondent te betrekken, hebben we de kans op variatie in waarderingen vergroot.
    - Wat betreft professionals hebben we gepoogd om in ieder geval de breedte van soorten organisaties en expertises vertegenwoordigd te zien.
    - Wat betreft de bewoners/ gebruikers kunnen we geen uitspraak doen over de representativiteit van de selectie voor de totale verzameling van belanghebbenden. Gegeven de geringe tijd en onderzoekscapaciteit per case studie waren er weinig mogelijkheden om representativiteit te bereiken, itt tot de selectie van professionals. Bij de selectie van responderen hebben we wel geprobeerd een zo groot mogelijke *variatie* van respondenten te verkrijgen, op basis van inschattingen van hun verhouding tot het erfgoed (bijvoorbeeld bij de casus de Geelders zowel agrariërs als mensen die van de natuur hun hobby hebben gemaakt). Per case studie staat in het volgende hoofdstuk het proces beschreven waarmee we verschillende soorten respondenten hebben benaderd.

    Gezien het doel van de casestudie (een eerste test van het referentiekader als analyse-instrument; uitproberen in een reëel proces van planvorming) was deze variatie voldoende. Maar als basis voor beslissingen in het planproces zou een beter zicht op de representativiteit van de verscheidenheid aan verschillende waarderingen noodzakelijk zijn.

- **Inventarisatie van waarden** in twee ronden.
    - Door middel van literatuurstudie en expertinterviews werd opgehaald, wat binnen het discours van professionals (erfgoedexperts, gemeenteambtenaren van planningsafdeling, andere relevante experts) als waardevol werd gezien, en waarom. Vervolgens werd een brede groep bewoners en eventueel andere gebruikers gevraagd naar hun waardering, door middel van enquêtes en groepsinterviews (zie paragraaf 3.2.3)
    - De gevonden waarderingen in de eerste ronden zijn verwerkt in ontwerpvarianten. Deze zijn vervolgens nogmaals besproken in groepsbijeenkomsten en interviews met dezelfde groep respondenten als in de eerste ronde (zie paragraaf 3.2.3 en 3.2.4). Dit is een voorbeeld van ontwerpend onderzoek: een manier om door het maken van ontwerpen een onderwerp te onderzoeken (in dit geval de waarderingen van bewoners/gebruikers).

- **Verslaglegging** van de gevonden waarden, in dit rapport in hoofdstuk 4.

- **Reflectie** op gevonden waarden, in het essay *Erfgoed als leefomgevingswaarde*.

3.2.3 Inventarisatie van waarden in casestudies

Een belangrijk doel van de casestudies was het toepassen van de 8 leefomgevingswaarden als conceptueel kader om waarderingen voor erfgoed te inventariseren. Daarvoor hebben we in de case studies de waarderingen voor erfgoed verzameld. Daarbij gebruikten we een combinatie van methoden, namelijk literatuuronderzoek, interviews, enquêtes, en ontwerpend onderzoek.

Omdat het ons ging om waardering-in-gebruik, willen we weten aan welk fysiek element van het erfgoed en welk kenmerk ervan de waardering wordt toegekend. De ontwerpschetsen die in het kader van de case studies zijn gemaakt waren niet bedoeld als een voorstel voor de 'optimale' ruimtelijke ingreep, maar als middel voor een gesprek over de waardering. De ontwerpschetsen zijn object van discussie waarin mensen kunnen aanwijzen van welk fysiek element hun waardering afhangt. We gebruikten het ontwerp dus als middel om de waarden te inventariseren, en wel als tweede stap van de inventarisatie.

De inventarisatie van de waarderingen van belanghebbenden kende de volgende stappen. De eerste stap betrof het in kaart brengen van de professionele erfgoedwaardering aan de hand van literatuuronderzoek (waardestellingen, gebiedsbiografieën, cultuur historische studies). Van alle in de literatuur genoemde waardevolle elementen in een gebied werden foto's verzameld die diende als een startpunt van de inventarisatierondes. De eerste ronde inventarisatie gebeurde aan de hand van interviews met professionals, groepsinterviews en enquêtes met bewoners, de tweede ronde aan de hand van ontwerpschetsen.

- In de eerste stap **verzamelden** we zowel bij professionals als bij bewoners/gebruikers wat zij aan een locatie waarderen en welke fysieke elementen ze daarbij belangrijk vinden. De in de literatuur genoemde waardevolle elementen in het gebied vormen een basis, die door de respondenten getoetst en aangevuld worden. Bij professionals deden we dit aan de hand van **expertinterviews.** Bij bewoners deden we dit ofwel aan de hand van **groepsinterview** (Lunetten) ofwel d.m.v. een (online) **enquête** (De Geelders, Volkel). Aan bewoners/gebruikers werd

gevraagd om aan te wijzen welke plek ze waardeerden en waarom. Dat gebeurde aan de hand van de volgende vragen: 1. Welke plek is kenmerkend voor dit gebied/gebouw en waarom? 2. Wat is uw lievelingsplek in dit gebied/gebouw en waarom? Wat 3. Wat mag verdwijnen in dit gebied/gebouw en waarom? Dit gebeurde zowel op kaart als door middel van foto's (zie onderstaande figuur).

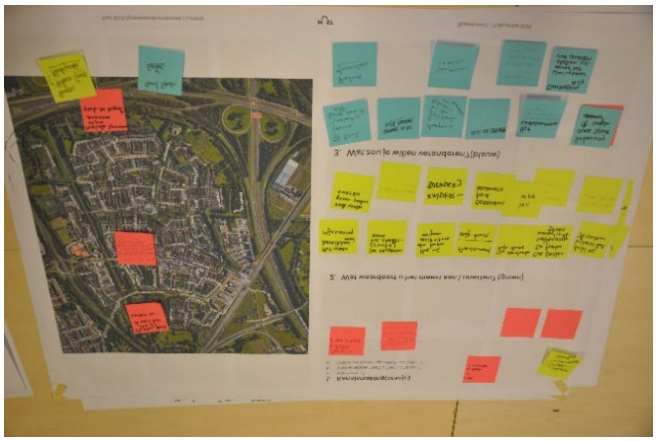

Figuur 3.1
Voorbeeld van het gebruikte materiaal uit de eerste sessie van het groepsinterview in Lunetten.

- Vervolgens **analyseren** we dit materiaal in termen van het conceptueel kader. Welke soorten leefomgevingswaarden worden genoemd? Welke invulling wordt daaraan gegeven en aan welke fysieke kenmerken vastgemaakt?

- We **selecteerden** de 3 of 4 soorten leefomgevingswaarden die de grootste rol leken te spelen in de waardering voor het erfgoed.

- Voor elke van deze soorten waardering stelden we **een variant voor de ingreep** op. Bij elke variant bleef de transitieopgave die in het omgevingsbeleid wordt beschreven grosso modo gelijk. Maar de manier waarop dit 'programma van eisen' werd ingevuld (de 'hoe' vraag) verschilt per variant. Daarbij werd telkens een groep van gevonden soorten waarderingen benadrukt. De varianten verschilden dus niet in het programma van eisen -zoals bijvoorbeeld het realiseren van duurzame mobiliteit in Lunetten, het realiseren van een waterparel in de Geelders en het versterken van de sociale functie van de kerk in Volkel- maar in op welke wijze een bepaalde *set aan leefomgevingswaarden* via het ontwerp behouden en versterkt werd.

- Voor elke variant werd een **ontwerpschets** gemaakt door professionele ontwerpbureaus, rekening houdend met de fysieke mogelijkheden en beperkingen van het object/ de plek.

- **De ontwerpschetsen werden met betrokkenen besproken**. Bewoners/gebruikers reflecteerden op de ontwerpschets: wat daarin sprak hen aan, wat niet, en waarom. Dit gaf extra informatie over welke ruimtelijke elementen gewaardeerd werden en waarom.

Onderstaand figuur geeft een weergave van de verschillende stappen van de inventarisatie.

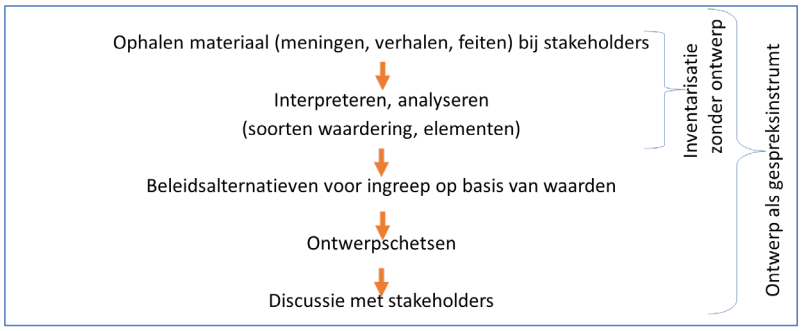

Figuur 3.2 stappen van inventarisatie van waardering voor erfgoed

3.2.4 Ontwerp als onderdeel van dialoog in de casestudie

De ontwerpschetsen, waarin per casus varianten van ingreep werden geschetst op basis van verschillende leefomgevingswaarden, speelden een belangrijke rol in het onderzoeksproces. In deze vorm van ontwerpend onderzoek zijn ontwerpvarianten ingezet om onderzoek naar de leefomgeving te doen (Bijlsma 2025). Doel was om de waardering van de leefomgeving voor verschillende betrokkenen bij planontwikkeling te achterhalen.

In de eerste ronde werden niet alleen waarderingen opgehaald, maar ook kennis over de concrete, elementen en eigenschappen van het erfgoed die essentieel zijn voor die waardering. Deze elementen en eigenschappen werden verwerkt in de ontwerpschetsen. De ontwerpschetsen maakten het mogelijk om niet in abstracto te praten over de ingreep, maar deze ook als fysieke elementen en eigenschappen aanschouwelijk te maken. Dit hielp om focus te houden op de samenhang tussen waardering en de fysieke elementen waar deze waardering 'van afhangen'. Het ontwerp is op die manier functioneel voor het gesprek over de waardering van bewoners en andere gebruikers.

Maar het ontwerp is meer dan alleen een middel voor de inventarisatie van waarderingen voorafgaand aan een ingreep. Het levert ook de bouwstenen op voor het uiteindelijke schetsontwerp. Dit gesprek met bewoners is ook voor de ontwerper belangrijk als onderdeel van zijn of haar denkproces (De Jonge 2010). Deze rol voor ontwerp is vergelijkbaar met wat Buunk (2017) beschrijft als waardebewust ontwerpen (zie tekstbox).

Het ontwerpend onderzoek in dit onderzoek kende de volgende stappen

- **Vaststellen van de (transitie)opgave**, uitgedrukt in een (op hoofdlijnen beschreven) programma van eisen, gebaseerd op de vigerende ruimtelijke beleidsnota's. **Wat staat in elke variant vast** als het gaat om wat de ruimtelijke ingreep moet opleveren?

- **Welke leefomgevingswaarden** staan aan de basis van de variant? Op basis van de (eerste ronde) inventarisatie en analyse van waarden maken we een selectie van max 3 varianten, elk op basis van één of twee leefomgevingswaarden, die een belangrijke rol lijken te spelen in de waardering voor het erfgoed

- Welke **fysieke elementen** moeten ontworpen worden? Op basis van de inventarisatie wordt op **hoofdlijnen** bepaald welke fysieke elementen in de varianten moeten terugkomen, en in elke

variant verschillend moeten worden ontwerpen. Bijvoorbeeld in Volkel: interieur, exterieur, directe omgeving kerk. Hier komen uiteraard nog vele details bij op basis van de fysieke elementen die genoemd worden, maar het gaat om de hoofdlijnen die in ieder geval in elk ontwerp terug moeten komen.

- **Ontwerpschets per variant**. Hierin zijn de waarderingen van de betrokkenen geïncorporeerd, maar hier zit onvermijdelijk ook een aspect van interpretatie aan vast, alleen al vanuit de ontwerpers die bepaalde aspecten ontwerpen op basis van hun inschatting van de beperkingen en mogelijkheden ter plekke.

- De **gesprekken over de ontwerpschetsen** individueel met professionals of groepsinterviews met bewoners dienden als een verdiepingsslag om een beter beeld te krijgen van de waardering van betrokkenen voor het erfgoed. Aan de hand van de schetsen konden we beer bepalen welke ruimtelijke elementen van belang waren voor de waardering van bewoners en ander gebruikers.

Waardebewust ontwerpen in Buunk

Buunk (2017) spreekt van 'waardebewust ontwerpen', zie figuur 3.3).[5] In ons onderzoek worden de eerste twee stappen in het proces van waardebewust ontwerpen van Buunk samengevoegd tot een grote analysefase. Zo wordt het ontwerp wordt onderdeel van de analyse (zie rode lijnen in het figuur). Het levert op een interactieve wijze informatie aan.

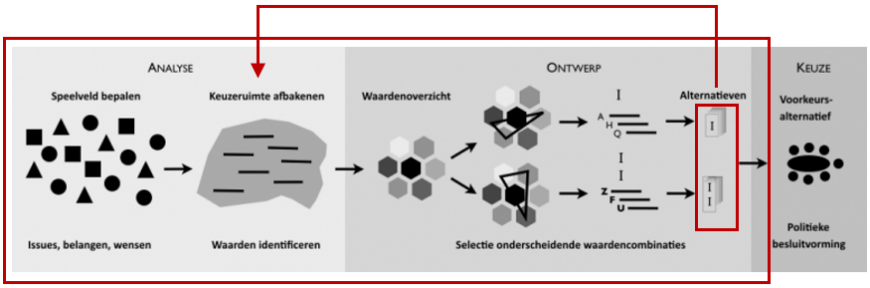

Figuur 3.3
Bron: Buunk (2017) Stappen in het waardebewust ontwerpen, met in rood aangegeven de analysefase in het PBL onderzoek.

Dit is een belangrijk verschil met de in het schema beschreven stappen van Buunk en Van der Weide, waar de ontwerpvarianten direct input leveren aan het politieke besluitvormingsproces. In onze methode volgt nog een iteratieslag, waarbij ontwerp gebruikt wordt om waarden te identificeren. Uiteindelijk is ook het doel van ons onderzoek om de waarderingen van stakeholders te analyseren en in te brengen in disciplinaire discussies en beleidsprocessen (zie ook hoofdstuk 5).

3.3 Derde fase: opzet website

Op de website wordt in vier stappen beschreven hoe het conceptueel kader toegepast kan worden in het planproces: waarden ontdekken, waarden vormgeven, waarden adresseren in het formele proces, waarden afwegen. Voor de stap 'waarden ontdekken' hebben we gebruik gemaakt van gesprekken met Cra over beschikbare methoden om data te verzamelen over waardering door bewoners/gebruikers. De stap 'adresseren' is gebaseerd op de routekaart die is ontwikkeld door Libau, op basis van hun ervaring als adviseur in planprocessen. Vervolgens is de opzet van de website getest door professionals vanuit verschillende organisaties (gemeente, provincie, consultant) en hun commentaar zo goed mogelijk verwerkt.

[5] Informatie over waardenbewust ontwerpen, geraadpleegd 15 maart 2021

4 Inventarisatie van waarden in casestudies

In dit hoofdstuk beschrijven we opzet en resultaten van drie casestudies, waarin we het conceptueel kader gebruikten bij de inventarisatie van leefomgevingswaarden van erfgoed. We volgden daarbij de stappen zoals weergegeven in figuur 3.2. In alle drie de gevallen was een ruimtelijke ingreep noodzakelijk of aanstaande. Daarom beschrijven we in dit hoofdstuk per case eerst de ruimtelijke opgave. Daarna beschrijven we het onderzoeksproces en de resultaten (zie par. 3.2.3). We beschrijven ook hoe we tot de ontwerpvarianten en ontwerpschetsen zijn gekomen (3.2.4). De ontwerpschetsen zelf, en meer uitgebreide beschrijven van de context, zijn te vinden in de bijlagen. Tenslotte geven we per case een overzichtstabel van de gevonden waarden, en geven enkele reflecties op de gevonden (verschillen in) waardering.

4.1 Lunetten (wijk)

4.1.1 Post-65 wijken als erfgoedopgave

Lunetten is een woonwijk aan de rand van Utrecht. De wijk ligt ingeklemd tussen de spoorbaan, de A2 en de A27. De wijk is in zijn uiteindelijke vorm ontworpen in 1974 en gebouwd tussen 1976 en 1985. De stedenbouwkundige opzet van Lunetten is, net zoals de andere wijken die in deze tijd gebouwd werden, kleinschalig en dorps. Deze wijk heeft een zeer gemengde bevolkingsopbouw, met een groot aandeel studenten, naast de aanwezigheid van gezinnen en ouderen. Ook kent de wijk een relatief hoge dichtheid met veel gestapelde woningbouw.

Grachtje en huizen in Lunetten. Foto: Like Bijlsma

In Nederland zijn veel woonwijken zoals deze in Lunetten. Ze vormen de dagelijkse leefomgeving van veel mensen. Net als andere wijken uit die periode staat de wijk voor een aantal ingrijpende opgaven: o.a. de verduurzaming van de woningvoorraad, het accommoderen van meer duurzame mobiliteit, het mogelijk maken van langer thuis wonen van ouderen in de context van vergrijzing. Klimaatadaptatie vraag om aanpassing van de publieke ruimte. Het is de vraag welke waarden bij de toekomstige ontwikkeling van deze wijk centraal moeten staan en wat de plek van het erfgoed hierin is.

Momenteel zijn de criteria voor de cultuurhistorische waardering voor het erfgoed uit periode na 1965 zijn nog in ontwikkeling. Kenmerkend in deze tijd is de eigentijdse ruimtelijke en architectonische vertaling van maatschappelijke tendensen zoals de democratisering van het onderwijs (groei van universiteiten), de vrije zaterdag (recreatie- en vakantieparken), de groei van de dienstensector (kantoren) en de veranderende woonwensen (groeikernen en woonwijken). De breed gedragen wens naar maatschappelijke en ruimtelijke vernieuwing mondde vanaf eind jaren zestig uit in het toelaten van bewonersinspraak in de ontwerp- en planningsprocessen (o.a. in de stadsvernieuwing) en de opzet van experimentenprogramma's voor woningbouw. In deze programma's werd het instrument van de volkshuisvesting door de Rijksoverheid ingezet als hefboom voor bredere ruimtelijke opgaven, zoals compact bouwen, de inrichting van de openbare en collectieve ruimte en de ontwikkeling van nieuwe vormen van wonen met menging van doelgroepen en functies.

Stedenbouwkundig is kenmerkend voor de post-65 'bloemkoolwijk' de kleinschalige opzet met (verdichte) laagbouw en de wijze waarop experimentele sociaal-maatschappelijke voorzieningen, zoals buurthuizen, gezondheidscentra en scholen in de wijk verweven zijn. Opvallend is ook de boom-vormige ontsluitingsstructuur met een contramal van groene vingers of rasters. De woningen zijn tussen beide structuren geplaatst en kennen een groene, private achterzijde en een voorzijde die via een voorruimte met een berging aan een autoluw woonerf grenst. De architectonische uitdrukkingsvorm is in de bloemkoolwijk ondergeschikt aan de structuur: het organisch georganiseerde geheel van erven, meanderende gevels en groene buffers is belangrijker dan de expressie van het individuele gebouw.

In de opzet van dit soort wijken zijn vier aspecten te onderscheiden (Abrahamse, 2019). Als eerste het functionalisme, waarbij vooral de functies die in een wijk vervuld moeten worden centraal staan. De tweede is het belevingsaspect, daarbij ligt de nadruk op de visuele beleving van de stedelijke ruimten. Het derde aspect is de ecologische waarbij de wijk een zo klein mogelijke verstoring van het natuurlijk milieu moet veroorzaken. Het laatste is het besluitvormingsaspect, waarbij bewoners en andere belanghebbenden de vorm van de wijk bepalen. De stedenbouwkundige ontwerpt een structuur waarbij hij het ontwerpproces ontleedt in een groot aantal deeloplossingen. De uiteindelijke ontwerpkeuzen worden op een lager niveau genomen. De wijk Lunetten is bijzonder te noemen omdat zowel in de planvorming en het ontwerp (geplande en ontworpen wijk), als het bouwproces (gemaakte wijk) en de uiteindelijke sociale structuur van de wijk (geleefde wijk) deze aspecten zijn terug te vinden. Voor een uitgebreide beschrijving, zie bijlage 1.

Vanuit verschillende hoeken (RCE, gemeentes en interessegemeenschappen) houdt men zich bezig met het in kaart brengen en waarderen van de verschillende erfgoed objecten uit deze periode. De RCE benoemt expliciet dat het te ontwikkelen Post 65 erfgoed beleid erop gericht is 'een dialoog tussen erfgoedzorgers en burgers te initiëren op basis van tijdsbeelden en ontwikkelingen'. Dit biedt 'goede aanknopingspunten om erfgoedwaarden te definiëren als aanvulling op de klassieke architectuurhistorische aanpak'.

In deze casestudy hebben we verkend of de cultuurhistorische waardering verder verbreed zou kunnen worden met elementen en motivaties die door bewoners aangedragen worden. In par. 4.1.2 beschrijven het onderzoeksproces. In par. 4.1.3 beschrijven we achtereenvolgens de waardering voor de wijk vanuit de blik van professionals op het gebied van cultuurhistorie en stedenbouw, en de waardering vanuit de blik van de bewoners. Hoe we tot ontwerpschetsen zijn gekomen is beschreven in par. 4.1.4. De ontwerpschetsen zelf zijn te vinden in bijlage 1, evenals een verdiepende beschrijving van de wordingsgeschiedenis van Lunetten. Par. 4.1.5 geeft een samenvattend tabel en enkele reflecties op de gevonden waarderingen.

4.1.2 Het onderzoeksproces

Om de waardering van professionals te onderzoeken, is literatuuronderzoek gedaan (zie bijlage 4) en zijn gesprekken gevoerd met deskundigen van de gemeenten Lunetten op het gebied van erfgoed. Ook zijn professionals betrokken die zich bezig houden met de sociaal ruimtelijke ontwikkeling (afdeling economie en de corporatie BO-ex).

Om de waardering van bewoners te vragen zijn met ondersteuning van de gemeente Utrecht twee groepsbijeenkomsten georganiseerd met betrokkenen. Dat waren leden van het Bewonersoverleg Lunetten (BOL), de woningcorporatie en een aantal overige belangstellende bewoners. De deelnemers zijn enerzijds gericht gevraagd, anderzijds via oproepen via social media en via mond-op-mond reclame geworven. Deze aanpak leverde geen representatieve weerslag op van de populatie in Lunetten. De deelnemers waren vooral een iets oudere generatie, die vaak al lang in wijk woont en een grote betrokkenheid heeft met de wijk. Deze betrokkenheid wordt momenteel aangewakkerd door de recente verbouwingsplannen voor het buurtcentrum 'de Musketon'. In par. 3.2.2 zijn we ingegaan op de consequenties van de beperkte representativiteit van de respondenten.[6]

Op een eerste bijeenkomst werden de aanwezige bewoners gevraagd naar de elementen en locaties in de wijk die ze het meest waardevol vonden, en waarom ze deze elementen waardeerden. Elke respondent mocht drie foto's selecteren van de persoonlijk gewaardeerde plekken en hierop stikkeren waarom deze plek waardevol werd gevonden (zie figuur 4.1).

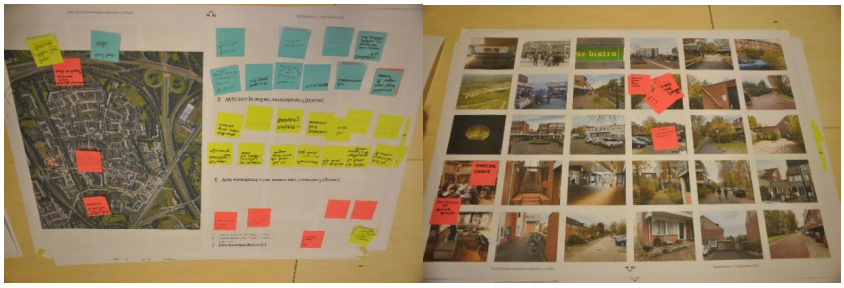

Figuur 4.1
Voorbeeld van de opbrengt uit de eerste bewonersbijeenkomst in Lunetten

[6] Zoals gezegd is het doel van de casestudy is niet om een volledig representatief beeld te krijgen, maar om te verkennen of de bestaande categorieën van architectonisch en cultuurhistorische waardering binnen de erfgoedsector verder verbreed en verdiept zou kunnen worden.

Deze informatie werd vervolgens verwerkt in een drietal ontwerpschetsen (zie par. 4.1.4). De varianten werden ontwikkeld in samenspraak met het stedenbouwkundig ontwerpbureau MUST. Deze werden in een tweede bijeenkomst aan de bewoners voorgelegd en besproken, waarbij ze aangaven wat hen in deze schetsen aansprak en wat ze misten. Dit leverde ten opzichte van de eerste bijeenkomst extra informatie op over de waarderingen van bewoners en welke ruimtelijke elementen daarvoor randvoorwaardelijk zijn.

Naast deze tweede groepsbijeenkomst werd apart reflectie op de ontwerpen gevraagd van de erfgoedprofessionals van de gemeente Utrecht. Input vanuit het sociaal-ruimtelijk perspectief werd opgehaald bij professionals van de woningbouwcorporatie Bo-ex, en van twee beleidsmakers van de afdeling economie waar het de ontwerpen voor het winkelcentrum betrof. Dit leverde, naast de omgevingsvisie, extra informatie op voor de waardering vanuit de sociaal-ruimtelijke blik.

4.1.3 Waardering door professionals en bewoners

In het volgende beschrijven we eerst de waardering door professionals, op basis van literatuuronderzoek en interviews, daarna die door bewoners zoals die naar voren komt uit de interviews en de groepsbijeenkomsten. Tabel 4.1 geeft daarvan een samenvatting. De beschreven waardering is het resultaat van de gehele inventarisatie, in twee ronden (zie par. 3.2.3). dat wil zeggen zowel de eerste ronde van (groeps)interviews, als de tweede ronde van reflectie op de ontwerpschetsen die naar aanleiding van de eerste ronde zijn gemaakt.

Waardering professionals

Deze samenvatting van de waardering van professionals op het gebied van erfgoed en in het sociaal ruimtelijk domein is gebaseerd op zowel literatuur en interviews. Hun waardering is gegroepeerd naar de fysieke elementen en hun kenmerken. Vervolgens interpreteren we deze waarderingen in termen van de 8 leefomgevingswaarden.

Wijkcentrum Musketon wordt van groot cultuurhistorisch belang geacht omdat het typerend is voor de tijd waarin het is ontworpen. Het is gebouwd als multifunctioneel centrum met een combinatie van welzijnswerk, bibliotheek en theater. Het gebouw is niet alleen in opzet, maar ook in zijn architectuur karakteristiek en gaaf bewaard gebleven, inclusief het in het interieur aangebrachte kunstwerk (Gemeente Utrecht, 2016). Het is één van de zeldzame nog bestaande voorbeelden in Utrecht van een gemeenschapscentrum dat alle karakteristieken heeft van het structuralisme en de bijbehorende opvattingen over het mengen van (buurt)functies en de nadruk op ontmoeting. Dit komt bijvoorbeeld goed naar voren in bijzondere ruimtes als de evenementenzaal en de zitkuil.

In termen van leefomgevingswaarden worden hier vooral elementen naar voren gebracht die de ***representatiewaarde*** *van het gebouw benadrukken (architectuurhistorisch, cultuurhistorisch beeld van die tijd). Daarnaast de* ***collectiewaarde*** *(zeldzaamheid). Er spelen ook* ***accommodatiewaarden****: de Musketon is nog steeds bijzonder geschikt voor het accommoderen van samenkomsten van bewoners.*

Interieur van de Musketon in 1985 (Het Utrechts Archief)

Deelplan 4 van bureau Kokon is opgenomen in de RCE studie 'predicaat experimentele woningbouw' (Barzilay e.a. 2019) omdat het aansluit op het typische jaren 70 thema 'bouwen met inspraak'. Het betreft plannen waarbij bewoners invloed kregen op hun eigen woning en de woonomgeving. De kernkwaliteiten van het plan zijn benoemd op drie schaalniveaus: die van de woonomgeving, de woningbouw en de sociale intenties. Op het niveau van de woonomgeving scoort het plan positief op het niveau van het ontwerp en verkaveling en het compact bouwen met veel menging van functies. Op het niveau van het woongebouw worden de aspecten woningdifferentiatie en flexibiliteit gewaardeerd. Wat betreft de sociale intenties van het plan wordt de bewonersparticipatie genoemd, die zowel bij de totstandkoming van het plan als bij het onderhoud en de renovatie een rol speelt.

In termen van leefomgevingswaarden wordt hier vooral benadrukt dat deelplan 4 ***representatief*** *is voor de ideeën van die tijd.*

Cultuurhistorische patronen en landschapspatronen hebben grote invloed gehad op de wijkstructuur (gemeente Utrecht, 2019). Tot deze elementen worden het Houtense pad, de Oud Wulverbroekerwetering, het inundatiekanaal, de Oude Liesbosweg, de Lunetten, de Koppeldijk en hofsteden de Koppel gerekend. Ook andere landschappelijke elementen zoals erven, boomgroepen en verschillende type laanbeplanting zijn grotendeels behouden gebleven, doordat bij de aanleg van de wijk partieel is opgehoogd. Het Houtense pad, de middeleeuwse verbinding tussen Utrecht en Houten, loopt als een singel door de wijk en vormt de noord-zuidelijke hoofdas. De noordgrens van het Romeinse rijk, de Romeinse Limes, loopt van oost naar west onder Lunetten door. Het merendeel van de Limes zit verborgen onder de grond, maar is van grote archeologische waarde. In de fruitboomgaard van de Kinderboerderij is een mogelijk stukje Limes aangegeven met steentjes. Tot de twee grootste ecologische zones binnen de wijk worden het Beatrixpark (ten Noorden) en park De Koppel (ten Zuiden) gerekend. Het Beatrixpark heeft zijn waarde als karakteristiek en vroeg voorbeeld van een parkaanleg, waarbij bestaande cultuurhistorische elementen en ecologische waarden de uitgangspunten vormden voor het ontwerp (gemeente Utrecht, 2019). Vanwege de aandacht voor ecologie in het landschapsontwerp is een aantal groengebieden in Lunetten opgenomen in het NNN (Natuur Netwerk Nederland).

De Lunetten en het inundatiekanaal zijn een beschermd Rijksmonument. Het verdedigingswerk is van algemeen belang vanwege de cultuurhistorische en de militair-historische waarde als voorbeeld van een verdedigingswerk met beklede muren en de zichtbare ontwikkelingsgeschiedenis van de lunetbouw. De Lunetten zijn als onderdeel van de gehele Nieuwe Hollandse Waterlinie in 2019 door Nederland voorgedragen voor UNESCO Werelderfgoed als uitbreiding op de Stelling van Amsterdam. Volgens de aanvraag hebben de waterlinies tezamen een unieke kwaliteit, omdat het een

buitengewoon voorbeeld van een Europees verdedigingssysteem van de moderne tijd dat intact is gebleven. Het maakt gebruik van eigenschappen en elementen van het aanwezige landschap en is een unieke illustratie van Nederlandse inventiviteit in land- en waterbeheersing. Door de aanwijzing tot beschermd landschap met Unesco status kunnen de waterlinies ingezet worden als groene recreatieve buffer voor de naastgelegen verstedelijking. Het landschap krijgt daardoor een nieuwe sociaal-culturele betekenis.

*In termen van de leefomgevingswaarden zijn de landschapspatronen die zijn gebruikt bij de aanleg van de wijk een belangrijke **identiteitswaarde**, die de wordingsgeschiedenis van dit gebied behouden. De Limes hebben een grote **ontdekkingswaarde**. De parken hebben representatiewaarde en de waarde van de ecologische zones zit hem in de **ververvingswaarde**. De waarde van de lunetten en het inundatiekanaal zitten hem in de **representatiewaarde**, en van de Waterlinie in het geheel van de collectiewaarde. De beschermde landschappen zijn bovendien geschikt voor recreatie (**accommodatiewaarde**).*

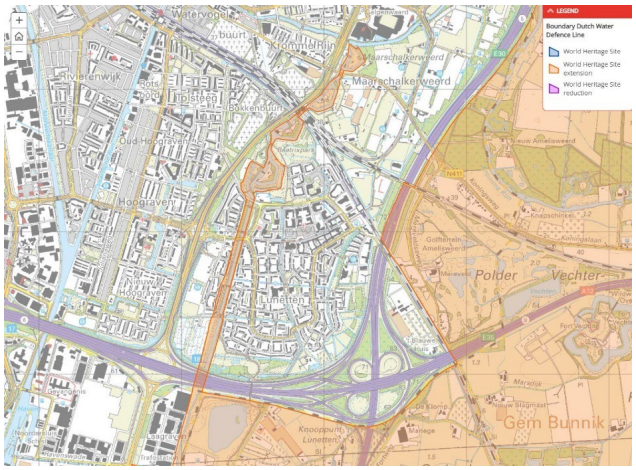

Figuur 4.2
Locatie van het werelderfgoed gebied met daarin de Rijksmonumenten.

Omgevingskunst was een onderdeel van het stedenbouwkundig ontwerp van de wijk. De taak van de kunstenaars was het mede vormgeven aan de stedelijke ruimte met steen, groen, en water. Dit gebeurde in samenspraak met het architectuurteam en ook het in samenspraak met de bewoners. Het element kunst diende verweven te zijn met de totale conceptie van het wonen. Er waren vijf plekken voor kunstwerken aangewezen. Dit zijn symbolische en publieke plekken: de ingang van de wijk (de auto-entree), het winkelcentrum, het scholencomplex, de doorsnijding van de Koppeldijk door de geluidswal van de Rijksweg A12, het terrein nabij de NS en kantoren. Een aantal kunstwerken is inmiddels afgebroken en vervangen door nieuwe.

Omgevingskunst bij de auto-entree van Lunetten (Temple of Boom, Rob Birza)

*In termen van leefomgevingswaarden gaat het hier om **representatiewaarde**, omdat de kunstwerken een voorbeeld zijn van de architectuur- en stedenbouwkundige geschiedenis. De bedoeling was om hiermee **identiteit** te geven de wijk, maar de kunstwerken worden door de bewoners niet genoemd, zie verderop.*

Waardering bewoners

Groene elementen worden hoog gewaardeerd in Lunetten, nadrukkelijk in samenhang met het water (de sloten en vaarten; de grachten rond de forten). Op de bewonersavond werd het groen vaker genoemd als waardevol element dan de woonhuizen en -blokken. Op basis van de gesprekken kunnen een aantal groen-elementen worden aangewezen, waarvan de meeste ook heel expliciet indertijd zo zijn ontworpen (zie Bijlage 1 voor de wordingsgeschiedenis van Lunetten). Het ***groen als casco*** van de hele wijk: via een uitgebreid systeem van wandelpaden zijn alle buurten en onderdelen van de wijk met elkaar verbonden door groen. Het ***bufferpark*** om de wijk heen (bestaande uit verschillende onderdelen of parken, inclusief de oude forten). De ***achtertuin*** (i.t.t. de eerste twee elementen privaat groen), en het ***hof*** (aan de achterkant van de huizen maar publiek). Deze veelheid aan openbaar groen wordt gezien als iets dat gekoesterd moet worden: privatisering (door vergroten van tuinen) of omzetting in parkeerplaatsen wordt gezien als negatief.

*De waardering voor het groen wordt door bewoners vaak geformuleerd als een **accommodatiewaarde**, in de zin dat deze groenstructuur geschikt is voor de specifieke activiteit die bewoners er wilden ondernemen: wandelen en joggen. Vooral het feit dat het doorlopend is, dat men een bijna volledig rondje om de wijk, buurt of hof heen door het groen kunt lopen, wordt genoemd. Daarnaast heeft het groen ook een **sociale waarde**: niet voor ontmoeting maar juist als een plek waar men alleen kan zijn en waar je tot rust kan komen: dit geldt zowel het private groen als het publieke groen. Opvallend genoeg werd het groen vaak beschreven als natuur. Het werd geroemd om de biodiversiteit en het feit dat het onderdeel is van de NHS, maar daarnaast werd een stuk in het bufferpark ook beschreven als een 'oerbos' waar 'de mens te gast' is. Deze opmerkingen plaatsen het groen in de sfeer van 'het andere', dat ontdekt kan worden. Naast de **verervingswaarde** (behoud van biodiversiteit) suggereert dit ook het toekennen van **ontdekkingswaarde**.*

*De waardering wordt soms, maar minder vaak uitgedrukt in termen van **esthetiek**. Weliswaar wordt niet gezegd dat het 'mooi' is, maar er worden wel vaak zintuigelijke kwalificaties aan gegeven: het is stil in de achtertuin, er zijn vogels te horen, het is rustig. Overigens wordt juist als het gaat om zintuigelijke waardering ook de meeste*

negatieve waarderingen gegeven: in de wijk is er permanent verkeersgeluid, en ook de sportvelden liggen te dicht naast de snelweg. Er zouden hogere verkeersschermen moeten komen.

Het dorpse karakter van Lunetten wordt genoemd als een tweede kenmerkende eigenschap, die gewaardeerd wordt om verschillende redenen. Het kleinschalig karakter van de bebouwing en de woningtypologie wordt vaak genoemd. Bewoners spreken van een 'menselijke maat'. Die maat zit in de gebouwen: er is nu **laagbouw** en '**gestapelde laagbouw'** maar ze willen expliciet geen hoogbouw. Maar ook de **maat van de binnenterreinen** (hofjes) wordt genoemd. De kleinschaligheid maakt het ook makkelijker om een eigen 'plekje' te vinden: de tuin, mijn hof, mijn blok etc.

De typologie van de woningen is een belangrijk element in de dorpse sfeer. Doordat alle woningen met hun voordeur uitkomen op een hof of een andere collectieve ruimte, komt men snel in contact met de omwonenden. Dit wordt nog versterkt doordat de meeste entreegebieden naar het woonerf toe omsloten zijn door de bergingen. Zo ontstaat een beschut entreegebied voor de woning dat gedeeld wordt met de naaste buren. Ook de woningplattegronden sluiten aan op de hiërarchische opzet van de wijk met getrapte overgangen tussen privaat en openbaar. De keuken is gepositioneerd aan de voorkant en heeft zicht op het parkeererf, terwijl de woonkamer grenst aan het groene hof gelegen achter de woningen. De bewoners hebben niet zoveel met de materialiteit en architectuur van hun woning. De kleinschalige opzet en het zicht op het groen vanuit de woonkamer wordt gewaardeerd maar dat is het dan ook wel. Sommige mensen vinden de architectuur zelfs saai of onaantrekkelijk en zouden deze graag veranderd zien. Het mag best 'spannender', zoals ook in de omgevingsvisie staat.

De rol die de **hofjes** spelen in deze praktijk van dorpsheid, is tweeledig. Toen het ging over de rol die hofjes in de toekomst zouden moeten spelen, gaf een bewoner aan dat vooral de groene hofjes 'aan de achterkant' sociale en groene plekken zouden moeten blijven, en dat de erven aan de voorkant best wat 'zakelijker' mochten. Een andere bewoner waarschuwde (bij variant 3, zie hieronder), dat de erven aan de voorzijde niet te veel eigenstandige microwijkjes mochten worden, klaarblijkelijk zijn deze hofjes eerder een onderdeel van het openbaar domein.

Daarnaast wordt de wijk wordt beleefd als 'afgesloten', als een 'eiland', omdat het aan bijna alle kanten omgeven is door grote (snel)wegen en het spoor, en er maar weinig toegangen zijn, voor de auto eigenlijk maar één. Ook *in* de wijk wordt de auto rondgeleid via een zogenoemd 'Lusje Lunetten'. Deze hiërarchische **wegenstructuur**, die enerzijds te maken heeft met feit dat Lunetten tussen een aantal snelwegen in ligt, maar anderzijds ook expliciet is ontworpen, versterkt bij bewoners een 'dorps'-gevoel. Er zit ook een aspect van veiligheid aan deze verkeersopzet. Verkeersveiligheid door gescheiden paden voor **langzaam verkeer** voor fietsen en wandelen en weinig autowegen, auto te gast wordt gewaardeerd. Daarnaast wordt benadrukt dat mensen in Lunetten elkaar vaak tegenkomen, wat het dorpse karakter ook versterkt.

*De waardering voor het dorpse karakter van Lunetten wordt vooral geformuleerd in termen van **sociale waarde**: het geeft geborgenheid door de kleinschaligheid van de bebouwing, en het afgesloten karakter door de wegenstructuur. Ook hoort bij dit dorpse karakter de mogelijkheid tot ontmoeting, maar er zijn bewoners die huiverig zijn voor het toe-eigenen van de openbare ruimte door een afzonderlijke groepen. Bij het dorpse karakter hoort ook een gevoel van **identiteit**: het is onze wijk, anders dan andere wijken (identiteitswaarde). Opvallend genoeg wordt de waardering voor de kleinschalige opzet minder geformuleerd in termen van esthetische waarde. En als dat zo is, soms juist een negatieve waarde: sommige mensen vinden dat de woningen zelfs saai of onaantrekkelijk van de buitenkant.*

De plekken van samenkomst zijn vooral het winkelcentrum en de school wat betreft de dagelijkse ontmoetingen. Daarnaast organiseren de bewoners van de wijk veel dingen op het gebied van cultuur, welzijn, sport, educatie etc. Het wordt gezien als iets dat in het verleden is opgebouwd en altijd bij de wijk heeft gehoord. De vele verenigingen en commissies, worden gezien als een onderdeel van een soort wijk-cultuur. De fysieke elementen die voor deze waarde van belang zijn, zijn vooral gebouwen waarin samenkomsten kunnen plaatsvinden. De **Musketon** speelt een belangrijke rol in de wijkcultuur als de plek waar cursussen, bijeenkomsten en commissievergaderingen georganiseerd kunnen worden. Er zijn ook andere gebouwen waar regelmatig activiteiten worden, genoemd worden: **Stadsboerderij Koppelstede, Fort Lunetten, het Scoutingonderkomen** en verschillende collectief onderhouden **tuinen en natuurgebieden**.

De winkelvoorzieningen zijn ook een thema van waardering, maar dan voornamelijk negatief. Men vindt dat in het **winkelcentrum** de **diversiteit van kleine winkels** verloren is gegaan. Men vindt het er niet levendig en gezellig, en er zijn **geen terrassen met zon.** Anderzijds wordt gezegd dat wel goede eethuisjes aanwezig zijn, maar deze zijn verstopt in doorsteekjes, waardoor ze van buiten **niet goed zichtbaar** zijn. Sommigen vinden dat jammer.

*De waardering van bewoners op dit punt wordt vooral geformuleerd als een **sociale waarde**, en als een **identiteitswaarde**: het 'hoort' bij Lunetten. De kwaliteit van de voorzieningen wordt ook beschreven in termen van **accommodatiewaarde**: nabijheid van aanbod van winkels ed., en de locatie ten opzichte van Utrecht. Toch wordt er ook in termen van representatiewaarde gesproken als het gaat om de 'uitstraling' van het winkelcentrum: de horeca is geen 'echte' horeca want de ruimtelijke inbedding is niet gezellig.*

De menging van soorten woningen in de wijk werd genoemd als kenmerkend voor Lunetten. De bewoners ervaren de huidige samenstelling van de wijk als gemengd in sociaaleconomische zin: er wonen naast gezinnen en ouderen ook studenten en er zijn woningen in het sociale segment waarvan veel 'zorg'-woningen (bijv. begeleid wonen). Er zijn veel verschillende soorten woningen aanwezig in de wijk, voor verschillende doelgroepen, waaronder zorgbehoevenden die in onzelfstandige woningen wonen en door buurtbewoners in het oog gehouden worden. Vooral het feit dat deze **menging** op blokniveau plaatsvindt werd gewaardeerd. Deze **menging van woningtypes en doelgroepen** is ook een gevolg van de specifieke bouwgeschiedenis van de wijk (zie boven). Bovendien zou daarom '**vanaf de buitenkant niet zichtbaar'** waar gezins/zorg/ studentenwoningen zijn. De bewoners zien Lunetten daarom als een tolerante en zorgzame wijk. Ze vrezen dat een transformatie de sociale diversiteit zal aantasten.

Tegelijkertijd kennen bewoners vooral ook waarde toe aan de *huidige* groep mensen die er is, de *huidige* bewonersgemeenschap. De sociale cohesie die hierboven is beschreven zou behouden moeten worden door het mogelijk te maken dat de huidige bewoners er kunnen blijven wonen. Bij de huidige trend van vergrijzing moeten ouderen in de buurt kunnen blijven wonen en moeten (op verschillende manieren) de woningen levensloopbestendig gemaakt worden, maar de investeringen (bijv. in liften, zie variant 1) zou ook weer niet zo hoog moeten zijn dat de woningen te duur worden voor de huidige bewoners. Ook het **onderhoud van de woningen** moet goed op orde blijven, anders zou er een 'neergaande spiraal' van verloedering kunnen optreden, waardoor mensen met minder besteedbaar inkomen er zouden komen wonen, wat gevolgen zou kunnen hebben voor de sociale cohesie. (Overigens wordt aanwijzing als erfgoed gezien als een goede manier om te garanderen dat het onderhoud in orde blijft.) Een deelnemer gaf aan dat de huidige samenstelling van bewoners in de wijk bijdraagt aan de sociale cohesie. In de huidige samenstelling dragen de bewoners zorg voor elkaar. De

deelnemer is van mening dat dit verdwijnt als de **prijzen van de woningen stijgen of dalen**. Als toevoeging werd verklaar dat de mensen de wijk maken. Zij dragen bij aan de leefbaarheid van de wijk.

*Bewoners beschrijven deze waarden vooral in termen van **sociale waarde** en in de sfeer van kwetsbaarheid (zorg voor zwakkeren) en sociale cohesie. Tegelijk wordt ook gevreesd voor het behoud hiervan, voor een 'neerwaartse spiraal door verloedering' en voor een gebrek aan levensloopbestendige woningen.*

4.1.4 Ontwerpvarianten

Op basis van de literatuurstudie, interviews en de bewonerswaarderingen zijn drie varianten voor de toekomst van Lunetten gemaakt, waarin telkens één of enkele waarden leidend is voor een ruimtelijke ingreep. Deze varianten zijn vertaald in ontwerpschetsen.

Opgaven en randvoorwaarden

In *elk* van de drie varianten (opgesteld in 2020) moest aan een aantal centrale opgaven uit de omgevingsvisie voor het deelgebied Lunetten (Gemeente Utrecht 2019) voldaan worden. Deze omgevingsvisie was opgesteld in samenwerking met partners, bewoners, ondernemers en andere betrokkenen uit de wijk. De varianten verschilden niet zozeer in *de mate waarin* ze erin slaagden de opgaven te vervullen aan te gaan, maar waren maximaal verschillend in de manier *waarop*, namelijk telkens met een accent op andere leefomgevingswaarden.

De transitie waar de wijk Lunetten voor staat, zoals vermeld in de omgevingsvisie uit 2019, voorziet geen noemenswaardige verdichting voor de wijk zelf. Maar er spelen wel opgaven op het gebied van verduurzaming, zowel van de woningvoorraad als van de mobiliteit. Voor de verduurzaming van de woningvoorraad zijn we uitgegaan van het meest efficiënte scenario van het PBL voor de wijken Lunetten Noord en Zuid (Schilder e.a. 2016). Deze verduurzamingsstrategie betekent dat de wijk van het gas afgaat en de huizenvoorraad verder moet worden geïsoleerd. De manieren waarop geïsoleerd wordt (individueel, collectief, binnen of buiten de bouwschil) verschillen per variant (zie bijlage 1, tabel 1). Ook de verduurzaming van de mobiliteit wordt verschillend ingevuld, door in te zetten op elektrische voertuigen, en/of meer actief vervoer, en/of meer gedeeld vervoer en OV.

Een derde ruimtelijke opgave is de demografische ontwikkeling. In Lunetten zal komende jaren vergrijzing optreden. Daarnaast is er de trend dat ouderen steeds langer thuis willen en moeten blijven wonen. Dit vraagt om een meer levensloopbestendige aanpassing van de woningvoorraad binnen de bestaande structuur.

Varianten

Op basis van de literatuurstudie, interviews en bewonerswaarderingen zijn drie varianten voor de toekomst van Lunetten gemaakt. In de drie varianten wordt de doorontwikkeling op hoofdlijnen geschetst van:

- de stedenbouwkundige structuur van de wegen en het groen.
- twee typische woonbuurten, namelijk
    - laagbouw: vlek 11 De Balearen
    - midden-hoogbouw: vlek 4
- het centrumgebied (winkelcentrum, Musketon en het plein daartussen)

Hierbij komen de fysieke elementen zoals gewaardeerd (zie par. 4.1.3) aan de orde.

De **variant *'Business as usual'*** gaat uit van beleid voor Lunetten zoals dat ten tijde van het onderzoeksproject bekend was of redelijkerwijs was te voorzien. Dat betekent dat huiseigenaren (particulieren, corporaties) individueel hun huizen isoleren, dat er laadpalen worden geplaatst voor elektrische auto's, maar het aantal parkeerplaatsen eerder toe- dan afneemt, dat een gedeelte van de sociale woningen wordt uitgepond door corporaties; dat welzijnsvoorzieningen en maatschappelijke dienstverlening wordt geschoeid op marktleest (Tennekes e.a. 2017). Daarnaast gaat deze variant uit van een aantal trends zoals een toename van elektrische auto's, stijgende woningprijzen, en commercialisering van de groene ruimte. Daarmee staat in deze variant de **accommodatiewaarde** voorop: de wijk wordt vooral functioneel bekeken, in termen van een aantal sectorale beleidsdossiers.
De transformaties worden gedaan binnen de bestaande stedelijke structuur en bebouwing, vanuit de overweging om de ruimte zo efficiënt mogelijk te benutten. De beheerskosten worden gedrukt door de groene ruimte zo veel mogelijk te privatiseren en het vastgoed indien mogelijk commercieel uit te geven of te beheren.

De ***'Materieel erfgoed'*-variant** vult de maatschappelijke opgaven van verduurzaming (woningen mobiliteit) op een andere manier in. Het bouwt voort op de volgende erfgoedwaarden:

- **Representatiewaarde**: De gebouwen, het groen, de stedenbouwkundige opzet in Lunetten 'staan voor' een bepaalde architectuur- en stedenbouwkundige uitwerking, die kenmerkend is voor een bepaalde periode in de architectuurgeschiedenis.
- **Esthetische waarde**: de 'gaafheid' van het voorbeeld wordt gewaardeerd, behouden en waar mogelijk hersteld. Dit geldt alleen voor de mogelijke gemeentelijke en rijksmonumenten, zoals de Musketon en vlek 4, bijvoorbeeld door het terugbrengen van de oorspronkelijke inrichting van de binnenterreinen, de materialisering en kleurenschema's van de gebouwen en het terugbrengen van het oorspronkelijke interieur.
- **Collectiewaarde**: De mogelijk aan te wijzen monumenten hebben een hoge waarde in de 'collectie' van Post-65 objecten. Het gaat dan om de waarde als binnen het geheel van de (nationale) collectie van monumenten.

Om deze waarden te versterken, is in deze variant de (semi-)overheid juist belangrijk: er is een grotere rol voor corporaties en gemeente om de plekken als een 'ensemble' door te ontwikkelen.

In de variant ***'Woonpraktijken'*-variant** nemen verschillende buurtcollectieven en interessegemeenschappen het initiatief om veranderingen gemeenschappelijk vorm te geven via deelsystemen en collectieve ingrepen. De variant bouwt voort op de **sociale waarde**: in de bestaande wijk zijn er veel gewaardeerde praktijken van ontmoeting, tolerantie, samenwerking, organisatie, inspraak, tussen en door burgers. De bestaande gebouwen, het groen, en openbare ruimte zijn de plekken geworden waar deze praktijken zich afspelen – en deze fysieke dingen kunnen niet zomaar aangetast worden zonder ook de praktijken aan te tasten. Deze sociale waarde wordt in deze variant behouden en juist verder ontwikkeld. De woonerftypologie is een belangrijke drager van deze sociale praktijken. Daarnaast is in deze variant de **Identiteitswaarde** belangrijk. Bovengenoemde praktijken van inspraak en samenwerking zijn onderdeel van de biografie van het gebied. Vanaf het begin zijn deze prakijken er geweest en ze duren tot nu toe voort. Niet alleen de huidige praktijken zijn waardevol, ze 'horen' bij de wijk, bij de conceptie ervan, van de vroegste geschiedenis tot en met nu.

Ter illustratie worden hieronder de ontwerpschetsen getoond voor Vlek 11 in de varianten Business as usual, Materieel erfgoed, en Woonpraktijken. De volledige ontwerpschetsen zijn te vinden in bijlage 1.

Figuur 4.3
Birds-eye view van vlek 11 in de drie ontwerpschetsen.

4.1.5 Samenvattende tabel: waardering professionals en bewoners

Tabel 4.1 vat de waarderingen voor Lunetten van professionals (uit erfgoeddomein uit RO-domein) en van bewoners samen, en geeft aan welke ruimtelijke elementen een grote rol spelen in hun waardering.

Elementen	Erfgoedprofessionals	Professionals sociaal-ruimtelijk domein	Bewoners
Musketon	Representatiewaarde, collectiewaarde	Accommodatiewaarde	Sociale waarde
Vlek 4 / Kokon blokken	Representatiewaarde, collectiewaarde	Accommodatiewaarde	Sociale waarde (zorgbehoevenden, menging)
Woonerven voorzijde	-	Sociale waarde (cohesie)	Accommodatiewaarde (parkeren)
Kunst	Representatiewaarde	-	-
Landschappelijke patronen en Limes	Identiteitswaarde Ontdekkingswaarde	Ververvingswaarde (NNN)	Identiteitswaarde
Verdedigingswerk Lunetten (Waterlinie)	Representatiewaarde, collectiewaarde	Accommocatiewaarde (recreatie)	Identiteitswaarde
Beatrixpark, Koppelpark en randpark	Representatiewaarde	Accommodatiewaarde (hinderzone snelweg), Ververvingswaarde (NNN)	ontdekkingswaarde (natuurbeleving), accommodatiewaarde (wandelen, sport), ververvingswaarde (biodiversiteit)
Cascokarakter (wandelpaden)	-	Sociale waarde (onveilig)	Accommocatiewaarde (ommetje)
Private achtertuin	-	-	Sociale waarde (privacy) Esthetiek (stilte, of negatief juist geluidsoverlast)
Groene achterhoven	-	Accommodatiewaarde (beheer)	Sociale waarde (ontmoeting)
Kleinschaligheid bebouwing	-	Accommodatiewaarde Sociale waarde (ook negatief in de zin van onveilig)	Sociale waarde (zowel in de zin van vermijden - geborgenheid, eigen plekje- als ook van ontmoeten) Esthetische waarde (positief: uitzicht op groen; negatief: saai)

Wegenstructuur (toegang tot wijk, langzaam verkeer)			Identiteitswaarde (eigenheid, dorpsgevoel) Sociale waarde (ontmoeten)
Plekken van samenkomst en voorzieningen	-	-	Sociale waarde, identiteitswaarde Accommodatiewaarde Representatiewaarde
Menging op blok- of woonerfniveau	-	-	Sociale waarde

Tabel 4.1
Overzicht van waarderingen van verschillende groepen voor verschillende fysieke elementen

We zien in deze case de meerwaarde van het toevoegen van het bewonersperspectief. Het geeft een verschuiving van het blikveld naar andere elementen. De erfgoed professionals noemen vooral gebouwde en ontworpen elementen, bewoners wijzen vooral groene elementen aan. Deze komen in sommige gevallen overeen met de elementen die professionals benoemen, zoals de historische groenstructuren. In een aantal gevallen levert de bewonersblik ook nieuwe elementen op, zoals de verschillende wandellusjes, de kleinschalige voorzieningen in het groen en Randpark dat als buffer naar de snelweg is aangelegd. Dit zijn gewaardeerde elementen in hun woonomgeving, die onderdeel zijn van de dagelijkse rituelen van een bepaalde bewonersgroep. Duidelijk is dat de architectuur voor bewoners minder belangrijk is. Een aantal bewoners wil ze zelfs graag een nieuwe (hippe) jas hebben (een spetterende isolatieschil). Wat voor hen wel van belang is, is het kleinschalige karakter van de stedenbouw en de typologie die mogelijkheid biedt tot terugtrekken op het private domein.

Professionals vanuit het erfgoeddomein benadrukken vooral de representatiewaarde van de elementen (goede voorbeelden van architectuur- en ideeëngeschiedenis). De wijk is een voorbeeld van ideeën uit de jaren 70 over sociale samenhang en burgerbetrokkenheid. Dit wordt ook door bewoners gewaardeerd, maar dan als sociale waarde van Lunetten *nu*. Representatiewaarde en sociale waarde lopen in het geval van Lunetten dus parallel: het ideaal van bewonersbetrokkenheid bij de bouw van de wijk is (in ieder geval bij de oude bewoners) een woonpraktijk geworden.

Bewoners benoemen de waarde van de wijk ook in termen van sociale waarde. Dit kan zowel positief zijn -het betreft dan ontmoetingen en vluchtige contacten- als ook negatief -de mogelijkheid om contacten te vermijden en zichzelf terug te trekken. Ook de identiteitswaarde (de landschappelijke structuren, het kleinschalige karakter) speelt een rol. De accommodatiewaarde wordt ook vaak genoemd, zowel in positieve zin (bijv. de mogelijkheid tot parkeren of wandelen) als in negatieve zin (bijv. hoogwaardige winkelvoorzieningen en horeca).

Professionals die betrokken zijn bij ontwikkelingen in het ruimtelijk domein (in dit geval beleidsmakers van de afdeling economie en vertegenwoordigers van de woningbouwcorporatie Bo-ex) zijn net als bewoners gericht op accommodatiewaarde en sociale waarde maar leggen daarbij net een ander accent. Gebouwen hebben een accommodatiewaarde omdat ze in bepaalde functionele behoeften voorzien (voorzieningen en woonruimte voor bepaalde doelgroepen). Voor hen is de aanwezigheid van sociale cohesie een belangrijke waarde – dit is van belang omdat het ervoor kan zorgen dat

conflicten tussen bewoners minder snel ontstaan. Sociale (on)veiligheid is ook een belangrijke waarde. Dit speelt bij de smalle wandelpaden en de open trapopgangen naar de galerijen in de hoogbouwblokken (waaronder de SAR blokken in vlek 4). Deze open opgangen zijn om deze reden een aantal jaren geleden afgesloten.

Soms zijn er synergiën met de genoemde waarderingen van de professionals, zoals bij de Musketon en de Lunetten. Soms zijn de waarderingen in tegenspraak en kan dit leiden tot conflicten. Een illustratie daarvan is het verschil in waardering voor het bufferpark. Dit is voor de bewoners een van de hoogst gewaardeerde elementen van Lunetten. Tegelijkertijd is het ook een hinderzone van de snelwegen die Lunetten omsluiten, waar op een bepaald moment door Rijkswaterstaat ook een uitbreiding van de infrastructuur op werd geprojecteerd.

4.2 De Geelders (landschap)

4.2.1 Natuurontwikkeling als erfgoedopgave

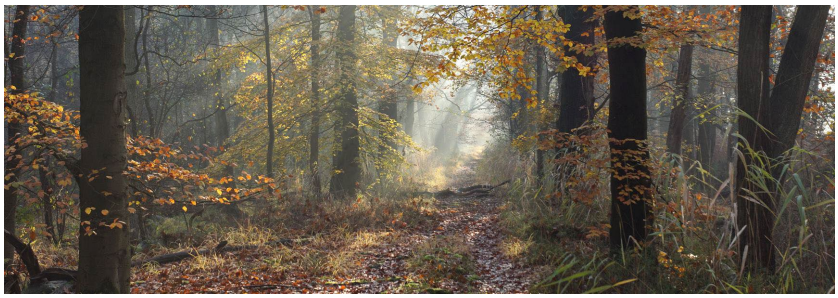

Bos in De Geelders. Bron: ARK

Het landschap De Geelders is een natuurgebied van ongeveer 400 hectare, gelegen tussen Boxtel, Liempde en Schijndel. Het maakt deel uit van 'Het Groene Woud' en is onderdeel van het Natuur Netwerk Brabant. Het gebied bestaat uit hakhoutwallen, loofbos met dreven, populierenbosjes, heide, grasland en akkers. In het noordoosten van de Geelders stroomt de Beekse Waterloop die uitmondt in de Dommel. Tussen 1314 en 1802 hoorde de Geelders bij een groot gebied dat onverdeeld gebruikt werd door de boeren van Boxtel, Sint-Oedenrode, Schijndel en Sint-Michielsgestel: de Bodem van Elde. Het gebied biedt diverse recreatiemogelijkheden, waaronder twee wandelroutes die door het gebied lopen. Het gebied is in bezit van meerdere eigenaren, met als grootste drie Staatsbosbeheer, Brabants Landschap en de Stichting Marggraf.

Het gebied heeft een hoge cultuurhistorische en landschappelijke waarde vanwege de aanwezigheid van middeleeuwse kampstructuren en andere historische landschapsstructuren in combinatie met een afwisseling van open gebieden en bossen (Bleumink, 2015). Daarnaast heeft de Geelders hoge natuurwaarden vanwege de zeldzame leembossen in het gebied, die gekenmerkt worden door een unieke soortenrijkdom. Het natte karakter van het gebied is mede te danken aan de aanwezigheid van leem in de ondiepe ondergrond. Met name de voorjaarsflora van Slanke sleutelbloemen en Bosanemonen is bijzonder. Zeldzame vogelsoorten zoals de Wespendief, Middelste bonte specht en Houtsnip komen in belangrijke aantallen voor. Ook de kleine ijsvogelvlinder vindt in de Geelders zijn biotoop. Door de aanwezigheid van dood hout zijn er bijna 1000 soorten kevers aanwezig (Poelmans et al, 2013).

Het gebied is een belangrijke schakel in het hydrologisch netwerk van het Natuur Netwerk Brabant, aangeduid als een waterparel. Waterparels spelen een cruciale rol in het tegengaan van verdroging en het versterken van natuurlijke waterstromen. In De Geelders staat men voor een transitieopgave waarbij het natuurgebied wordt uitgebreid en verder vernat en waarbij landbouwgrond wordt omgezet naar natuurgebied (ARK Natuurontwikkeling 2020). In het natuurherstelproject dat door ARK wordt ontwikkeld, ligt de nadruk op het herstellen van een ecologische verbinding met het Dommeldal. Dit wordt gerealiseerd door in te grijpen in de waterhuishouding en het herstel van de oorspronkelijke leembossen. Daartoe zijn verschillende gebieden aangekocht, waaronder het 40 ha grote gebied Savendonk. Dit is het deelgebied van de Geelders waarop deze studie zich richt. De inspanningen maken deel uit van het ARK project 'Brabants Goud in het Groene Woud'.

De Geelders is een kwelgevoede 'waterparel', gekenmerkt door opwellend grondwater (kwel), dat van nature rijk is aan voedingsstoffen zoals kalk en ijzer. Deze kwel voedt de leembossen in De Geelders en zorgt ervoor dat het gebied zeer ecologisch waardevol is, met unieke plantensoorten die afhankelijk zijn van deze vochtige en basenrijke omstandigheden. De natte waterhuishouding is cruciaal voor het behoud van de biodiversiteit in dit natuurgebied en bovendien is de waterparel essentieel voor het behoud van schoon drink- en oppervlaktewater -een belangrijke doelstelling van de Europese Kaderrichtlijn Water (KRW), die in 2027 gerealiseerd zal moeten zijn.

In deze casestudy, (uitgevoerd in 2020) wordt verkend op welke wijze het vergroten en vernatten van het natuurgebied De Geelders gerealiseerd kan worden met behoud van de verschillende erfgoedwaarden in dit gelaagde landschap. De twee grootste beheerders van De Geelders, Staatsbosbeheer en Brabants Landschap, willen deze waarden een belangrijke rol geven bij de inrichting en het beheer van het gebied en hebben in 2015 opdracht gegeven tot het ontwikkelen van een Erfgoedstrategie. De erfgoedelementen die in deze strategie benoemd worden vormen het uitgangspunt van deze verkenning.

De studie richt zich op de transformatie van agrarische gronden naar natuurgebied in Savendonk, een deelgebied van de Geelders. Samen met verschillende betrokkenen (professionals, omwonenden, vrijwilligers) is een drietal denkrichtingen voor de transformatie van het deelgebied Savendonk opgesteld en in ontwerpvarianten vertaald. In deze drie denkrichtingen worden verschillende erfgoedwaarden geoptimaliseerd, bij een gelijkblijvend programma van eisen voor vernatting en natuurontwikkeling. Hierdoor kunnen we zichtbaar maken dat het in stand houden van erfgoed op verschillende manieren gerealiseerd kan worden.

De casus van natuurontwikkeling op agrarische gebieden in De Geelders kan worden gezien als een voorbeeld voor andere gebieden in Nederland waarin hydrologisch herstel, ecologisch beheer en menselijke functies met elkaar in balans moeten komen. Net als in veel andere gebieden, is de waterhuishouding sterk beïnvloed door ontwatering voor landbouw, wat heeft geleid tot verdroging en een aantasting van de waterkwaliteit. Door relatief eenvoudige maatregelen kan de natuurlijke waterbalans worden hersteld en de waterkwaliteit worden verbeterd. Moet het gebied vervolgens in zijn geheel overgenomen worden door de natuur of mag menselijke interventie toegelaten worden? De casus dient als analysemateriaal om te verkennen hoe de brede waardering van erfgoed ingezet kan worden in de besluitvorming over ruimtelijke investeringen -in dit geval de herinrichting van landbouwgronden tot natuurgebied- al dan niet in combinatie met menselijke functies.

In par. 4.2.3 beschrijven we achtereenvolgens de waardering voor De Geelders vanuit de blik van professionals op het gebied van cultuurhistorie en waterbeheer en RO, en de waardering vanuit de blik van de bewoners. Het is belangrijk om te benadrukken dat de waardering zoals we die hier beschrijven het resultaat is van de gehele inventarisatie, in twee ronden (zie par. 3.2.3). Dat wil zeggen zowel de eerste ronde van groepsinterviews, als de tweede ronde van reflectie op de ontwerpschetsen die naar aanleiding van de eerste ronde zijn gemaakt. Hoe we tot ontwerpschetsen zijn gekomen is beschreven in par. 4.2.4. De ontwerpschetsen zelf zijn te vinden in bijlage 2, evenals een verdiepende beschrijving van de wordingsgeschiedenis van De Geelders.

4.2.2 Het onderzoeksproces

Om de waardering van professionals te onderzoeken is literatuuronderzoek gedaan en zijn gesprekken gevoerd met erfgoeddeskundigen, landschapsarchitecten, agrariërs, ecologen en andere betrokkenen in het proces van ruimtelijke ontwikkeling in het casusgebied. We hebben gesproken met

professionals bij de volgende partijen: Staatsbosbeheer, LVTO, ARK, Stichting Marggraf, Gemeente Boxtel afdeling natuur en landschap, Waterschap De Dommel, en Arcadis (zie bijlage 4).

Tekstbox bewonersgroepen
Er zijn verschillende vrijwilligersorganisaties actief betrokken bij De Geelders. Zij dragen bij aan beheer en ontwikkeling elk vanuit elk een eigen interessegebied. **Natuurwerkgroep Liempde** is actief op het gebied van natuurinventarisaties en (incidentele) activiteiten op het gebied van natuur- en landschapsbeheer. Vanuit deze groep zijn ook initiatieven ontwikkeld om het Kartuizer erfgoed van de Geelders en omstreken in kaart te brengen en om bijvoorbeeld vlechtheggen – die in de Kartuizer archieven genoemd werden – in het landschap terug te brengen. **Werkgroep Natuur en Landschapsbeheer Boxtel** onderhoudt al geruime tijd de knotwilgen op de Kiskeswei en op een deel van de Savendonske Kamp. **Natuur- en heemgroep Olland** onderhoudt al geruime tijd Het Speet als heidegebied en verricht ook al jarenlang natuurinventarisaties. **De Nieuwe Gemeynt** (Boxtel) adopteert sinds 2013 een gebied van Staatsbosbeheer, en voert daar kleinschalige beheerswerkzaamheden uit (dreven, laarzenpad, hakhoutbeheer, aanplant). **SPPiLL** (Liempde) werkt aan het aantrekkelijk maken van het buitengebied voor recreanten en het betrekken van burgers en bedrijven bij het buitengebied. Deze organisatie is betrokken bij de bouw van een Schutskooi, herstel van historische wallen en de recreatieve ontwikkeling van De Geelders. **Stichting de Savendonk** is een bewonersvereniging van bewoners aan de Savendonkse straat. Zij willen graag de openheid en het karakteristieke Brabantse landschap langs de Savendonkse straat behouden en de leembossen elders in de Geelders versterken.

Om de waardering van bewoners en gebruikers te onderzoeken is gebruik gemaakt van een enquête en een online groepsinterview (online gehouden in coronatijd). De enquêtes zijn op twee manieren afgenomen: via interviews tijdens een 'straatenquête' op 23 en 29 juni 2020 en via het invullen van een online enquête die ingevuld is tussen 23 juni en 6 juli 2020. In totaal leverde dit 30 enquêtes op. De deelnemers aan de online enquête en aan het online interview zijn gericht gevraagd via ARK, lokale natuurwerkgroepen en bewonersorganisaties, via oproepen in de sociale media en via mond-op-mond reclame. Daarna hebben twee groepsbijeenkomsten voor reflectie op de ontwerpschetsen plaatsgevonden: één live met professionals, en een tweede online met bewoners en gebruikers.

De respondenten die de enquêtes hebben ingevuld en deelgenomen hebben aan de gesprekken vormen geen representatieve weerslag van de gebruikerspopulatie van De Geelders. Het betrof vooral bewoners die sterk betrokken zijn bij het gebied, ofwel omdat ze lid zijn van één van bovenstaande verenigingen ofwel omdat ze een agrarisch bedrijf hebben in het gebied. Daarnaast zijn willekeurige passanten ter plekke geïnterviewd (straatinterviews), maar dat zijn vooral respondenten die aan de zuid- en westkant van de Geelders wonen. Er was weinig input van mensen die het gebied vanuit de oost- en noordkant benaderen, bijvoorbeeld hondenuitlaters, recreanten of sporters die vanuit de parkeerplaats daar starten.[7]

In de enquêtes werd gevraagd naar de locaties in de Geelders die de respondenten het meest waardevol vonden, en waarom deze locatie het meest gewaardeerd werd. Dit gebeurde door het aanwijzen van maximaal drie foto's van de persoonlijk gewaardeerde plekken en het aangeven van de elementen die deze plek zo waardevol maken en waarom. Ook werd gevraagd naar de minst

[7] In par. 3.2.2 zijn we ingegaan op de consequenties van de beperkte representativiteit van de respondenten.

waardevolle plek. Dit is de plek die volgens de respondenten wel mag veranderen, inclusief de reden waarom. De respondenten konden zelf ook foto's insturen van plekken die zij waardeerden.

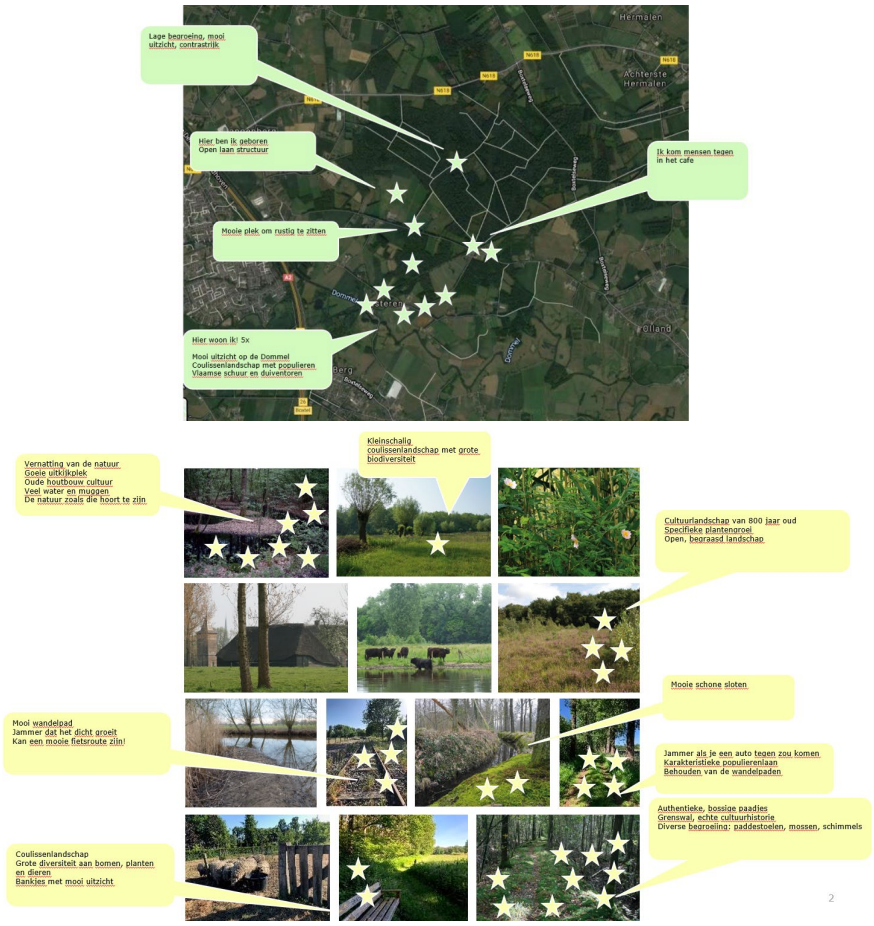

Figuur 4.4

Voorbeeld uit de enquête in de Geelders. De sterren geven aan aan welke plekken (kaart) en welke foto de respondenten hun sterren gaven. In de tekstballonen staan een aantal voorbeelden van toelichtingen van mensen hierbij

Deze informatie is vervolgens verwerkt in een drietal ontwerpschetsen (zie par. 4.2.5 en bijlage 2). De varianten zijn ontwikkeld in samenwerking met het landschapsarchitectuurbureau FeddesOlthof (nu LOFLandschapsarchitecten). Deze werden in een tweede bijeenkomst aan de bewoners en professionals voorgelegd en besproken waarbij ze aangaven wat hen in deze schetsen aansprak en wat ze misten. Dit leverde ten opzichte van de eerste bijeenkomst extra informatie op over de waarderingen van bewoners en welke ruimtelijke elementen daarvoor randvoorwaardelijk zijn.

Ook professionals die betrokken zijn bij de ruimtelijke ontwikkeling van De Geelders, zoals beleidsmakers van de gemeentelijke afdeling recreatie, vertegenwoordigers van het Waterschap en SBB, die

zich richten op de verduurzaming en vernatting van het natuurgebied, zijn gevraagd om hun feedback te geven op de ontwerpschetsen. Dit gebeurde via (online) interviews.

Het is belangrijk om te benadrukken dat de waardering zoals we die in de volgende paragraaf 4.2.3 beschrijven het resultaat is van de *gehele* inventarisatie, dat wil zeggen van de literatuurstudie en expertinterview, de eerste ronde van enquêtes en online groepsgesprek, en de tweede ronde van reflecties op de ontwerpschetsen. Tabel 4.2 geeft hiervan een samenvatting.

4.2.3 Waardering door professionals en gebruikers

In deze paragraaf geven we eerst de waarderingen voor De Geelders van de erfgoeddeskundigen weer, zowel gebaseerd op geschreven bronnen (o.a. Bleumink, 2015, Ark 2020, de Jongh & Maes 2017) als op de verschillende gesprekken met de professionals. Daarna volgt de waardering van bewoners en gebruikers zoals recreanten en agrariërs. In beide gevallen groeperen we de waarderingen naar de fysieke elementen en hun kenmerken. Vervolgens interpreteren we deze waarderingen in termen van de 8 leefomgevingswaarden.

Waardering door professionals

Natte natuurbossen
Dit soort bossen, natte leembossen, hebben een specifieke en rijke biodiversiteit. Bovendien kunnen deze bossen een belangrijke rol spelen in het watersysteem van de dommel, door water vast te houden en langzaam af te geven. Deze twee eigenschappen samen maken dat de Geelders benoemd wordt als een 'Waterparel' door Staatsbosbeheer. Het bos als geheel heeft ook een waarde voor lokale recreatie en voor toerisme.

*In termen van leefomgevingswaarden gaat het hier om **verervingswaarde** (biodiversiteit behouden), en **accommodatiewaarde** (functie in watersysteem, toerisme).*

De professionals wijzen *binnen* het bos nog de volgende *specifieke* elementen aan:

Grenswallen, voorpootstroken, en bijbehorende natuur
De Geelders is een van de weinige plekken in Brabant waar de middeleeuwse **kampstructuur** nog zichtbaar is, en waar de historische **wal- en voorpootstructuur** gedeeltelijk behouden is gebleven (Bleumink, 2015). Het is een samenhangend historisch landschap van uitzonderlijke kwaliteit. Een groot deel van het gebied bestaat uit **oude boskampen** die teruggaan tot de middeleeuwen, en die gebruikt zijn als hakhoutbos. Het feit dat een groot deel het gebied onbebouwd is gebleven, ver van bewoonde kernen ligt en al sinds de veertiende eeuw gebruikt wordt voor bosbouw, maakt het des te waardevoller (Ark, 2020).

De cultuurhistorische waarde komt tot uiting op structuurniveau maar ook in de **specifieke beplanting** rondom de grenswallen. Deze bestaat historische plaatsing van bomen en struiken op de taluds (hoger of lager) en de historische beheersvormen van hakhout, spaartelgen, knothout en struikvormen, die verbonden zijn met het cultuurhistorisch gebruik in de verschillende historische perioden (Maes, 2016). Hoewel de oorspronkelijke beplanting niet bekend is, is de huidige beplanting merendeels eeuwen oud en van grote cultuurhistorische waarde. Bijzonder en zeldzaam zijn de **lage knoteiken** die op de randen van de wal zijn geplant. We zien er ook hakhout van zwarte els en hazelaar. Enkele struiksoorten als **sporkehout, wilde lijsterbes, wilde kamperfoelie, blauwe bosbes** en **bramen** hebben zich merendeels spontaan gevestigd. Ze hebben vanwege hun vroegere nuttige gebruiksmogelijkheden cultuurhistorische waarde.

De natuurwaarde van de grenswal is gelegen in de variatie aan (autochtone) boom- en struiksoorten, de varens, mossen en kruiden. Deze zijn een bron voor allerlei gewervelde en ongewervelde dieren en paddenstoelen. Daarnaast biedt de wal met taluds en parallelle sloten en greppels **microgradiënten** waar allerlei organismen weer van profiteren. De bloemen van sporkehout en grauwe wilg zijn een belangrijke **nectarbron** voor allerlei insecten. De grillige voeten van de knoteiken vormen een waardevol milieu voor mossen en korstmossen. De inheemse bomen en struiken zijn autochtoon en hebben daarmee ook **genetische betekenis** (Maes, 2016).

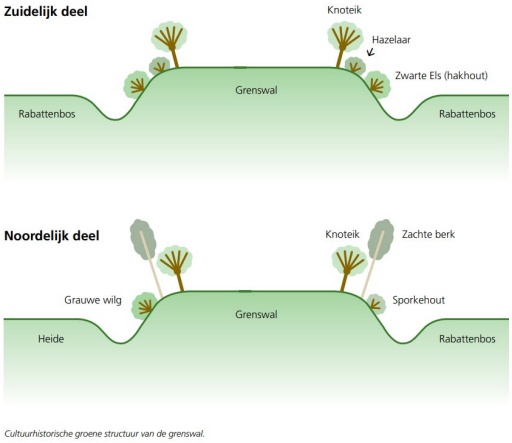

Figuur 4.5
Cultuurhistorische groene structuur grenswal Het Speet in de Geelders. Bron: Maes, 2016

*In termen van leefomgevingswaarden worden hier vooral elementen naar voren gebracht die de **collectiewaarde** van het landschap benadrukken (zeldzaamheid, geformuleerd als interactie tussen cultuurhistorie en natuurwaarden). Daarnaast is ook de **representatiewaarde** van belang: de grenswallenstructuur en de oude boskernen die nog aanwezig zijn in de Geelders, zijn exemplarisch voor de middeleeuwse kampontginningen, die ook in andere delen van Europa plaatsvonden. Ook spelen **ververvingswaarden**: grenswallen herbergen grote natuurwaarden die bepalend zijn voor instandhouding van het specifieke ecosysteem.*

Rabatten en bijbehorende natuur

Daarnaast zijn er een aantal andere waardevolle landschappelijke patronen in De Geelders aanwezig. Daaronder valt een uitgestrekt en goed bewaard **patroon van rabatten** uit verschillende historische perioden, waarop hakhoutbossen zijn aangelegd. Vanuit cultuurhistorisch oogpunt zijn deze rabattensystemen waardevol. Over het algemeen lijken rabattensystemen niet ontworpen om veel water versneld af te voeren, maar om op de ruggen betere groeicondities voor de bomen te creëren. Als gevolg hiervan heeft de Geelders een kenmerkend **reliëf**, dat op nationaal niveau als zeer bijzonder kan worden gekenschetst (Bleumink, 2015). Het bestaat uit wallen, rabatten, verhoogde wegen, oude beeklopen en sloten, die stammen uit verschillende periodes. Deze creëren een grote diversiteit in **gradiënten** waar organismen van profiteren. Het is een volkomen gaaf reliëf, waarvan we de bijzonderheden nog maar deels kennen. De herintroductie van hakhoutbeheer kan gekoppeld worden aan het herstel en zichtbaar maken van de rabattenstructuur, met name om de functie en werking van rabatten beleefbaar te maken.

*Vertaald in leefomgevingswaarden wordt ook hier de **collectiewaarde** naar voren gebracht, met de nadruk op het samenkomen van tijdlagen in een zeer bijzonder en gaaf landschapsreliëf. Ook de **ontdekkingswaarde** wordt genoemd, omdat het niet duidelijk is uit welke perioden de rabatten precies stammen en dat het interessant is om te experimenteren met hakhoutbeheer terug te brengen in het gebied. Ook de instandhouding van het bijzondere ecosysteem wordt genoemd, wat duidt op aandacht voor **verervingswaarde.***

Dreven en Nieuwe Gemeint

De overblijfselen van 19e -eeuwse **dreven** worden ook genoemd als waardevolle structuren, in combinatie met de middeleeuwse **gemeint.** Ze zijn in het landschap nog te herkennen, brede omzoomde grasstroken die gebruikt werden voor de productie en afvoer van eiken hakhout. In de Kamp Gelders, de Overkamp en de Gasthuiskamp zijn de (resten van) deze dreven nog in het landschap te herkennen. Ook in de Savendonkse kamp, die tegenwoordig in gebruik is als landbouwgebied, werden dreven aangelegd. Aanvankelijk werden er populieren langs de dreven geplant. Andere markante bomen die vanuit hun zichtbaarheid van belang zijn, zijn de twee rode beuken die aan de uitgang van het drevenstelsel staan. De omvang doet vermoeden dat ze even oud zijn als de aanleg van het drevenstelsel, dus wellicht hebben ze gediend om het gebied te markeren: de rest was hakhout en dus veel lager (Bleumink, 2015).

Naast de dreven zijn er ook nog twee historische veedriften waarlangs het vee vanaf de boerderijen op de gemeint kon komen: de Gilders en de Schutstraat. In beide gevallen zou ook aansluitend daarop een deel van de historische gemeint hersteld kunnen worden. Een dergelijke reconstructie biedt aanknopingspunten voor het visueel versterken van boskampen, wallen en voorpootstroken.

Vanuit historisch oogpunt werd de Geelders altijd onderhouden door gemeenschappen uit de omliggende dorpen en dat is nog steeds het geval. Verschillende gemeenschappen uit Olland, Liempde en Boxtel zijn momenteel betrokken bij het onderhoud, waaronder Het Nieuwe Gemeint. De sociale betrokkenheid van de gemeenschappen is een voor de Geelders bijzonder cultureel- en historisch fenomeen. Een interessante bijkomstigheid is dat het gebied vanwege de dichte vegetatie niet kan worden onderhouden met machines en vraagt om handmatig onderhoud.

*De waarde die hier naar voren komt is de **representatiewaarde** (als voorbeeld van een bepaald cultuurhistorisch gebruik), die nog verder visueel versterkt zou kunnen worden. Daarnaast wordt ook de **identiteitswaarde** aangehaald (de specifieke vorm die de dreven hier hebben gekregen met de beuken en aansluiting op de veedriften). Tenslotte zien professionals ook nog een **sociale waarde** aan het gemeenschappelijk onderhouden van de gemeint.*

Kleinschalig landschap

Het landschap kent nog het 19e-eeuwse karakter van akker- en graslanden, omgeven door **heggen, singels en houtwallen**. Ook op enkele andere plekken in de Geelders is dit kleinschalige landbouwlandschap nog aanwezig. Dit gebied behoudt het open karakter. Waar mogelijk wordt de kleinschalige agrarische percelering uit de periode 1850-1930 versterkt door het aanplanten van hagen, vlechtheggen, singels en/of bomenrijen. Omdat de Savendonksestraat veel gebruikt wordt door toeristische fietsers, dragen deze maatregelen ook bij aan de recreatieve aantrekkelijkheid van het gebied.

*De waarden die hier spelen zijn **representatiewaarde** van een specifiek soort landschap, en de **accommodatiewaarde** ervan voor de toeristische functie.*

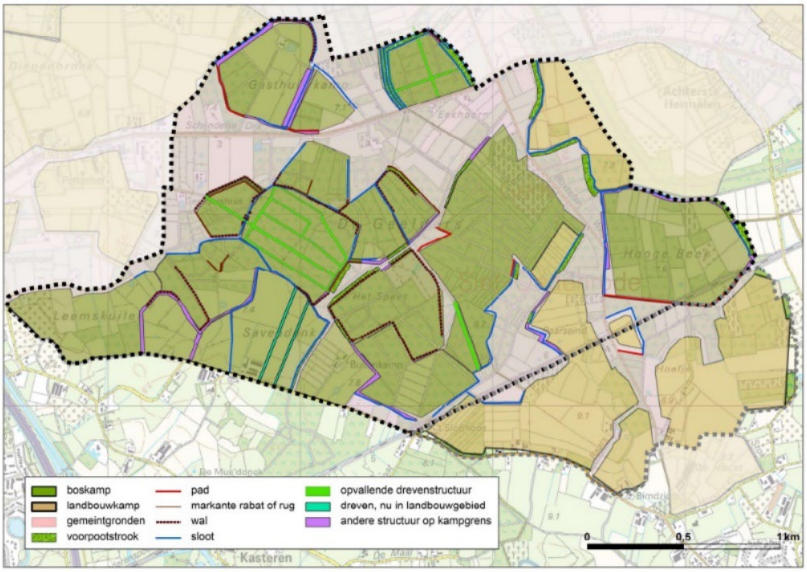

Figuur 4.6
Landschapselementen in de Geelders. Bron: Bleumink et al, 2015: Niet alleen de middeleeuwse, maar ook de 19e-eeuwse landschapselementen (rabatten, dreven). Ook de in onbruik geraakte spoorlijn is op de kaart te zien.

Oude Duitse lijntje

In het zuidoosten van het gebied ligt een in onbruik geraakte spoorlijn, die 'het Duitse lijntje' wordt genoemd. Dit element wordt door professionals in het sociaal ruimtelijk domein gezien als een mogelijkheid om het gebied toeristisch te ontwikkelen en te verbinden met omliggende natuurgebieden door een toeristische fietsroute aan te leggen.

In termen van leefomgevingswaarden gaat het hier om accommodatiewaarde.

Waardering gebruikers (bewoners, bezoekers, ondernemers)

Het gebied wordt niet alleen gebruikt door bewoners, maar juist ook door bezoekers. Veel mensen komen er voor recreatieve doeleinden en het wordt doorkruist door verschillende wandelpaden in het gebied. Er zijn twee parkeerplaatsen van waaruit wandelaars het gebied in kunnen. Staatsbosbeheer heeft twee routes in het gebied uitgezet, een rondwandeling en een laarzenpad. Daarnaast lopen er verschillende (lange-afstands)wandelingen door het gebied, waaronder een (thema)route over het erfgoed van de Kartuizer monniken. De verharde wegen rond het gebied, zoals de Savendonskeweg en de Boxtelsestraat, zijn aantrekkelijk voor fietsers. Mensen gebruiken deze paden om te recreëren en hond uit te laten. Er zijn verschillende plekken van samenkomst aanwezig: Café het Groene Woud vormt een goede uitvalsbasis voor een wandeling maar ook voor buurtbewoners

en er zijn bankjes geplaatst op interessante uitzichtpunten. Daarnaast wordt het gebied ook agrarisch gebruikt voor verschillende soorten landbouw, o.a. boomkwekerijen.

In de interviews worden de volgende elementen van de Geelders genoemd als waardevol.

Natte natuurbossen
De natuurlijke bossen worden door veel respondenten hoog gewaardeerd. De smalle, authentieke paden, omgeven door bosrijke begroeiing, worden als waardevol beschouwd, net als de rijke biodiversiteit en de specifieke flora en fauna. Er wordt vooral aandacht besteed aan de aanwezigheid van reptielen en insecten. De rust, stilte en de ongetemde natuur zijn belangrijke elementen die worden gekoesterd.

Daarnaast wordt de verandering van het landschap door de seizoenen heen gewaardeerd: in de winter is het drassig, terwijl de rabatten in de zomer juist droogvallen, wat een ervaring van natuurlijke dynamiek versterkt. Daarom wordt behoud van het huidige waterbeheer belangrijk gevonden: de rabatsloten moeten in de zomer droogvallen om te voorkomen dat zeldzame soorten zoals de slanke poelslak, slaapslak en oranje-blauw zwemmend geraamte verloren gaan.

Een aantal elementen worden genoemd als aspecten die niet mogen veranderen. Zo wordt benadrukt dat de gebieden van Marggraff ongerept moeten blijven, waarbij er geen onderhoud plaatsvindt zodat de natuur haar eigen gang kan gaan, zoals in 'oerbossen' of De Braak, dat fungeert als bosreservaat. Het landschap wordt ook omschreven als mysterieus, waarbij het zijn geheimen langzaam onthult door de kleinschalige, afwisselende vegetatie en de voorjaarsflora.

Er zijn ook elementen die volgens sommige respondenten wel mogen veranderen. Het gebied wordt soms als onaantrekkelijk ervaren vanwege de vele muggen en de modderigheid. Daarnaast worden de brede, rechte dreven als minder passend ervaren in het landschap. Er wordt ook aangegeven dat er te veel paden zijn en dat er vaak honden worden uitgelaten, wat de beleving kan verstoren. Tot slot ontbreekt het aan rustige plekken om te zitten, uit te rusten en van het uitzicht te genieten.

*De leefomgevingswaarden die hier worden aangedragen zijn de **esthetische** waarde aangehaald (beleving van dynamische, ongetemde natuur), de **ontdekkingswaarde** (spotten van soorten, maar ook geheimzinnigheid, negatief: te veel paden), de **verervingswaarde** (biodiversiteit) en de **accommodatiewaarde** -vaak in negatieve zin: te veel honden en muggen, te weinig bankjes.*

Grenswal
De oude grenswal, al 800 jaar in gebruik, wordt door bewoners en gebruikers net als door de professionals waardevol gevonden vanwege de cultuurhistorische waarde en de bijzondere plantengroei die eraan verbonden is.

*In termen van leefomgevingswaarde gaat het hier om **representatiewaarde** en **verervingswaarde** (biodiversiteit).*

Open Heide
De afwisseling tussen bos en open plekken wordt door veel respondenten als waardevol ervaren, omdat het de wandelingen in het gebied interessanter maakt. Verschillende respondenten wijzen op de unieke flora en fauna van de heide en natte weiden, waaronder de vleeskleurige orchis en bijzondere paddenstoelen. Een respondent vertelde dat deze plek een inspiratiebron is geweest voor zijn schilderijen, waarbij hij de stilte en de zachte bries, vooral in de winter, prachtig vindt.

Een aantal elementen in het gebied mogen volgens de respondenten niet veranderen. Zo wordt de Kiskeswei en de natte heide als bijzonder waardevol gezien vanwege de aanwezigheid van dieren zoals de houtsnip, specht en af en toe een uil. Eén respondent noemt deze plek een rustpunt tijdens wandelingen, die er in elk seizoen mooi uitziet en in het voorjaar een extra cadeau biedt in de vorm van bloeiende orchideeën. Daarnaast wordt het stuk genoemd waar 'de nieuwe Gemeynt' zich inspant om meer biodiversiteit te creëren. Een respondent merkt op dat niet alleen de eerste resultaten zichtbaar worden, maar dat het ook bijzonder leuk is om hier samen aan te werken

*De waarden die hier genoemd worden zijn **verervingswaarde** (natuur), **esthetische** waarden (beleving van stilte en seizoenen, aanwezigheid van dieren) en de **sociale** waarden (samenwerken)*

Duits lijntje

Het Duitse Lijntje wordt door veel respondenten genoemd als kenmerkend element in het landschap van de Geelders. Het wordt gewaardeerd vanwege de rust en het feit dat het de biodiversiteit verhoogt. De stenige bodem trekt specifieke dieren aan, bijzondere reptielen als de levendbarende hagedis en de hazelworm. Het Duitse lijntje wordt nu overwoekerd. Een aantal respondenten zouden het Duitse lijntje graag openhouden, waardoor het beter zichtbaar wordt. Sommige suggereren dat het tot fietspad opgewaardeerd kan worden. Een andere respondent is daar faliekant tegen: er mag in ieder geval geen fietspad langs het Duitse lijntje komen. Dat zou het einde zijn van unieke en voor biodiversiteit zo noodzakelijke rust.

*De waarden die hier genoemd worden zijn de **esthetische** waarde (rust, overwoekerdheid) en de **accommodatiewaarde** (het gebruiken als fietspad; zowel positief als negatief; daarnaast ook het verhogen van de biodiversiteit als **verervingswaarde**)*

Kleinschalig landschap, individuele gebouwen zoals de Vlaamse schuur

De gebieden Baarseind en Savendonk worden genoemd als waardevol kleinschalig landschap. De ligging aan de rand van het bos en het openlandschap wordt door een respondent kenmerkend genoemd en wordt gewaardeerd vanwege de uitzichten. Het wordt ook wel getypeerd als een coulisselandschap met populieren en knotwilgen. Een andere respondent noemt het 'elke dag weer een feest' om doorheen te rijden: geen vlakke weiden of maisvelden maar 'bolle akkertjes', de Dommel, knotwilgen, een kappelletje, de Vlaamse schuur, de duiventoren, een kronkelige weg… In zijn beleving is het alsof men van nu weer terug in de tijd gaat.

Sommige bewoners vrezen ook dat natuurontwikkeling aantasting van de identiteit van het landschap zal betekenen, bijvoorbeeld als daar grote grazers in zouden staan.

*De waarden die hier spelen is de **identiteitswaarde**, die ligt in de samenhang die is ontstaan tussen samenhang landschap en bewerking. Daarnaast is ook de **esthetische** waarde (uitzicht, schuren, bochtige weggetjes) van belang.*

4.2.4 Ontwerpvarianten

Op basis van de literatuurstudie, interviews en de bewonerswaarderingen zijn drie varianten ontwikkeld voor de natuurontwikkeling op de Savendonk, waarin steeds een of enkele waarden leidend zijn voor de ruimtelijke ingreep.

Opgave en randvoorwaarden

Natuur. De hoofdopgave van de interventie in de Savendonk is de uitbreiding van het natte leembos van de Geelders. Door uitbreiding van de Geelders wordt ook dit bos als schakel in het Natuurnetwerk Brabant – onder meer de verbinding met het Dommeldal - versterkt.

Water. Tegelijkertijd is er een wateropgave in het gebied, onder meer het beter vasthouden en bergen van het water voordat het afstroomt naar het Dommeldal. De Geelders is hoger geleden en zou dus moeten vasthouden. Het gebied is een zoekgebied voor waterberging (dat is een planologische reservering). Dit betekent dat waterbergend vermogen zal moeten toenemen.

Beide opgaven komen samen in de opgave om de Geelders – ook in het gebied de Savendonk – te ontwikkelen tot een Waterparel, door het waterpeil te verhogen en de oorspronkelijke leembossen te herstellen. Dit doel moet in alle varianten worden bereikt. Het onderscheid tussen de varianten ligt niet zozeer in de *richting* van de gewenste ontwikkeling – in alle varianten wordt huidig intensief agrarisch gebruikt gebied omgezet naar nat (productie)bos, als wel in de manier waarop.

Naast de natuur- en wateropgave spelen er in het gebied nog twee opgaven met een minder harde doelstelling, namelijk de ontwikkeling van de **recreatiefunctie** van het gebied in. Hierbij kan gedacht worden aan andere en betere voorzieningen voor recreatie en aan een betere toegankelijkheid van het gebied. Meer in het algemeen speelt de opgave om het gebied ook **economisch** een zekere draagkracht te geven – ook als de meer intensieve agrarische functie verdwijnt.

In alle varianten is de randvoorwaarde dat de *bestaande* waardevolle historische elementen van kampenstructuur, historische gemeinten, en rabatten behouden worden.

Varianten

Het Rijke cultuurbos. Hierin wordt het bos doorontwikkeld op basis van de **representatie-** en **collectiewaarde**. In deze variant wordt vooral ingezet om de cultuurhistorie beleefbaar te maken. De elementen daarvan uit verschillende tijdsperioden (zoals kampenafscheidingen, gemeinten, rabatten, dreven, kleinschalig boerenlandschap) worden waar nodig versterkt/hersteld, en vooral beter beleefbaar gemaakt door speciale paden en educatie. Aan de randen is naast de uitbreiding van het leembos - ook ruimte voor de kleinschalige landbouw, maar wel extensief. Het Duitse lijntje wordt ontwikkeld tot doorgaande fietsroute. In een bezoekerscentrum kunnen bezoekers individueel of als groep ontvangen worden en worden geïnformeerd over de geschiedenis van het gebied.

Het Collectieve bos bouwt voort op de **sociale waarde** van het gebied, die vooral tot uiting komt in de gemeinten. Zoals het bos vroeger gebruikt werd voor productie – in verschillende mate van collectiviteit – zo wordt het in deze richting opnieuw ontwikkeld als voedselbos, productiebos en een ruimte voor experimenten, als een soort proeftuin. Deelnemers zijn bewoners uit het dorp, maar ook bijv. boomkwekerijen uit de omgeving worden uitgenodigd om deel te nemen aan dit collectieve project. Daarnaast zou er zelfs een buurthuis in het bos kunnen komen, zodat het een plek van ontmoeting wordt. Een goede ontsluiting voor wandel- en fietsverkeer vanuit de omringende dorpen – bijvoorbeeld via het Duitse lijntje – ondersteunt dit idee.

Het **Belevingsbos** bouwt voor op de ontdekkingswaarde van de Geelders. Het bos wordt voor een recreatieve functie ontwikkeld, en bouwt voort op de afwisseling van sferen en de ondoordringbaarheid die het bos nu al kenmerkt. Hiervoor worden enerzijds recreatieve routes ontwikkeld door het bos heen met spelelementen voor volwassenen en kinderen - zoals een uitkijktoren en natuurspeeltuin - om de interactie met de natuur aan te gaan. Anderzijds worden grote delen van het bos juist

ontoegankelijk gehouden, om biodiversiteit ruimte te geven en natuurontdekking mogelijk te maken. Het Duitse lijntje wordt juist overwoekerd gelaten, om zelf te kunnen ontdekken. Aan de rand van het bos worden wel nieuwe parkeermogelijkheden en overnachtingsmogelijkheden geschapen.

Ter illustratie worden hieronder de impressie-collages getoond voor de varianten Cultuurbos, Collectief bos, en Belevingsbos. De volledige ontwerpschetsen zijn te vinden in bijlage 2.

Figuur 4.7
Collages van de drie ontwerpvarianten.

1.1.1 Samenvattende tabel: waardering professionals en bewoners

Tabel 4.2 vat de waarderingen voor De Geelders van professionals en van gebruikers samen, en geeft aan welke ruimtelijke elementen een grote rol spelen in hun waardering.

Elementen[8]	Professionals Cultuurhistorie, Landschap en Natuur	Professionals sociaal ruimtelijk Domein	Gebruikers (bewoners, bezoekers, agrariërs)
Grenswallen, voorpootstroken (onderdeel van nat natuurbos)	Collectiewaarde (ensemble landschap-natuur), representatiewaarde, verervingswaarde (ecologie)	accommodatiewaarde (waterparel, toerisme)	Representatiewaarde, esthetische waarde (ongereptheid, seizoenen) ontdekkingswaarde(dieren spotten, geheimzinnigheid), verervingswaarde (biodiversiteit), accommodatiewaarde (meer bankjes, minder muggen)
Rabatten en boskernen (onderdeel van nat natuurbos)	Collectiewaarde, ontdekkingswaarde (nieuw bosbeheer), verervingswaarde (ecologie)	Accommodatiewaarde (waterparel). Ontdekkingswaarde (nieuw hakhoutbeheer)	Esthetische waarde (ongereptheid, seizoenen) ontdekkingswaarde(dieren spotten, geheimzinnigheid), verervingswaarde (biodiversiteit), accommodatiewaarde (meer bankjes, minder muggen)
Dreven	representatiewaarde (relatie landschap en gebruik), identiteitswaarde (beuken)		Esthetisch (negatief): rechte lijnen niet passend in landschap.
Gemeintgronden, open heide		Sociale waarde (gezamenlijk beheer)	Esthetische waarde (afwisseling van plekken, afwisseling seizoenen), verervingswaarde (biodiversiteit), sociale waarde (samen beheren)
Kleinschalig landschap, individuele gebouwen	Representatiewaarde, Accommodatiewaarde (toerisme)	Accommodatiewaarde (toerisme)	Identiteitswaarde (bewerkt landschap), esthetische waarde (uitzichten)
Duitse lijntje	-	Accommodatiewaarde (toeristische fietsroute)	Verervingswaarde (biodiversiteit), Esthetische waarde (stilte, overwoekering), accommodatiewaarde (fietspad)

Tabel 4.2
Overzichtstabel van waarderingen van verschillende typen stakeholders voor verschillende fysieke elementen

Als we de waarden die professionals benoemen analyseren in termen van de 8 leefomgevingswaarden, zien we dat de professionals vooral de collectiewaarde en ontdekkingswaarde van de elementen benadrukken. De focus ligt op de samenhang tussen cultuurhistorie en natuur. Grenswallen, dreven en rabatten zijn cultuurhistorische elementen die tevens ecologische gradiënten zijn. In de

[8] Terwijl erfgoedexperts de bossen uitsplitsen in verschillende elementen, kijken professionals uit het sociaal-ruimtelijk domein en gebruikers meer naar het geheel. Hun waardering voor het geheel staat in de matrix bij verschillende 'onderdelen' van het bos.

waardering door professionals is relatief weinig aandacht voor gebouwde artefacten (Vlaamse schuur etc.) en de recente geschiedenis (Duitse lijntje, kleinschalige Brabantse boerenlandschap).

Gebruikers benoemen de waarde van De Geelders vooral in termen van ontdekkingswaarde (dieren spotten), sociale waarde (samen dingen doen) en esthetische waarde (natuurbeleving). De waardering voor de natuur hangt voor verschillende gebruikersgroepen aan heel verschillende ruimtelijke elementen: natuurgroepen noemen de paadjes en de gemeinten, en de andere bewoners en de agrariërs noemen het boerenlandschap. Bij natuurgroepen speelt naast esthetische waarde en ontdekkingswaarde van natuur ook de ververvingswaarde. Bij dorpsbewoners speelt naast de esthetische waarde ook de identiteitswaarde. Dit wordt geïllustreerd door de flora en fauna die in de enquête wordt aangemerkt als waardevol of als aparte foto is meegezonden. Voor de natuurgroepen zijn dat bijvoorbeeld de 'small five' (vijf bijzondere, kleine dieren die typisch zijn voor dit gebied, o.a. de mug), terwijl het voor andere dorpsbewoners en agrariërs de roodbonte koe is.

Professionals die betrokken zijn bij ontwikkelingen in het ruimtelijk domein, namelijk de beleidsmaker op het gebied van toerisme en economie, en de medewerker van Staatsbosbeheer en het Waterschap, richten zich veel op de accommodatiewaarde. Dit vanuit doelstellingen van klimaatadaptatie - vernatting van het gebied en het tegengaan van vervuiling van het grondwater.

Een belangrijk dilemma binnen de accommodatiewaarde is voor welke functie het gebied ingericht wordt: de ecologische functie of de toeristische functie. Er spelen verschillende opvattingen over openheid en toegankelijkheid van het gebied. Op het gebied van toerisme bestaat ook een spanningsveld tussen professionals en gebruikers: deze laatste zijn terughoudend om meer toeristen aan te trekken. Ze zien liever dat de 'small five' en De Geelders niet te veel gepromoot worden als recreatiegebied en houden het liever als een rustige "achtertuin".

4.3 Sint Antonius-Abtkerk in Volkel (gebouw)

4.3.1 Lege kerken als erfgoedopgave

Onze casus is exemplarisch voor kerken in heel Nederland die leeg komen te staan door de vergrijzing en verandering van de bewonerspopulatie. Dit gaat vaak samen - met name in perifeer gelegen dorpen of wijken met een lage druk op de woningmarkt- met leefbaarheidsproblemen, waaronder het onder druk staan van voorzieningen (bijv. in de gezondheidszorg). Het is de vraag op welke wijze deze kerken opnieuw een brede publieke bestemming kan krijgen die bij kan dragen aan de verbetering van de leefbaarheid.

De centrale ligging in de buurt maakt de plek waarop de kerk staat vaak aantrekkelijk voor herbestemming. Het gebouw zelf echter is lastig te transformeren. Dit is een gevolg van het autonome karakter van de kerk: als gebouw én als instituut. Binnen het stedelijk weefsel of het dorpslandschap is de kerk een uitzondering, met een karakteristieke ruimtelijkheid en bijzondere functie voor de gemeenschap. Als instituut hebben de verschillende kerkgemeenschappen eeuwenoude eigen tradities en wetten, die vaak niet in pas lopen met de maatschappelijke dynamiek. Op het moment dat een kerk leeg komt te staan, dan kantelt plotseling de positie van de kerk. Van een bijzonder object met het aura van onaantastbaarheid verandert het in een gebouw waar iedereen aanspraak op lijkt te maken. De invulling van het gebouw (gebruik, toegankelijkheid) kan bij transformatie radicaal veranderen, waardoor de publieke betekenis van het gebouw aangetast kan worden.

In de praktijk blijkt het echter lastig om een passende functie te vinden voor dit specifieke gebouwtype. De grote en monumentale ruimtes in een kerk zijn moeilijk in te delen voor het gebruik binnen de reguliere eisen van het bouwbesluit en financieringskaders, indien tegelijk de ruimtelijke karakteristieken behouden moeten worden. Daarnaast hebben kerken ook te maken met achterstallig onderhoud, is de ruimte vaak slecht geïsoleerd en zijn als gevolg daarvan de beheerskosten hoog. De centrale ligging in de buurt of het dorp en de publieke betekenis van de kerkfunctie maakt het interessant op deze plekken specifieke programma's te ontwikkelen die door een brede groep bewoners, ondernemers of bezoekers gebruikt zou kunnen worden. Momenteel is bijna driekwart, zo'n 5100 van de kerkgebouwen in religieus gebruik. Tussen 2021 en 2024 zijn er iets meer dan 200 gebedshuizen gesloten, afgestoten en verkocht om een nieuwe functie te geven (zie figuur 4.8). De verwachting is dat vanaf nu tot 2030 ongeveer 1700 kerkgebouwen leeg komen te staan (Fonds religieus erfgoed, 2025).

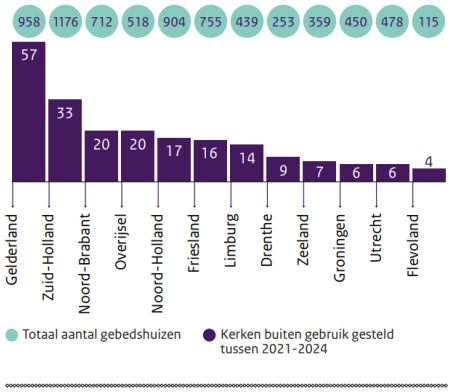

Figuur 4.8
Kerken buiten gebruik t.o.v. totale aantal. Bron: reliwiki

Vanuit de Rijksoverheid is in het Nationaal Programma Leefbaarheid en Veiligheid van 2024-2027 budget gereserveerd voor het verduurzamen van maatschappelijk vastgoed (BZK, 2021). Het is echter niet duidelijk of dit ook herbestemming van kerken betreft.

Vanuit de erfgoedsector wordt expliciet aandacht besteed aan een passende herbestemming van kerken in het samenwerkingsprogramma Toekomst Religieus Erfgoed. In het programma worden alternatieve ontwikkelingsvormen onderzocht en gestimuleerd waarbij het behoud van de publieke functie van de kerk centraal staat. Doel van het programma is het vergroten van draagvlak en het benadrukken van het grote culturele, historische en maatschappelijke belang van kerkgebouwen. De focus ligt daarbij op het ontwikkelen van een duurzaam toekomstperspectief voor behoud (RCE, 2024). Binnen het programma zijn verschillende instrumenten ontwikkeld, zoals de estafettetafels, waarin specifieke kennis gedeeld wordt. Recentelijk worden specifieke financieringsinstrumenten ontwikkeld via het Fonds Religieus Erfgoed (FRE), dat in 2023 is opgericht. Daarnaast wordt vanuit gemeenten gewerkt aan het ontwikkelen van kerkenvisies waarin op strategisch niveau integraal ruimtelijk wordt gekeken naar de mogelijkheden voor herontwikkeling. Voor het opstellen van een kerkenvisie konden gemeenten van 2019 tot en met 2021 budget aanvragen: 240 van de 342 gemeenten maakten gebruik van deze regeling (RCE, 2024). De visie wordt echter niet altijd ingebed of

verbonden met het omgevingsplan: onderzoek wijst uit dat in 49% van de gemeenten religieus erfgoed niet genoemd wordt in de omgevingsvisie, zie figuren hieronder (RCE, 2024).

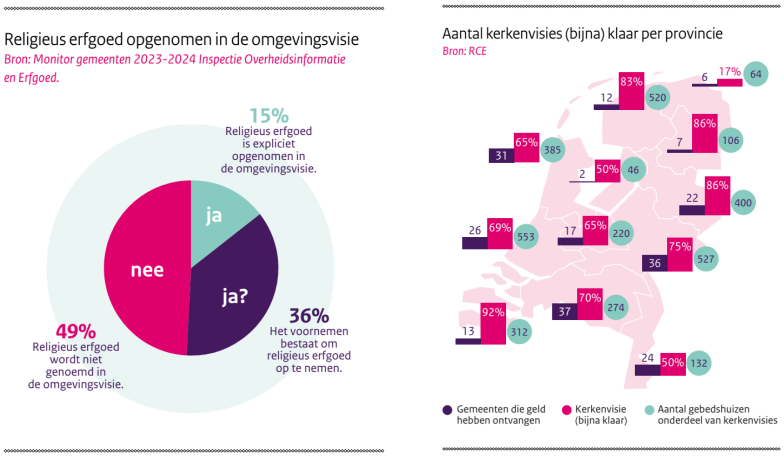

Figuren 4.9 en 4.10.
Religieus erfgoed in omgevingsvisie en aantal kerkenvisies per provincie

De casestudie voor de St. Antonius Abtkerk is uitgevoerd in 2021. Op dat moment waren verschillende partijen betrokken bij de vraag, hoe het kerkgebouw getransformeerd kon worden. Dat zijn de parochie (de gebruiker van het gebouw) en het bisdom (de eigenaar van het gebouw). Daarnaast zijn gemeentelijke diensten, en de bewonerscoöperatie (Volkel Ontwikkelt Leefbare Kern). VOLK is een burgerinitiatief dat ontwikkeld is vanuit de dorpsraad in 2019. Zij was een belangrijke drijvende kracht achter het formuleren van herontwikkelingsplannen voor de kerk. Doel van VOLK is om het kerkgebouw voor de komende generaties te behouden. De coöperatie bestaat uit voormalige misbezoekers en jonge enthousiaste Volkenaren.

4.3.2 Het onderzoeksproces

Om de waardering van professionals te onderzoeken, is literatuuronderzoek gedaan (zie bijlage 2), is een online-enquête gehouden onder bewoners, zijn gesprekken gevoerd met erfgoeddeskundigen, gemeentelijke beleidsambtenaren, de basisschooldirecteur en het Bisdom, en zijn groepsgesprekken georganiseerd met leden van bewonersvereniging VOLK en andere bewoners. Het onderzoek kende drie stappen: een eerste inventarisatie bij professionals (interviews) en bewoners (enquête), het ontwikkelen van alternatieve ontwerprichtingen (door TUE), en een reflectie daarop door bewoners (online groepsgesprek) en professionals.

In de enquête werden bewoners aan de hand van foto's gevraagd naar de meest kenmerkende en minst waardevolle elementen van de kerk, hun favoriete plekken en gewenste veranderingen. Er werden beelden getoond van de ligging, het exterieur en het interieur van de kerk. De enquêtes zijn afgenomen tussen 1 en 15 februari 2021 en leverden 19 reacties op. Respondenten konden ook eigen foto's insturen.

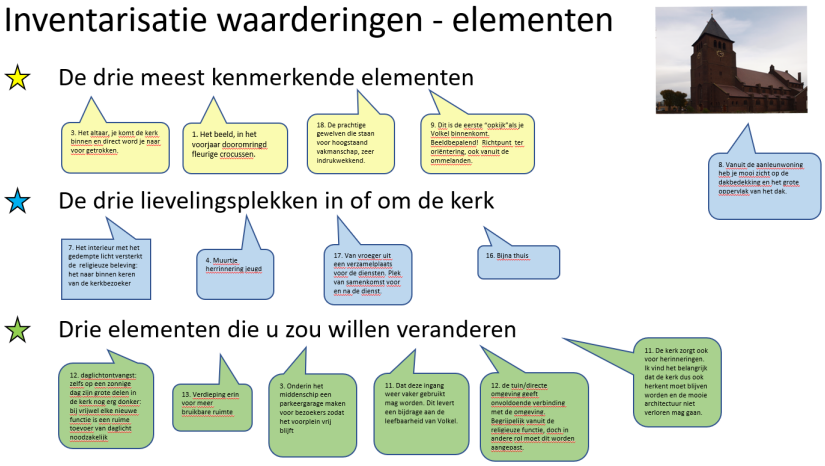

Figuur 4.11
Een voorbeeld van de inventarisatie van waarderingen van bewoners

De deelnemers aan de enquête en gesprekken vormen geen representatieve afspiegeling van de gebruikerspopulatie van Volkel. Het ging vooral om betrokken leden van bewonersvereniging VOLK en enkele parochianen.[9]

De in de eerste ronde verzamelde informatie is verwerkt in drie ontwerpschetsen (zie par. 4.2.4). Tijdens een tweede ronde-bijeenkomst reflecteerden bewoners en professionals op deze varianten, wat extra inzicht gaf in hun waarderingen en de ruimtelijke elementen die daarbij van belang zijn.

4.3.3 Waardering door professionals en bewoners

In het volgende beschrijven we eerst de waardering door professionals, daarna die door bewoners, zoals die naar voren komt uit de enquêtes en de (online) groepsbijeenkomsten. Het is belangrijk om te benadrukken dat de waardering zoals we die hier beschrijven het resultaat is van de gehele inventarisatie, in twee ronden (zie par. 3.2.3), dat wil zeggen zowel de eerste ronde van interviews en enquête, als de tweede ronde van reflectie op de ontwerpschetsen die naar aanleiding van de eerste ronde zijn gemaakt.

Waardering professionals

De in deze paragraaf beschreven waardering voor de St Antonius Abtkerk van erfgoeddeskundigen weer zijn gebaseerd op de Waardestelling door het Rijk (RCE, 2025), een kunsthistorische studie van de kerk (Verkuilen, 2012), een gebiedsgericht waardering (Musch e.a. 2021), en op grond van de interviews met genoemde professionals.

[9] In paragraaf 3.2.2 bespreken we de gevolgen hiervan. Zoals aangegeven was het doel van de casestudy niet om een representatief beeld te schetsen, maar om te verkennen of bestaande waarderingscategorieën uit de erfgoedsector verbreed en verdiept kunnen worden met het conceptueel kader van leefomgevingswaarden.

In de paragraaf daarna volgt de waardering van gebruikers zoals de parochianen en leden van VOLK. De waarderingen zijn gegroepeerd naar de fysieke elementen en hun kenmerken.

Stijl en detaillering

Het complex van de Rooms Katholieke kerk met het Heilig-Hart beeld is in 2001 aangemerkt als Rijksmonument. De huidige St Antonius Abtkerk is in 1938 tot stand gekomen ter vervanging van een oudere kerk uit de late negentiende eeuw. De kerk is uitgevoerd naar ontwerp van de architect J. van Halteren. De traditionalistische, gotiserende baksteenstijl vertoont overeenkomst met het iets oudere werk in **streekeigen stijl** van de architect H.W. Valk.

Het is een driebeukige, uit imitatie-handvorm baksteen opgetrokken kruiskerk met westtoren, afgedekt met zadel- en lessenaardaken met leien gedekt. Schip en transept hebben spitsboogramen met driedelige bakstenen vorktraceringen. Inwendig vertoont het gebouw schoon metselwerk in donkere baksteen, met gewelven in gele baksteen in kettingverband. Het schip heeft smalle **omgangen** en wordt overkluisd door brede **spitsbogen** op gedrongen kolommen, die **hangkoepels** dragen. De door **gedecoreerde lichtbeukramen** zijn door steekkappen in de gewelven ingesneden. Ook in de transepten, koortravee en **absis** zijn hangkoepels aanwezig. De absis heeft een omgang met spitsbogen en graatgewelven. De kapitelen van de kolommen zijn voorzien van symbolische en figuratieve reliëfs met voorstellingen.

*In termen van het referentiekader wordt de waardering vooral uitgedrukt in termen van **representatiewaarde**. De kerk is een voorbeeld van een bepaalde stijl.*

Type kerkruimte

De opzet van de kerk, met een heel **breed, overwelfd middenschip**, is zodanig dat het voelt als één grote ruimte, in tegenstelling tot traditionele kruiskerken waar er veel meer sprake is van een opdeling. Deze kerk is een voorbeeld van de typologische ontwikkeling van de **volkskerk in het Interbellum**. De opzet van het kerkgebouw is bedoeld om de deelname van gelovigen aan de mis te stimuleren. Het is daarom kort en breed opgezet, met smallere zijbeuken en een verbreed middenschip waarin men vier rijen kerkbanken zij aan zij kwijt kon. Hierdoor werd het zicht op het altaar verbeterd en werd een gevoel van eenheid van ruimte en van clerici en leken gecreëerd. De nadruk op het hoofdaltaar drukte het idee van *unum altare* uit, dat de eucharistie en de 'mede-offergedachte' centraal stelde. Deze ruimtelijke opzet, met bepaalde **zichtlijnen** en **looplijnen** regionale erfgoeddeskundigen gezien als typische elementen die bij herontwikkeling behouden moeten blijven

*In termen van het referentiekader wordt de waardering vooral uitgedrukt in termen van **representatiewaarde**. De kerk is een voorbeeld van een bepaald type kerk, een bepaald historische liturgie en daarmee van een tijdperk.*

Ensemble & plaats in het dorp.

Het kerkgebouw heeft ensemblewaarden vanwege de plaats in het **dorpssilhouet**. De kerk ligt aan een kruispunt van **landwegen** waar vanaf de vroege middeleeuwen kapellen hebben gestaan. Ook de manier waarop het terrein van de kerk wordt afgebakend binnen het dorp is typisch (bakstenen **ezelsrugmuurtje**).

De gemeentelijke professionals benadrukten ook de sociale functie van de Sint Antonius Abtkerk. Zij zien het als een belangrijk **ankerplaats** voor het hele dorp, in het midden van het dorp. Het is ook **een van de weinige groene plekken in het dorp**, en dat zien ze als belangrijk pluspunt voor de toekomstige functie van het gebouw.

*In termen van leefomgevingswaarden worden hier elementen naar voren gebracht die de **identiteitswaarde** benadrukken (het terrein markeert het ontstaan van het dorp Volkel bij de kruising van drie landwege en het exterieur van de kerk bepaalt het dorpssilhouet van Volkel,), maar ook de **representatiewaarde** (de plek lands de landwegen, het dorpssilhouet en de manier waarop het terrein is afgebakend van het dorp is typisch voor de cultuurhistorische streek). Tenslotte wordt de **sociale waarde** benadrukt: de ankerplaats voor sociale cohesie die het was en weer kan worden en de **accommodatiewaarde** van het groen.*

Heilig-Hart-beeld

Het Heilig-Hart beeld Bronzen beeld dat naast de kerk staat wordt specifiek genoemd als **bijzondere uitdrukking** van een sociale en geestelijke ontwikkeling, in het bijzonder de ontwikkeling van de Heilig Hartdevotie, het is tevens van belang als voorbeeld van een uit het buitenland geïmporteerd beeld. Het heeft kunsthistorisch belang als voorbeeld van het werk van het atelier Dechin.

*In termen van het leefomgevingswaarden worden hier aspecten aangehaald die verwijzen naar de **representatiewaarde** als uitdrukking van de Heilig Hart devotie.*

Waardering gebruikers

De dorpsbewoners die op dat moment betrokken waren bij de activiteiten in en rondom de kerk zijn vooral de oude **parochianen** en de leden van de coöperatie **VOLK** -die de kerk graag open zouden stellen voor publiek gebruik. Daarnaast is ook het **Bisdom** betrokken omdat zij eigenaar van het gebouw is.

Een van de meest kenmerkende aspecten van de kerk die door de dorpsbewoners worden genoemd is **het exterieur** van de kerk. Deze wordt gewaardeerd vanuit verschillende motieven. Een respondent noemt het silhouet gezichtsbepalend voor Volkel een andere zegt: “herkenning bij een wandeling of na vakantie: de kerk van Volkel bevestigt het gevoel van thuiskomen”. Daarnaast wordt het gebouw zelf gewaardeerd vanwege de architectonische vormgeving met de vele volumes en dakvormen: “het kerkgebouw zelf dat uit verschillende units bestaat”. Een andere respondent noemt het buitenaanzicht “mooi en rustgevend”. Ook het **Heilig Hart beeld** binnen de kerkomheining wordt door respondenten gewaardeerd vanwege het mooie aangezicht door de seizoenen heen: “het beeld, in het voorjaar omringd door fleurige krokussen”.

*In termen van leefomgevingswaarde wordt hier de **identiteitswaarde** aangehaald (gevoel van thuiskomen) en is ook de **esthetische** waarde (volumetrie van het gebouw) van belang.*

Het **ezelsrugmuurtje** roept bij veel respondenten jeugdherinneringen op. Hoewel de kerk meerdere ingangen heeft, beschrijft iemand dit als dé entree die herinnert aan vieringen in het teken van vreugde en verdriet. Voor anderen was het vroeger een “verzamelplaats vóór de mis, een plek van samenkomst voor en na de mis”. Een andere respondent noemt het “sfeerbepalend en iconisch voor deze locatie in Volkel”. Tegelijkertijd wordt de inrichting van het terrein als suboptimaal ervaren. Veel respondenten zien mogelijkheden voor verbetering. De **groene ruimte voor de kerk** wordt genoemd als een “uitnodigende plek die zich leent voor een eigentijdse invulling”. Een respondent merkt op dat het wenselijk zou zijn als deze ruimte sterker wordt verbonden met het naastgelegen dorpsplein, omdat het geschikt is als ruimte voor ontmoeting en verbondenheid.

*Als we dit vertalen naar de leefomgevingswaarden zien we dat hier vooral **de sociale waarde** (plek van samenkomst) van belang is. Daarnaast wordt ook de **accommodatiewaarde** (in negatieve zin: het mag wel verbeterd worden) aangehaald.*

Daarnaast worden ook de **gewelven** vaak genoemd als karakteristiek aspect van de kerk. Een respondent zegt: "vaak keek ik omhoog om onder invloed te raken van het geweldige boven mij. Het gaf voor even een gevoel van de nietigheid van ons bestaan". Een andere verwoordt het zo: "We hebben vroeger vaak naar boven gekeken, of naar het licht, de zon die stiekem naar binnen scheen... een bijzonder moment". Ook respondenten die nog nooit in de kerk zijn geweest waarderen de constructie: "Nooit eerder gezien maar de bogen ogen indrukwekkend". Een andere respondent noemen de kwaliteiten van de makers van de baksteenconstructie: "de prachtige gewelven staan voor hoogstaand vakmanschap".

*Vertaald naar het referentiekader van leefomgevingswaarden wordt hier vooral de **identiteitswaarde** (als individuele beleving of herinnering) aangehaald. Ook is de **representatiewaarde** (vakmanschap van vroeger) van belang.*

Een respondent geeft aan dat de **pastoorsruimte** kenmerkend is voor de kerk: "in de tijdsluwte tussen de laatste voorbereidingen en de aanvang van "het optreden" sta je met enkele mensen even te praten in de sacristie. Het is een soort ontspanning (alles en iedereen is er klaar voor) en tegelijk ook iets van spanning... op die momenten ervoer ik veel vriendelijkheid en de gemeenschapszin". Deze ruimte kan goed hergebruikt worden: "ik zou willen dat een dergelijke ruimte weer een actieve maatschappelijke functie krijgt. Zonde dat die leeg staat".

*Hier is de **identiteitswaarde** (als individuele beleving of herinnering) van belang. Daarnaast wordt ook de **accommodatiewaarde** (in negatieve zin: het mag wel veranderen) aangehaald.*

Ook de **Mariakapel** is voor veel Volkenaren een kenmerkend element van de St Antonius Abtkerk. Het Mariakappelleke, zoals het door sommigen genoemd wordt, wordt gebruikt om een kaarsje voor dierbaren te branden. Het is een plek waar mensen tot Maria kunnen bidden, een plek waar ze even tot rust kunt komen. Het wordt ook wel beschreven als een stiltehoekje. Een respondent waardeert de kapel vooral vanuit persoonlijke geschiedenis: "We zijn in deze kerk getrouwd en gingen naar Maria. Ook voor mensen die dood gingen hebben we hier nog even gebeden. Maar ook om voor mensen een kaarsje aan te steken in moeilijke tijden".

*De waarde van deze ruimte wordt ook gemotiveerd vanuit een individuele beleving of herinnering: een specifieke interpretatie van de **identiteitswaarde** met een spirituele betekenis.*

Als bijzonder element in de **routing** door de kerk worden vooral de **deuren** genoemd als authentieke karakteristiek voor de kerk: "De deur, tussen buitendeur en kerk. Zwaar om open te maken, zo typerend voor onze kerk. Ontelbare malen deze deur geopend". Een andere respondent waardeert de deur vanwege spirituele aspecten: het is "de verbintenis tussen de buitenwereld met het drukke bestaan in het felle licht en de binnenwereld, waar je de tijd neemt om stil te staan bij de echt belangrijke zaken in je leven".

*Ook hier een motivatie vanuit een individuele beleving of herinnering: een specifieke interpretatie van de **identiteitswaarde** met een spirituele betekenis.*

Een aantal respondenten benadrukt de **Volkskunst** in de kerk als een kenmerkend element. Zo wordt het beeld van een oud-Udense beeldhouwer genoemd en de schilderijen van Hugo Brouwer, met name de afbeeldingen van heiligen op de pilaren in combinatie met de kruiswegstaties. Deze worden gewaardeerd om hun "moderne weergave, die aansluit bij de strakke stijlkenmerken van het gebouw, terwijl ze tegelijkertijd afwijken van de meer traditionele afbeeldingen en interieurs van andere kerken in de omgeving". Daarnaast worden kleinere elementen zoals de wijwatervaatjes bij de ingangen genoemd: "hoewel bescheiden van formaat, dragen deze details bij aan de sfeer van de kerk zonder de ruimte of het gebruik ervan te beperken".

*In termen van leefomgevingswaarden wordt hier de **identiteitswaarde** aangehaald.*

4.3.4 Ontwerpvarianten

Op basis van de literatuurstudie, interviews en de bewonerswaarderingen zijn drie varianten ontwikkeld voor de transformatie en herbestemming van de St. Antonius Abtkerk, waarin steeds een of enkele waarden leidend zijn voor de ingreep. De ontwerpschetsen behorende bij deze varianten zijn in een tweede ronde tijdens een (online) groepsgesprek voorgelegd aan bewoners, ter aanvulling en verdieping van de informatie die in de eerste ronde was opgehaald.

Opgaven en randvoorwaarden

In elk van de drie varianten is de ruimtelijke opgave om de transformatie en herbestemming van het kerkgebouw een positieve bijdrage te laten leveren aan de ontwikkeling van het dorp in brede zin. Dit kan zowel economisch, sociaal als cultureel van aard zijn. De gemeenten heeft in de tijd van het uitvoeren van deze casestudy een aantal trends in kaart gebracht die ze met de verdere ontwikkeling van het dorp wil tegengaan. Dan gaat het om trends als: het voorzieningenniveau staat onder druk, er is sprake van vergrijzing en een toename van lagere inkomens. Aandachtspunt voor de gemeente zijn het behoud of aantrekken van 'middenklasse' en hoger opgeleide inwoners. Natuurlijk is het niet het kerkgebouw dat al deze problemen zou moeten oplossen, maar de transformatie en herbestemming van de kerk zou idealiter onderdeel kunnen zijn van een positieve ontwikkeling.

Deze opgave voor transformatie en herbestemming is daarmee heel erg open. Daarnaast moet de transformatie en herbestemming voldoen aan een aantal randvoorwaarden, die gelden voor elke ontwerpvariant die we hierna bespreken. Ten eerste gaat het om behoud van de kenmerken die het gebouw tot een Rijksmonument maken. Ten tweede stelt coöperatie VOLK dat programma en ontwerp een zekere mate van publieke toegankelijkheid mogelijk moet maken. De bedoeling is immers dat het kerkgebouw weer in een rol in het dorpsleven gaat spelen. Ten derde mogen er in het kerkgebouw geen activiteiten plaatsvinden die evident niet in lijn zijn met de richtlijnen of verwachtingen van het katholieke bisdom. Dit betekent dat activiteiten zoals grootschalige horeca, snackbars, abortusklinieken of andere functies die tegenstrijdig zijn met de door het bisdom geformuleerde richtlijnen worden uitgesloten. Tenslotte hebben de ontwerpers van de TUE een eigen randvoorwaarde toegevoegd vanuit constructieve overwegingen: alleen mogelijkheden die binnen de constructieve voorwaarden van het metselconstructie blijven, worden onderzocht. Dat betekent o.a. dat de gewelven in geen van de ontwerpschetsen worden opengewerkt.

Varianten

Uiteindelijk heeft dit geresulteerd in onderstaande drie varianten, waarin het interieur, het exterieur en de plaats van de kerk in het dorp (dorpslandschap) apart aandacht krijgen.

Variant Vernieuwing sociale functie (sociale waarde)

Sinds er in het gebouw geen missen meer opgedragen worden, is het ook geen ankerpunt meer voor door bewoners gewaardeerde sociale praktijken. Maar in de herinneringen van bewoners aan het kerkgebouw speelt de sociale waarde wel degelijk een rol. Dat het kerkgebouw opnieuw een sociaal ankerpunt wordt klinkt ook door in de wens van VOLK dat het gebouw openbaar toegankelijk moet blijven, en in de mening van gemeentelijke professionals die dit een goede plek in het dorp zou zijn om sociale functies te clusteren.

Daarom is de eerste variant die van de vernieuwing van de sociale functie van het gebouw. In het interieur wordt weliswaar een grote centrale ruimte behouden voor grotere bijeenkomsten, maar de

kerk wordt ook heringedeeld en er worden nieuwe ruimten geschapen zodat daarin – en in aanbouwen – sociale functies plaats kunnen vinden. Het zou daarin kunnen gaan om sociale functies die nu nog elders in het dorp gehuisvest zijn, maar nu een nieuwe locatie vinden voor bijvoorbeeld repetities, cursussen of uitvoeringen, in het herbestemde kerkgebouw. De directe omgeving van de kerk en de relatie tot het winkelcentrum worden opnieuw ingericht, zodat het een aangename verblijfplek wordt. Aan het exterieur van de kerk is de transformatie zichtbaar.

Variant Bezinning (identiteitswaarde, esthetische waarde, representatiewaarde)
De variant 'Bezinning' bouwt voort op de identiteitswaarde, en de esthetische en representatiewaarde van de kerk, zoals die naar voren komt in persoonlijke herinneringen en ervaringen in spirituele zin. In deze zin wordt de centrale ruimte zodanig behouden, dat de esthetische ervaring behouden blijft, en de representatiewaarde (ongedeelde ruimte van de volkskerk). Ook een belangrijk gedeelte van de bestaande 'routing' van de ruimte wordt behouden. De centrale ruimte is opnieuw beschikbaar voor activiteiten van bezinning of spirituele aard. De tuinmuur wordt uitgebreid om deze nieuwe plek voor bezinning opnieuw te markeren t.o.v. de rest van het dorp. Naast dit publiek toegankelijke centrale deel wordt de kerk aan beide kanten uitgebouwd om ruimte te maken voor privaat te verhuren ruimte. In tegenstelling tot het interieur wordt de esthetische en representatiewaarde van het exterieur dus niet behouden.

Variant Baken in het dorp
Bij de variant 'Baken in het dorp' is het juist het exterieur van de kerk dat als drager van waarde wordt doorontwikkeld. In deze variant wordt opnieuw voortgeborduurd op de identiteitswaarde van het gebouw, maar dan de identiteitswaarde als baken in het landschap, het richtpunt van Volkel als dorp. De groene ruimte om de kerk wordt opgeknapt, zodat de kerk optimaal wordt ingericht als een markante plek in het dorpslandschap. De transformatie van het interieur bouwt vooral voort op de accommodatiewaarde van de kerk: door het schip op te delen worden te verhuren (werk)plekken gecreëerd, terwijl in de viering en op een nieuw te creëren eerste verdieping in het schip een restaurant kan openen. Deze private bestemming garandeert alsnog een zekere mate van toegankelijkheid.

Opvallend bij de drie varianten is de gradatie van openbaarheid: van een variant met vooral publiek toegankelijke ruimtes (nieuwe sociale functie), één met mengfuncties (bezinning) en één met meer private invullingen (baken in het dorp).

Ter illustratie worden hieronder een gedeelte van de ontwerpschetsen van de varianten Vernieuwing sociale functie, Bezinning, Baken in het dorp. De volledige ontwerpschetsen zijn te vinden in bijlage 3.

Figuur 4.12
Birds-eye view van de drie ontwerpschetsen.

4.3.5 Samenvattende tabel: waardering professionals en bewoners

Tabel 4.3 vat de waarderingen voor de St. Antonius Abtkerk van professionals (uit erfgoeddomein uit RO-domein) en van bewoners samen, en geeft aan welke ruimtelijke elementen een grote rol spelen in hun waardering.

Elementen	Professionals erfgoed	Professionals ruimtelijk domein	Gebruikers
Landschap: ligging en omgrenzing	Identiteitswaarde (kruispunt van landwegen), representatiewaarde (ezelsrugmuurtje)	Accommodatiewaarde (behoefte aan groen), sociale waarde (ankerplaats voor sociale cohesie)	Sociale waarde (ontmoetingsplek voor en na de mis), Accommodatiewaarde (negatief: verbeteren verbinding dorpsplein)
Landschap: Heilig Hart Beeld	Representatiewaarde	-	Esthetische waarde
Exterieur kerk	Identiteitswaarde (dorpssilhouet)	Sociale waarde (zichtbaar middelpunt van het dorp)	Identiteitswaarde (thuis komen), esthetische waarde (volumetrie)
Exterieur: stijl en detaillering	Representatiewaarde	-	Esthetische waarde, Ververvingswaarde (door dorpelingen gemaakt)
Interieur: schip net baksteengewelven	Representatiewaarde (typisch voor volkskerk)		Esthetische waarde (positief: lichtstralen en negatief: te donker), Identiteitswaarde (herinneringen aan ervaringen)
Interieur: looplijnen, rondgang, entrees	Representatiewaarde	-	Identiteitswaarde (ervaring van overgangen tussen sferen)
Interieur: pastoorsruimte	-	-	Sociale waarde (achter de schermen), Accommodatiewaarde (kan andere functie krijgen)
Interieur: volkskunst	Identiteitswaarde	-	Identiteitswaarde
Interieur: Mariakapel en doopfont	-	-	Identiteitswaarde (spirituele beleving), sociale waarde (alleen zijn, kaarsje branden)

Tabel 4.3
Overzichtstabel van de waarderingen van verschillende typen stakeholders voor verschillende fysieke elementen

Als we de waarden die professionals benoemen analyseren in termen van het referentiekader, zien we dat de professionals vooral de **representatiewaarde** van de elementen benadrukken. De focus ligt op de architectonische stijl en stijlzuiverheid, waarbij veel aandacht is voor materialiteit (in dit

geval baksteen) en streekeigenheid. Wat betreft het interieur is het behouden van de karakteristieken van de hoofdruimtes (het schip) en de routes (de rondgang) van belang. Wat betreft het exterieur wordt het kenmerkende silhouet benoemd en de afgrenzing van de kerk met het lage ezelsrugmuurtje, als kenmerkend voor de **identiteit** van het dorp. In de waarderingen wordt veel aandacht besteed aan vorm en materiaal. Er is aandacht voor de kenmerkende ruimtelijkheid van de kerk maar vooral als uitdrukking van een kerkhistorische stroming, en minder als een esthetische waarde (bijvoorbeeld de hoge ruimtes, de lichtval en duisterheid). Ook is er minder aandacht voor de dienende ruimtes in de kerk (bijvoorbeeld de parochiekamer).

Professionals die betrokken zijn bij ontwikkelingen in het ruimtelijk domein, richten zich veelal op de **accommodatiewaarde en** de **sociale waarde** van het kerkgebouw. Dit vanuit doelstellingen van leefbaarheid in het dorp Volkel, en de zoektocht naar mogelijke locaties voor woningbouw en sociale voorzieningen die de komende tijd gerealiseerd zullen moeten worden. Voor deze professionals is de aanwezigheid van groen middenin het dorp (de tuin van de kerk) een belangrijke kwaliteit die behouden moet blijven. Daarnaast is ook de (vroegere) sociale waarde van de kerk (het verbinden van verschillende sociale groepen op een centrale plek) een belangrijke waarde die centraal zou moeten staan bij de herontwikkeling van het gebouw.

Gebruikers benoemen de waarde van de St Antonius Abtkerk vooral in termen van **identiteitswaarde** (thuis komen, en ook \spirituele ervaring, lokale cultuuruitingen en ambachtelijkheid), **sociale waarde** (samenkomst) en ook **esthetische waarde** (de ervaring van een mooie lichtval of ruimtelijkheid). Naast de kenmerkende elementen die door professionals genoemd worden, benoemen gebruikers ook de Mariakapel en de pastoorsruimte als kenmerkend voor de kerk. Een aantal respondenten spreken ook aan de **accommodatiewaarde**, maar dan vooral 'negatief', in de zin dat de ruimtes moeten veranderen om geschikt te zijn voor nieuwe functies.

Naast de verschillen in waardering zijn er ook enkele duidelijke overeenkomsten. Zowel het exterieur en het **kerksilhouet** als de **baksteengewelven** worden door alle groepen als waardevolle elementen gezien, zij het vanuit verschillende motivaties. Het **kerksilhouet** wordt vooral gewaardeerd vanwege de identiteitswaarde, maar deze waardering verschilt per groep. Voor professionals staat het silhouet symbool voor het collectieve geheugen, terwijl gebruikers het vooral verbinden aan persoonlijke herinneringen en ervaringen. Professionals betrokken bij de ruimtelijke ontwikkeling benadrukken de sociale waarde van het kerksilhouet als centrale plek in het dorp. De **baksteengewelven** worden door erfgoedspecialisten gewaardeerd om hun materialiteit en de representatiewaarde. Gebruikers daarentegen hechten meer waarde aan de ruimtelijke ervaring, de lichtval en de persoonlijke herinneringen die de gewelven oproepen, wat aansluit bij identiteits- en esthetische waarden.

Typologische elementen als **routes en entrees** worden vanuit de professionals gewaardeerd vanuit het feit dat deze een representatie zijn van een specifiek cultuurhistorisch fenomeen (de typologie van de volkskerk). De gebruikers noemen vooral de kerkdeuren als onderdeel van routes en entrees. Deze worden gewaardeerd vanuit de eigen ervaring en herinnering (ruimtelijkheid, lichtval, spirituele ervaring) en kunnen vanuit dit perspectief worden gezien als belangrijke voor de identiteitswaarde.

5 Erfgoed als leefomgeving laten meewegen in een MKBA

In het voorgaande hebben we een methode voor inventarisatie beschreven en de toepassing ervan, gebruik makend van het conceptueel kader van de 8 leefomgevingswaarden. Ontwerpend onderzoek was een onderdeel daarvan. Daarmee hebben we de eerste deelvraag van het onderzoek beantwoord.

In dit hoofdstuk willen we ingaan op de tweede en derde deelvraag van het onderzoek: *Hoe kan het resultaat van de inventarisatie ingebracht worden in het planproces? Hoe kan dit gebruikt worden in een proces van het opstellen van een MKBA?*

Op de website die hoort bij dit onderzoek hebben we het planproces beschreven in de vorm van een 'routeplanner'. Hierbij heeft dit proces een tiental fasen:

- Beleid op orde
- Initiatief tot ontwikkeling
- Gedeelde visie op de opgave
- Principebesluit
- Ontwerpvarianten
- Vooroverleg over varianten
- Voorlopig ontwerp
- Inspraak
- Definitief ontwerp en aanvraag
- Vaststellingsbesluit

Hoe de leefomgevingswaarde van erfgoed een rol kan spelen in elk van deze fasen, staat beschreven op de website; daarop gaan we hier niet in. Voor dit hoofdstuk is van belang om te onderkennen dat dit *verschillende* rollen kunnen zijn.

1. De eerste 'rol' is dat erfgoed onderdeel is van de **beschrijving van de bestaande kwaliteit** van de leefomgeving.
2. De tweede rol is dat erfgoed leidraad of inspiratie kan geven in het proces van ontwerp, om vanuit de kwaliteit van het bestaande **richting te geven aan het ontwerp van de nieuwe ontwikkeling** (zie ook Meurs e.a. 2022).
3. De derde rol is dat erfgoed **een bepaald gewicht kan hebben in de afweging** of de ontwikkeling doorgang kan vinden en in welke vorm.

Erfgoed speelt de eerste rol in het hele proces vanaf het begin. Het bevoegde gezag (bijv. gemeente of Rijk), streeft ernaar haar beleid 'op orde' te hebben wat betreft erfgoed. Dat houdt in dat in de omgevingsvisie, omgevingsplannen en andere beleidsstukken goed beschreven staat wat de bestaande kwaliteiten zijn. Specifiek voor beschermde monumenten (werelderfgoed, rijks-, provinciale en gemeentelijke monumenten) en voor beschermde stads- en dorpsgezichten zijn hiervoor procedures en regels. Maar ook als gebouwen, landschappen of wijken niet officieel zijn aangemerkt als beschermd, spelen ze een rol in de visies en plannen voor de leefomgeving, bijvoorbeeld in omgevingsvisies of gemeentelijke leidraden voor ruimtelijke kwaliteit. Deze beschrijving van de bestaande

kwaliteit kan gestoeld zijn op het soort inventarisatie dat we in het voorgaande hoofdstuk van dit rapport hebben beschreven, namelijk de waardering van zowel professionals als bewoners en andere gebruikers.

Maar de leefomgevingswaarde van erfgoed speelt nog andere rollen in het planproces dan alleen bij het in kaart brengen van de bestaande kwaliteit, al komen die pas later in het planproces aan de orde. Erfgoed kan ook een leidraad of inspiratie zijn in de ontwikkeling van het ontwerp of ontwerpvarianten. En hier zien we, dat het ontwerpend onderzoek, waarbij de ontwerpschetsen instrumenteel waren voor het gesprek over de waarde van het bestaande, uiteraard ook de basis kan zijn voor het ontwerp van de ruimtelijke ingreep zelf. De dialoog over de verschillende ontwerpvarianten is tegelijk onderdeel van het 'denkproces' waarmee de ontwerper samen met de stakeholders ontwerpt. De ontwerpschetsen zijn niet alleen een middel voor gesprek waarin erfgoedwaarderingen gearticuleerd kan worden, maar leiden ook tot ontwerpvarianten die echt van elkaar verschillen – *echt* in de zin dat ze gebaseerd zijn op verschillen in waarderingen en preferenties van de stakeholders. Het zijn varianten die bepaalde leefomgevingswaarden van het bestaande meer doorontwikkelen in het ontwerp dan andere, of bepaalde ontbrekende leefomgevingswaarden meer toevoegen van andere. De ontwerpschetsen van de casestudies laten deze rol van de leefomgevingswaarde als leidraad of inspiratie al zien (zie bijlagen 1,2 en 3).

Maar uiteindelijk is het een *politieke* keuze hoe de leefomgevingswaarde van erfgoed wordt meegewogen in de besluitvorming zoals die plaatsvindt bij het principebesluit, bij het vooroverleg over de varianten en bij de uiteindelijke vaststelling. Het zal immers zelden lukken om alle leefomgevingswaarden in één ontwerp in gelijke mate tot uitdrukking te brengen. Er is dus altijd een politieke keuze nodig: welke waarden klinken meer door in het vastgestelde ontwerp dan andere?

En hiermee komen we op de derde rol die de leefomgevingswaarde van erfgoed kan spelen in het planproces, namelijk het gewicht dat de leefomgevingswaarde van erfgoed kan hebben in de (politieke) afweging. Hoe kan de leefomgevingswaarde van erfgoed zoals die door experts en bewoners/gebruikers gezien wordt, meegewogen worden in de besluitvorming? Dan komen ook andere vragen aan de orde. Weegt het oordeel van een expert zwaarder dan dat van niet-professionals? Hoeveel bewoners/gebruikers waarderen het erfgoed op een bepaalde manier? Wat zijn de kosten en de baten van de verschillende ontwerpvarianten?

Deze politiek keuze moet idealiter transparant en navolgbaar zijn. Politici moeten onderbouwen *waarom*, op welke gronden, zij hun keuze maken. Eén van de methoden om beleidskeuzes op een systematische manier te onderbouwen, is de zogenoemde Maatschappelijke kosten-batenanalyse (MKBA).

In dit hoofdstuk gaan we in op deze specifieke manier om de waarde van erfgoed in te brengen in het planproces, namelijk via een MKBA. We bespreken welke rol erfgoed heeft in het stappenplan van de MKBA. Hoewel MKBA is ingericht om een beslissing te informeren en te onderbouwen, zullen we zien dat de leefomgevingswaarde van erfgoed ook in de eerste en tweede rol in het MKBA-proces aan de orde komt. Aan de hand van de casus Lunetten geven we een illustratie hoe de leefomgevingswaarde van erfgoed meegenomen kunnen worden in het bepalen van de effecten van verschillende varianten (beleidsalternatieven in termen van MKBA).

5.1 Erfgoedwaarden als ingrediënt voor beleidsalternatieven in de MKBA

We gaan hier uit van de definitie van een MKBA zoals die is opgesteld in de MKBA-leidraad, zoals die door PBL en CPB is opgesteld (Romijn&Renes 2013a). In hun gedachtengoed is de MKBA in engere zin – het analyseren van de effecten op maatschappelijke welvaart –een onderdeel van een groter geheel, namelijk MKBA als instrument voor de beleidsvorming en – afweging in totaal. Het stappenplan van dit instrument is te zien in figuur 5.1.

Stappenplan van MKBA

Bron: CPB/PBL, 2013

Figuur 5.1
Stappenplan van MKBA.

Het eerste aangrijpingspunt voor het inbrengen van de waarde van erfgoed is stap 1: erfgoed moet erkend worden als onderdeel van het probleem of van de oplossing, anders kan het in de rest van het MKBA-stappenplan geen rol spelen. Daarbij kunnen vragen gesteld worden als: is er sprake van erfgoed in dit gebied dat aangetast kan worden door de ruimtelijke ontwikkeling? Is er een kans om het erfgoed te behouden? Kan de kwaliteit van het erfgoed verbeterd worden bij deze ontwikkeling? Kan het erfgoed leidend zijn bij de ontwikkeling? In de Handreiking cultuurhistorie in MER en MKBA (RCE & Projectbureau Belvedère 2008) wordt ook al gewezen op de mogelijkheid om cultuurhistorie als uitgangspunt bij het ontwerp te gebruiken of de ontwerpen cultuurhistorie inclusief te maken.

Op deze eerste stap in het stappenplan zijn we in ons onderzoek niet uitgebreid ingegaan, maar hebben we het als gegeven beschouwd dat de bereidheid bestaat erfgoed onderdeel te laten zijn van de probleemanalyse

Een volgend belangrijk aangrijpingspunt vinden we bij stap 3 van het stappenplan, het opstellen van beleidsalternatieven. De beleidsalternatieven kunnen namelijk verschillen in de elementen of aspecten van de waarde van het erfgoed die behouden worden. De bovengenoemde Handreiking Cultuurhistorie in MER en MKBA gaat uit van 'erfgoed' als iets ondeelbaars. Het erfgoed kan wel of niet leidend zijn bij ontwikkeling, 1 of 0. Het zal zeker voorkomen dat erfgoed in het gebied bestaat uit één groot object. Dan kunnen beleidsalternatieven ontwikkeld worden mèt of zònder erfgoed. De vraag is dan hoeveel extra kosten er gemaakt moeten worden om het object te behouden?

Maar meestal is het mogelijk – en daar willen we voor pleiten - om beleidsalternatieven zo te kiezen dat ze variëren *in de mate waarin verschillende elementen of aspecten van erfgoed* worden meegenomen. Bovendien kan worden gevarieerd in het gebruik, de kwaliteit en/ of het behoud van het erfgoed. In termen van het essay zijn er verschillende soorten waarde van erfgoed die in verschillende mate meegenomen kunnen worden in de planontwikkeling. Het in kaart brengen van deze waarden geeft inzicht in mogelijke alternatieve ruimtelijke kenmerken van de ingreep (beleidsalternatieven in termen van de MKBA), zie hoofdstuk 4 en bijlage 1,2 en 3. Daarvan kunnen ook kostenverschillen in kaart gebracht worden. Dit is nog geen volledige MKBA, maar geeft de beslisser wel meer houvast.

In de voorbeelden van hoofdstuk 4 (Lunetten, De Geelders, St. Antonius-Abtkerk) werden alternatieven ontwikkeld op basis van telkens één of enkele leefomgevingswaarden. De verschillende aspecten van de waarde van het erfgoed werden expliciet uit elkaar gehaald. In een volwaardige MKBA zouden idealiter leefomgevingswaarden gecombineerd worden bij het opstellen van beleidsalternatieven. Als van de combinatie van sociale waarde en representatiewaarde belangrijke voordelen worden verwacht dan maakt dit een beter beleidsalternatief dan één waarin alleen de sociale waarde of één waarin alleen de representatiewaarde wordt vergroot.

Maar ook als de verschillende leefomgevingswaarden gecombineerd worden is er lang niet altijd slechts één optimum pakket mogelijk – ook dan moeten keuzes gemaakt worden tussen verschillende samenhangende pakketten van waarden.

Zo helpt onze methode van waardeninventarisatie (zie par. 3.2.2 en 3.2.3) bij het opstellen van betere beleidsalternatieven. Dit is geheel analoog aan de manier waarop in de studie Plannen voor de stad (Romein&Renes 2013a) het instrument planobjectivering in de MKBA wordt geïntroduceerd (zie ook Hamers, Bijlsma&Van Hoorn 2013). Zie onderstaande tekstbox.

In geval van deelbaarheid van het erfgoed zou, analoog aan de vroegere MER, het meest erfgoedvriendelijke alternatief kunnen worden opgesteld waarbij zoveel mogelijk van de leefomgevingswaarde wordt behouden.

Relatie met Plannen voor de Stad
Voor het beoordelen van gebiedsontwikkelingsplannen zijn door CPB en PBL aanvullende instrumenten op de MKBA opgesteld (Romein&Renes 2013a). Daar zijn twee instrumenten voor ontwikkeld. De agglomeratie-exploitatie en de planobjectivering; deze zijn beschreven in Plannen voor de Stad (Romein&Renes 2013b). De planobjectivering is behulpzaam bij het beoordelen van beleidsalternatieven. Met dit instrument worden plannen beoordeeld (door externe deskundigen) op de mate waarin de plannen aan voorwaarden voldoen zodat de geclaimde effecten bereikt kunnen worden. De agglomeratie-exploitatie is een instrument waarmee de effecten voor de regio zelf in kaart worden gebracht. Deze twee instrumenten zouden ook behulpzaam kunnen zijn bij het beoordelen van beleidsalternatieven waar erfgoed een belangrijke rol speelt. Erfgoed is één van de onderdelen van planobjectivering; in het essay en deze achtergrondstudie wordt dit onderdeel nader geoperationaliseerd.

5.2 Erfgoedwaarden meewegen in een MKBA

Hierboven zijn we kort ingegaan op het eerste en het tweede aangrijpingspunt in het stappenplan van de MKBA. In deze paragraaf gaan we meer uitvoerig in op het derde aangrijpingspunt: het bepalen van de effecten op de maatschappelijke welvaart (stap 4).[10] We gebruiken hierbij de casus Lunetten, deelgebied Balearen, als illustratie.

De effecten/baten worden natuurlijk in grote mate bepaald door het bereiken van maatschappelijke doelen, de maatschappelijke opgave. Voor het geval Lunetten gaat het daarbij om het verduurzamen van de wijk (gasvrij maken woningen, duurzame mobiliteit). In deze paragraaf laten we deze effecten buiten beschouwing. We focussen op de effecten van de manier waarop met de leefomgevingswaarden van het erfgoed wordt omgegaan, en gaan ervan uit dat de verduurzamingsopgave in alle drie de varianten (*business as usual*, materieel erfgoed, woonpraktijken) in gelijke mate gehaald wordt. Het voorbeeld van Lunetten zal blijken op nog meer manieren onvolledig te zijn (bijv. informatie over kosten ontbreekt en ook empirische informatie over effecten en baten is niet beschikbaar) maar geeft wel een indruk. Het gaat erom aan te geven, in welke richting gedacht kan worden bij de opzet van een MKBA gebaseerd op de leefomgevingswaarden.

Uit de casus blijkt dat de representatiewaarde, de sociale waarde en de accommodatiewaarde het erfgoed in Lunetten goed kunnen beschrijven. Er zijn twee alternatieven ontwikkeld naast een 'beleidsarm' alternatief (*busines as usual*): 'materieel erfgoed' (representatiewaarde) en 'woonpraktijken' (sociale waarde). In het alternatief 'materieel erfgoed' ligt de nadruk op de fysieke aanwezigheid van het erfgoed (groen casco en oorspronkelijke architectuur); in het alternatief 'woonpraktijken ligt de nadruk op het gebruik van het erfgoed. Via ingrepen in het groen casco, de architectuur, het openbaar groen en de parkeerplaatsen wordt vorm gegeven aan de twee beleidsalternatieven. In de beleidsarme ontwikkeling van de wijk waar de verduurzaming wordt aangepakt zonder rekening te

[10] In MKBA's wordt uitgegaan van een breed welvaartsbegrip, waardoor alle relevante waarden benoemd worden. Alles waar mensen waarde aan hechten moet in principe meegenomen worden. Naast materiële zaken betreft dat dus ook waarden als het milieu, of politieke vrijheid en sociale cohesie, maar ook de waarde van kunst, cultuur en architectuur. Het is duidelijk dat dit niet allemaal even makkelijk te operationaliseren is of in een geldbedrag uit te drukken is. Maar dat laat onverlet dat, als deze zaken bij een bepaald project in het geding zijn, ze dan benoemd dienen te worden en onderdeel moeten uitmaken van de (politieke) afwegingen.

houden met specifieke erfgoedwaarden,[11] wordt verwacht dat de representatiewaarde zal verminderen doordat het groen en water als casco doorbroken wordt (meer parkeerplaatsen, privatisering van openbaar groen) en de architectuur wordt aangetast (bijv. door individuele aanpak van verduurzaming per huis). Dan is op minder plekken het oorspronkelijke stedenbouwkundige idee te zien. De sociale waarde zal verminderen omdat er minder openbaar groen zal zijn en men op minder manieren door de wijk kan lopen, wat de kans op ontmoeten kleiner maakt. Naar verwachting zullen er ook minder sociale woningen zijn door uitponding.

De belangrijkste elementen van de beleidsarme ontwikkeling en de beleidsalternatieven (plannen) zijn in tabel 5.1 weergegeven. Per onderdeel van de plannen is aangegeven hoe ze verschillen ten opzichte van de beleidsarme ontwikkeling. Voor een uitleg welke fysieke elementen (kolom 2) gezien kunnen worden als dragers voor bepaalde waarden (kolom 1), zie hoofdstuk 4 en bijlage 1.

In dit voorbeeld beperken we ons tot één van de zogenoemde 'vlekken' van Lunetten (vlek 11, zie hoofdstuk 4). Voor een illustratie is dit voldoende. In een volledige MKBA zou naar alle onderdelen van het plan voor de wijk gekeken moeten worden en naar mogelijke interacties tussen de onderdelen. Groen bijvoorbeeld hoeft niet in alle vlekken evenredig aanwezig te zijn om een recreatiefunctie voor alle bewoners van Lunetten te faciliteren.

[11] In de beleidsarme variant wordt alleen rekening gehouden met de accommodatiewaarde van het erfgoed, dat wil zeggen de geschiktheid voor functies los van het historische karakter van het erfgoed.

	Fysieke elementen	Beleidsarme ontwikkeling	Materieel erfgoed	Woonpraktijken
Representatiewaarde	Groen en water als casco	Doorbroken, minder groen dan nu	Ononderbroken, terugbrengen in oorspronkelijke toestand	Ononderbroken, meer groen dan nu
Representatiewaarde	Oorspronkelijke architectuur	Aangetast	Oorspronkelijke toestand	Aangetast
Representatiewaarde	Mix parkeren en groen	Vooral parkeren	Oorspronkelijke mix van parkeren en groen	Vooral groen
Sociale waarde	Openbaar groen in Randpark	Minder dan nu	Minder dan nu	Net zoveel als nu
Sociale waarde	Sociale woningen	Geen verandering	Geen verandering	Meer sociale woningen
Sociale waarde	Gemeenschappelijke voorzieningen	Geen verandering	Geen verandering	meer dan nu
Accommodatiewaarde	Structuur Randpark	Doorbroken, rondje lopen niet mogelijk	Doorbroken, rondje lopen niet mogelijk	Ononderbroken
Accommodatiewaarde	Privé tuinen	Meer dan nu	Meer dan nu	Minder dan nu
Accommodatiewaarde	Parkeerplaatsen bij woning	Meer dan nu	Minder dan nu	Minder dan nu

Tabel 5.1
Belangrijkste verschillen tussen de beleidsarme ontwikkelingen en de beleidsalternatieven in vergelijking met de huidige situatie naar type waarde gerangschikt

Van plan naar indicator

Voor operationalisering, kwantificering en later monetarisering is het nodig om deze drie waarden in meetbare eenheden om te zetten.

De accommodatiewaarde wordt voornamelijk bepaald door de woonfunctie en de recreatiefunctie van de wijk. Mogelijke indicatoren voor veranderingen in de accommodatiewaarde zijn veranderingen in het aantal woningen,[12] de hoeveelheid groen (openbaar en privé) en het aantal parkeerplaatsen dicht bij de woning.

[12] Omdat het aantal woningen in de verschillende beleidsalternatieven gelijk blijft, is dit niet in de tabel opgenomen.

Mogelijke indicatoren voor de verandering in de sociale waarde zijn bijvoorbeeld de verandering in het aantal sociale woningen en de verandering in het aantal woningen geschikt voor ouderen te bepalen. Maar ook de verandering in de mogelijkheden voor ontmoetingen; idealiter meten we het aantal ontmoetingen, maar dat is vaak lastig te meten en bovendien lastig te voorspellen over een langere periode. Een mogelijkheid is om het bestaan van de randvoorwaarden voor ontmoetingen in kaart te brengen, zoals gemeenschappelijke voorzieningen en parken. Zo kan worden gecheckt of te verwachten effecten kunnen optreden. Dit is conform de aanpak van de planobjectivering.

De representatiewaarde wordt weergegeven door groen en water als casco, de specifieke mix van groen en parkeren op de woonerven, en de oorspronkelijke architectuur (vorm/materiaal gevels).

De waarden sluiten elkaar niet volledig uit: er is behoorlijk wat overlap. Merk bijvoorbeeld op dat openbaar groen hier een aantal functies heeft: als onderdeel van het stedenbouwkundig plan, als recreatiefunctie (accommodatiewaarde) en als ontmoetingsfunctie (sociale waarde). Een dergelijke overlap is er ook voor parkeerplaatsen die onderdeel kunnen zijn van het woongenot, maar ook van het stedenbouwkundig plan. Hieruit kan niet gelijk de conclusie getrokken worden dat er dubbeltellingen zijn. De uitdaging hier is dat er verschillende partijen een waardering hechten aan bijvoorbeeld het openbaar groen. Onderscheid kan hier gemaakt worden naar sporters en wandelaars, maar ook naar bewoners en bezoekers.

Effecten van de beleidsalternatieven

De effecten van de beleidsalternatieven zijn in tabel 7.2 weergegeven ten opzichte van de beleidsarme ontwikkeling.[13] We beperken ons tot een aantal effecten die direct samenhangen met de leefomgevingswaarde van het erfgoed Lunetten, en gaan niet in op effecten die invloed hebben op de welvaart maar meer indirect zijn.[14]

Hierbij zijn de effecten op de indicatoren (zie tabel 7.2) bepaald door de volgende fysieke elementen en hun veranderingen ten aanzien van het beleidsarme alternatief (zie tabel 7.1):

- Ononderbroken groen: Groen en water als casco; mix parkeren en groen; privétuinen
- Architectuur behouden: Oorspronkelijke architectuur
- Parkeren t.o.v. openbaar groen: Mix parkeren en groen; parkeerplaatsen bij woning; groen en water als casco
- Openbaar groen (ontmoeten): groen en water als casco; openbaar groen in Randpark
- Gemeenschappelijke ruimtes (gebruik/ontmoeten): Gemeenschappelijke voorzieningen
- Sociale woningen: sociale woningen

Met opmerkingen [JD1]: Zie de markering in de voetnoot. Wat moet daarmee?

[13] De beleidsarme ontwikkeling (Business as usual) is als het ware het 'nulalternatief' waartegen de twee beleidsalternatieven Materieel erfgoed en Woonprakijken worden afgezet.

[14] De beleidsalternatieven hebben ook andere soorten effecten op de welvaart. Zo leidt verduurzaming van woningen tot minder CO_2 uitstoot en zouden minder parkeerplaatsen kunnen leiden tot minder mobiliteit daarmee ook minder CO_2 uitstoot. Al is dat laatste nog maar de vraag: Het feit dat men in Lunetten de auto niet kan parkeren betekent niet dat mensen minder zullen rijden. De auto kan ook verderop geparkeerd worden en/of mensen zullen minder in deze woningen geïnteresseerd zijn en elders gaan wonen. Deze tabel is dan ook maar een gedeelte van de effecten die in een volledige MKBA (op agglomeratieniveau (PBL 2013) of op nationaal niveau).

- Openbaar en ononderbroken groen (Gebruik/wandelen en bewegen): Structuur Randpark, Openbaar groen in Randpark, Groen en water als casco
- Privé tuinen: Privé tuinen
- Parkeermogelijkheden: parkeerplaatsen bij woning; mix parkeren en groen.

Waarden	Effecten	Materieel erfgoed	Woonpraktijken
Representatiewaarde	%ononderbroken groen	+	+
Representatiewaarde	%architectuur behouden	+	o
Representatiewaarde	%parkeren t.o.v. %open-baar groen	+	o/-
Sociale waarde	%Openbaar groen: ont-moeten	+	++
Sociale waarde	#Gemeenschappelijke ruimtes: gebruik/ontmoe-ten	o	+
Sociale waarde	#sociale woningen	o	+
Accommodatiewaarde	Openbaar en ononderbro-ken groen: Gebruik/wande-len en bewegen	+	++
Accommodatiewaarde	Grootte privé tuinen	-	-
Accommodatiewaarde	Parkeermogelijkheden	-	--

Tabel 5.2
Effecten op erfgoedwaarde van beleidsalternatieven t.o.v. beleidsarm alternatief

De effecten in tabel 2 zijn voornamelijk gebaseerd op expert inschattingen. Dit wordt veroorzaakt door een gebrek aan empirie. Bij de accommodatiewaarde[15] voor bewoners zou met behulp van een hedonische prijsanalyse een inschatting gemaakt kunnen worden van de monetaire waardering die bewoners zouden overhebben voor een parkeerplaats en een (grotere) tuin. Voor de sociale waarde zou dit in principe ook kunnen, of daarnaast zou onderzoek opgezet kunnen worden om de waarde van buiten sporten en buiten recreëren vast te stellen. Dit kan met verschillende technieken

[15] De hedonische prijsmethode zou in theorie ook gebruikt kunnen worden voor kenmerken die samenhangen met andere waarden (bijv. sociale waarde, esthetische waarde) maar dat is lastiger te onderzoeken.

(reiskostenmethode en/of Stated Preference onderzoek) en hoeft niet beperkt te zijn tot de inwoners van Lunetten. Lastiger is in dit geval de waardering van de representatiewaarde[16].

Toch geeft Tabel 2 wel een indruk over de relatieve invloed op de leefomgevingswaarde van erfgoed. Het beleidsalternatief 'Materieel Erfgoed' legt de nadruk het meest op de representatiewaarde en het alternatief 'Woonpraktijken' het meest op de sociale waarde. Het alternatief 'Materieel erfgoed' scoort daarnaast nog positief op het openbaar en ononderbroken groen, maar heeft een minder negatief effect op parkeren (accommodatiewaarde).

De oefening met de ontwerpvarianten gebaseerd op één of enkele leefomgevingswaarden helpt om te identificeren welke fysieke elementen in het ontwerp effecten hebben op de appreciatie van bewoners en andere gebruikers. Het helpt om beleidsalternatieven samen te stellen waarin de juiste verhoudingen tussen de leefomgevingsbaten en de kosten worden gezocht (zie 5.1). Zonder nadere informatie over baten en kosten zijn geen harde uitspraken te doen, maar een voorzichtige conclusie kan zijn dat een combinatie van beide alternatieven een nog betere score zou hebben, bijvoorbeeld door het alternatief 'materieel erfgoed' aan te passen door het aantal sociale woningen of de hoeveelheid openbaar groen te vergroten.

5.3 Samenvattende conclusie

De omgang met erfgoed in besluiten over ruimtelijke investeringen is lastig. Weliswaar is er veel literatuur over de verschillende aspecten van de waarde van erfgoed (Tadaki 2017, Mason 2002, Tarrafa Silva & Pereira Roders 2012; Loulanski 2006), ook in economische zin (SEO 2014, Navrud&Ready 2002, Koster&Rouwendal 2017, Ahlfeldt&Holman 2018). Maar deze zijn vaak niet gericht op het operationaliseren van de effecten van een *gedeeltelijke aanpassing* ervan. Terwijl het beleid zelden gaat om het geheel verwijderen van erfgoed, maar om het aanpassen, transformeren en herbestemmen ervan. Bij transformatie gaat het niet om 0 of 1, om vernietigen of behouden, maar om de vraag welke elementen of aspecten van het erfgoed bij een ruimtelijke ingreep het waard zijn om te behouden of verder te ontwikkelen. Welke elementen of aspecten van het erfgoed van belang zijn voor de waardering voor erfgoed, en hoe die kunnen worden gemeten, zijn dus belangrijke vragen voor een MKBA.

Het essay met de 8 leefomgevingswaarden en dit achtergrondrapport bieden een aantal aanknopingspunten om de waarde van erfgoed in zijn elementen te operationaliseren en te kwantificeren. In dit onderzoeksproces is *niet* de stap gezet om de appreciatie van mensen kwantitatief te onderbouwen, noch om deze te monetariseren.

Dat betekent niet dat dat niet zou kunnen. Op de beleidsterreinen waar MKBAs al langer worden toegepast, zoals investeringen in infrastructuur, is betrouwbare en bruikbare empirische informatie voor de belangrijkste effecten beschikbaar. Bijvoorbeeld verkeersmodellen worden in de beoordeling van infrastructuurprojecten veel gebruikt, en ook voor andere beleidsterreinen zijn modellen (soms) beschikbaar. Ook voor meer 'zachte' waarden zoals landschap is onderzoek naar de betalingsbereidheid gedaan (Bouma&Koetse 2016). Daarom zou ook voor de waardering van *gedeeltelijke* aanpassing

[16] Voor monumenten bijvoorbeeld kan de betalingsbereidheid van bezoekers onderzocht worden met behulp van een Stated Preference onderzoek naar de prijs van een toegangskaartje (zie Navrud & Ready 2002).

van erfgoed in de toekomst evengoed empirische, kwantitatieve, en monetariseerbare kennis ontwikkeld kunnen worden, zij het op basis van *revealed* of *stated preference*.

Maar daarnaast is een MKBA meer dan het meten van effecten van een beleidsingreep. De MKBA als *proces* biedt meer aangrijpingspunten om erfgoed en de waarde daarvan in beeld te brengen. Onderstaande figuur geeft het samenvattend overzicht van een erfgoed-inclusief MKBA-proces.

Stappenplan van MKBA met aangrijpingspunten voor erfgoed

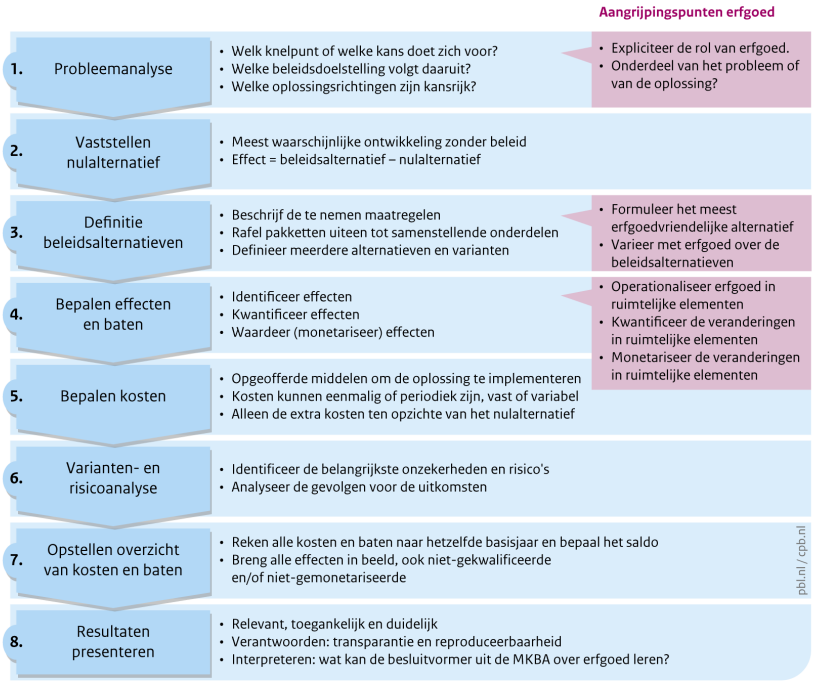

Bron: CPB/PBL, 2013

Figuur 5.2
Stappenplan MKBA met daarin de drie aangrijpingspunten voor de leefomgevingswaarde van erfgoed

Ten eerste bij het startpunt (stap 1). Het begint bij de erkenning dat erfgoed een onderdeel is van het probleem of van de oplossing waarvoor de ruimtelijke ingreep (het beleid) bedoeld is.

Ten tweede kan het referentiekader van de 8 leefomgevingswaarden in stap 3 bijdragen aan het optimaliseren van de gekozen beleidsalternatieven op het onderdeel erfgoed, analoog aan hoe in de studie Planobjectivering (Hamers, Bijlsma & Van Hoorn 2013) dat voor stedenbouwkundige kwaliteiten in bredere zin werd gedaan. Dat zouden waarschijnlijk dan geen varianten die één of enkele leefomgevingswaarden optimaliseren (zoals dat in de casestudies van dit onderzoek is gedaan), maar

varianten die gebaseerd zijn op verschillende mixen van verschillende relevante leefomgevingswaarden.[17]

Ten derde kan de methode van inventarisatie zoals in dit rapport beschreven ook bijdragen aan het opstellen van effecten en baten van beleidsalternatieven (stap 4). Zoals geïllustreerd in par. 5.2, kan het bijdragen aan het operationaliseren en kwantificeren van effecten, doordat het duidelijk maakt welke ruimtelijke elementen een rol spelen in de appreciatie door bewoners en andere gebruikers. Het monetariseren van effecten zou een volgende stap in de MKBA kunnen zijn. Deze methode van inventarisatie zou kunnen helpen met monetariseren, omdat alle relevante ruimtelijke elementen (indicatoren) en de waardering daarvan bekend zijn.

[17] De analyse van effecten op appreciatie van alternatieven die gebaseerd zijn op één of enkele leefomgevingswaarden kan echter helpen om dergelijke volwaardige alternatieven te ontwikkelen.

Literatuur

NB: De bronnen hieronder zijn onderdeel van de literatuurstudie voor het algemene deel (zie par. 3.1) en zijn gebruikt voor de casestudies (zie hoofdstuk 4 en bijlagen 1,2 en 3). Niet alle bronnen hieronder zijn ook geciteerd in bovenstaande hoofdstukken.

Abrahamse, J.E. (2019). Opkomst en ontwikkeling van de bloemkoolwijk. Amersfoort: RCE.

Ahlfeldt, Gabriel M., en Nancy Holman (2018). Distinctively Different: A New Approach to Valuing Architectural Amenities'. *The Economic Journal* 128(608): 1–33.

Alewijn, N. et al. (2018). PICH Country Report the Netherlands. Delft: Delft University of Technology.

ARK Natuurontwikkeling (2020). Landschapsvisie De Geelders. Onderbouwing van de inrichtingsplannen en de NNB-herbegrenzing in Het Groene Woud. Nijmegen: ARK Natuurontwikkeling.

Asseldonk, N. van, F. Tissink & M. Almekinders (2018). 'Er is geen toen zonder nu'. Zie: 'Er is geen toen zonder nu' (30 oktober 2020).

Barzilay, M., R. Ferwerda &. A. Blom (2019). Predicaat Experimentele Woningbouw 1968-1980. Rotterdam: NAI010 uitgevers.

Bers, M. van (2014). Eenheid in Verscheidenheid, een zoektocht naar een integrale cultuurhistorische waardestelling van het materiële erfgoed. Amersfoort: RCE.

Bisseling, H., Roest, de H., Valstar, P. (2011). Meer dan hout en steen, Handboek voor sluiting en herbestemming van kerkgebouwen, Zoetermeer (Boekencentrum), 2011.

Bijlsma, L., A. Harbers, K. Nabielek & L. Pols (2025). Ruimtelijk ontwerpend onderzoek bij het PBL. Den Haag: PBL

Blanken, P. den, Klein, T. de (1987). De kleine Brabantse dorpen, Breda: De papieren tijger.

Bleumink, H., J. Neefjes & J. Hendriks (2015) Erfgoedstrategie De Geelders, Boxtel: Overland.

Boelens, O., Meijers, T. (red.), Het kerkgebouw als religieus erfgoed, Verslagboek van de publieksdag, gehouden op 9 oktober 2008, Bergambacht (2VM Uitgeverij), 2009.

Boer, J. (2017). 'Transformeren vanuit de kracht van de wijk'. ROmagazine 35(5): 24–26.

Bos-De Vos, M. (2020). 'A framework for designing for divergent values'. In Brisbane.

Bosma Koos, Kolen, Jan (red.), Geschiedenis en ontwerp, Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed, Nijmegen (Vantilt), 2010.

Bouma, J. & M. Koetse (2016), De betalingsbereidheid van individuen voor agrarisch natuur- en landschapsbeheer, Den Haag: PBL.

Bruêns, G. (2010) Lunetten, een bijzondere wijk met een eigen karakter. De plangeschiedenis van Lunetten in de gemeente Utrecht. Scriptie Kunstgeschiedenis UvA

Brugman, S. (2018). De Meerwaarde van meewaarderen, Een onderzoek naar de meerwaarde van het betrekken van niet-experts bij het waarderen van cultuurhistorisch erfgoed in de ontwikkeling van een gebied. Groningen: RUG. Masterscriptie.

Buunk, W.W. & L.M.C. van der Weide (2012). Het politieke landschap van de ruimtelijke ordening en gebiedsontwikkeling. Zwolle: Windesheim.

Buunk, W.W. (2017). 'Informatieblad Morele sferen en waarden' (7 maart 2022).

BZK (2021) Nationaal programma leefbaarheid en veiligheid.

Canon van Lunetten (2021), geraadpleegd 5 maart 2021

Centraal Bureau voor het Statistiek, Gemeente Op Maat, Uden, Den Haag, (Grafimedia), 2011.

Coeterier, J.F. (1997). Een meetinstrument voor de belevingswaarde van landschappen. Wageningen: DLO-Startin centrum.

Council of Europe (2005). Explanatory report to the Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society. Faro.
Davenport, M.A. & D.H. Anderson (2005). 'Getting From Sense of Place to Place-Based Management: An Interpretive Investigation of Place Meanings and Perceptions of Landscape Change'. Society & Natural Resources 18(7): 625–41.
Derksen, W. et al. (2007). Staat van de ruimte 2007. Den Haag/Rotterdam: Ruimtelijk Planbureau.
Desilvey, C. (2017). Curated Decay, heritage beyond saving. Minneapolis: University of Minnesota Press.
Devine-Wright, P. & Y. Howes (2010). 'Disruption to Place Attachment and the Protection of Restorative Environments: A Wind Energy Case Study'. Journal of Environmental Psychology 30(3): 271–80.
Dienst Communicatie Bisdom van 's-Hertogenbosch, Groeien in geloof, geloven in groei, 's-Hertogenbosch, (Biblo Van Gerwen), 2009.
Doevendans, K., Harst, van der G. (2004).Het kerkgebouw in het postindustriële landschap, Zoetermeer: Boekencentrum.
Duic (2022) Nieuwe monumenten 1970-2000: Drager-inbouw-woningen in Lunetten | De Utrechtse Internet Courant (duic.nl), geraadpleegd 22 augustus 2022
Duivesteijn, A, (2001). 'Wonen is leven'. Holland regionaal historisch tijdschrift 33(2): 65–71.
Emstede, C.I.C. van (2014). 'Waardestelling in de Nederlandse monumentenzorg 1981-2009'. Delft University of Technology, Faculty of Architecture and the Built Environment.
Es, E. van & L. Voerman (2018). 'Stadsvernieuwing in Stroomversnelling, over interimsaldo-regeling 1977-1985': 86.
Es, E. van, G. van der Graaff & L. Voerman (2020). Post 65 gebedshuizen. Kerken, moskeeën, synagogen en tempels in Nederland 1966-2019. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
Europese ministers voor cultuur (2018). Verklaring van Davos 2018. Naar een kwalitatief hoogstaande Baukultur voor Europa. Davos.
Fonds Religeus erfgoed, bekeken op 25/4/2025.
Gemeente Utrecht (2005). Dienst Stadsontwikkeling, Bestemmingsplan Lunetten.
Gemeente Utrecht (2016). Welstandsnota Utrecht: De Schoonheid van Utrecht.
Gemeente Utrecht (2019). Omgevingsvisie Lunetten. Ontwerp- Februari 2019.
Gietema, S. et al. (2018). Creëren van maatschappelijke meerwaarde. Den Haag: Platform 31 (7 maart 2022).
Grevers, M., Ribbens, K. (2007). Nationale identiteit en meervoudig verleden, Amsterdam: Amsterdam University Press).
Habraken, J. (1961). The supports and the people, the end of the housing project. Amsterdam: Scheltema en Holkema.
Habraken, J. et al (1974). Syllabus van de leergang ontwerpen voor de woonomgeving. Eindhoven: TUE.
Haidt J. & S. Kesebir (2010). Morality. In: S.Fiske, G. Lindzey & D. Gilbert (eds.), Handbook of social psychology: 797-832.Hoboken (NJ): Wiley.
Haidt, J. & J. Graham (2007). 'When Morality Opposes Justice: Conservatives Have Moral Intuitions that Liberals may not recognize'. Social Justice Research 20(1): 98-116.
Hamers, D. (2006). Niemandsland. Rotterdam: Lemniscaat.
Hamers, D., L. Bijlsma en A. van Hoorn (2013). Planobjectivering: Een nieuw instrument voor de ruimtelijke analyse van stedelijke projecten in aanvulling op de maatschappelijke kosten-baten-analyse, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
Hereijgers, A en E. van Velzen (2001) De Naoorlogse stad. Een hedendaagse ontwerpopgave. Rotterdam: NAI uitgevers

Hermans, R., J. Kolen & H. Renes (2015). Landscape biografies. Amsterdam: AUP.
Holweg, J. (2017). 'Terug in de tijd met ecoloog Bert Maes. Studenten wijzigen plannen van de gemeente voor Lunetten'. De Utrechtse Internet Courant (7 december 2020).
Hoogstraten, D. van (2013). Monumenten van Wederopbouw in Nederland 1940-1965. Rotterdam: NAI010 uitgevers.
Hooimeijer, P., H.J.J. Kroon & J. Luttik (2001). Kwaliteit in meervoud. Gouda: Habiforum.
Horlings, Lg. 2016. 'Connecting People to Place: Sustainable Place-Shaping Practices as Transformative Power'. *Current Opinion in Environmental Sustainability* 20: 32–40.
Janssen, J. (2018). 'Behoud in meervoud'. Gepresenteerd bij Agentschap onroerend erfgoed.
Janssen, J. E. Luiten, H. Renes & J. Rouwendal (2014). Karakterschetsen, nationale onderzoeksagenda erfgoed en ruimte. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
Janssen, J. (2006). Vooruit denken en verwijlen, de (re)constructie van het platteland in Zuidoost-Brabant 1920-2000, Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact.
Jonge, J. de (2010), 'Ontwerpdialoog als integrerend gesprek'. In: M. Hajer, J. Grijzen & S. van 't Kloester (red.), *Sterk verhalen, Hoe Nederland de planologie opnieuw uitvindt, Design and Politics #3*, Rotterdam, Nai010, pp. 154-169.
Jongh, I. de & B. Maes (2017). Historische wallen in Het Groene Woud. Archeologisch en bos-historisch onderzoek naar de middeleeuwse wal om Het Speet in De Geelders. Tijdschrift voor historische geografie 2 (1): pp.2-13.
Jorgensen, B.S. & R.C. Stedman (2006). 'A Comparative Analysis of Predictors of Sense of Place Dimensions: Attachment to, Dependence on, and Identification with Lakeshore Properties'. Journal of Environmental Management 79(3): 316–27.
Kalf, J., Cuypers, P. (1906) De katholieke kerken in Nederland, Amsterdam: Van Holkema en Warendorf, 1906. (Oude kerk van Volkel op pagina 293)
Kamphuis, A. (2022). 'Waarom we ook de zachte waarde van infrastructuur serieus moeten nemen' (7 maart 2022).
Kılıçoğlu, I.D. (2018). Preteen use and perception of public space in Utrecht in 1996, 2016 and into the future. Delft: Masterthesis TU Delft.
Kolman, Chris. (1997). Monumenten in Nederland, Noord-Brabant, Zeist: Rijksdienst voor de monumentenzorg.
Koster, H.R.A. & J. Rouwendal (2017). 'Historic Amenities and Housing Externalities: Evidence from the Netherlands'. The Economic Journal 127(605): F396–420.
Kuypers, P. (1982) Brabant bestaat niet, in: Brabantia, 's-Hertogenbosch: Het Noord-Brabants Genootschap, jaargang 32.
Kuypers, P. (1997). Onverwerkt Verleden, in: Kroon, P. de (red.), In verband met Brabant, Tilburg: Stichting zuidelijk Historisch contact.
Laarhoven, J., Steegh, A. (1978) Dorpen in Brabant, 's-Hertogenbosch, tentoonstellingscatalogus van Noord- Brabants Museum.
Leenders, K.A.H.W., (2011) Vier generaties dorpen in het Brabantse zand, in: Noord-Brabants Historisch Jaarboek 28, 's-Hertogenbosch: Erfgoed Brabant.a
Leeuwen, van W. (2012) De 100 mooiste kerken van Noord-Brabant, Zwolle: WBooks.
Loulanski, T. (2006). 'Revising the Concept for Cultural Heritage: The Argument for a Functional Approach'. International Journal of Cultural Property 13: 207–33.
Lowenthal, D. (2011).The past is a foreign country, Cambridge (University Press), 16de druk, (1e: 1985).
Maes 2016 pm
Martens, J.P. (1980). Dorp rondom de dijk 1930 – 1980, Uden: Van Lanen.
Mason, R. (2002). Assessing Values in Conservation Planning Methodologïcal issues and choices Randali Mason in: Assessing the Values of Cultural Heritage Research Report The Getty

Conservation Institute, Los Angeles. Edited by Marta de la Torre The Getty Conservation Institute, Los Angeles pp. 5-30
Mens, N (2019) De architectonische waardering van naoorlogse wijken. Casestudy: de Westelijke Tuinsteden in Amsterdam. Eindhoven: TUE
Meurs, P., V. Teunissen, M. Steenhuis & M. Oosterhuis (2022). Transformeren met cultureel erfgoed, Amersfoort: Rijksdienst voor het cultureel erfgoed.
Michels, J.C.M., Architectuur en Stedenbouw in Noord-Brabant (1850-1940), Zwolle (Waanders), 1993.
Ministerie van Financiën (2013). Kabinetsbrief bij de Algemene MKBA-leidraad. Tweede Kamer, 2013–2014, 33 750 IX, Nr. 9
Ministerie van IenW (2012). 35 iconen van de ruimtelijke ordening in Nederland. Den Haag: Ministerie van IenW.
Ministerie van OCW (2018). Erfgoed telt, de betekenis van erfgoed voor de samenleving. Den Haag: Ministerie van OCW.
Molenaar, R. (2016). Bewonersparticipatie als onderdeel van de waardestelling voor woonwijken. Periode van 1970 tot 1980. Utrecht: Universiteit Utrecht, Faculty of Humanities Theses.
Musch, M., D. Lammers, M. Prickett, T. Hunt, G. Das & B. Mulkens (2021) Een toekomst voor kerkgebouwen in Noord Brabant. Eindhoven: TUE Urban Labs.
Musch, Marcel (2022) De waardering van het kerkgebouw. Kennisontwikkeling en ontwerpend onderzoek bij de herbestemming van kerken. In: Ruimte en Wonen nr. april 2022.
Navrud, S. en C. Ready (red.) (2002). Valuing Cultural Heritage, Cheltenham UK: Edward Elgar.
Neefjes, J. & H. Bleuming (2017). Cultuurhistorische IJsselmeerbiografie. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
Nio, I, N. Jutten en W. Lofvers (2011). Studie Woonerven Lunetten, Een sociaal- ruimtelijk onderzoek naar de opzet en het gebruik van collectieve buitenruimten in een Utrechtse woonerfwijk. Rotterdam: SEV.
Norberg-Schultz, Chr. (1980). Genius Loci: towards a phenomenology of Architecture, London: Academy Editions.
Panorama landschap – De Peel (2022). Karakterisering van de Nederlandse Landschapsgeschiedenis in 78 regio's. Amersfoort.
Pey, I. (1993). Herstel in nieuwe luister, Nijmegen: Stichting Kunsthistorische studies.
Polmann, T.M (1995). Herbestemming van kerken, Den Haag: Sdu Uitgevers.
Pouls, J. (2001) De kunstenaarsdagen van de AKKV in Huijbergen (1932 – 1940), bakermat van de Delftse School, In: Trajecta 10, (afl. 2 +3).
Puijenbroek, P.J.T.M, F.J. Sijtsma, F.G Wortelboer, W. Ligtvoet, M. Maarse (2014). Ontwikkeling van een evaluatiemethode voor effecten op natuur: twee case studies voor IJsselmeer en Markermeer. Den Haag: PBL.
Raats, K. (2012). Lege kerkgebouwen, slopen of omdopen, In: Rooilijn, Jaargang 45, nummer 2, pag. 92-97.
Rana, J., M. Willemsen & H.C. Dibbits (2017). 'Moved by the tears of others: emotion networking in the heritage sphere'. International Journal of Heritage Studies 23(10): 977–88.
Rapoport, A. (1990). The Meaning of the Built Environment: A Nonverbal Communication Approach. Tuczon: University of Arizona Press.
RCE (2011), Een toekomst voor kerken: handreiking voor het herbestemmen voor vrijkomende kerkgebouwen, Amersfoort (RCE).
RCE (2020). 'Faro in de praktijk - Erfgoedparticipatie Faro' (7 maart 2022).
RCE (2021). Gebiedsbiografie als basis voor ontwikkelingen in de fysieke leefomgeving. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (7 maart 2022).

RCE (2024) Kerkenvisie, feiten en inzichten, deel 2. Amersfoort: RCE.
RCE (2025) Rijksmonumentenregister complexnummer 512967, laatst gezien op 11/8/2025.
RCE & Projectbureau Belvedère, 2008, Handreiking Cultuurhistorie in m.e.r. en MKBA, Deventer: Witteveen &Bos.
Renes, J. (2017). 'Heritage in New Town Extensions: Recent Dutch Experiences in the Use of Heritage in Large New Building Estates: Heritage in New Town Extensions'. Tijdschrift voor economische en sociale geografie 108(6): 786–804.
RIGO (2008). Project Hollandse Waterlinie scoort positief: het waarderen van ververvingswaarde in een kosten-batenanalyse, RO magazine 8.
Roeterdink, N., e.a. (2008). Herbestemming kerken en kerklocaties, een inventarisatie vanaf 1970, Aanbevelingen, Drukkerij USP: Utrecht.
Romijn, G. en G. Renes (2013a). Algemene leidraad voor maatschappelijke kosten-batenanalyse, Den Haag: Centraal Planbureau en Planbureau voor de Leefomgeving
Romijn, G. en G. Renes (2013b). Plannen voor de Stad, Den Haag: Centraal Planbureau en Planbureau voor de Leefomgeving
Ruiis, A., G. Renes, M. J. Koetse, A.J. de Zeeuw (2018) Natuur verdient een lagere discontovoet, ESB 4766 468-471
Ruijgrok, E.C.M. (2006), The three economic values of cultural heritage; a case study of The Netherlands, Journal of Cultural Heritage 7, pp 206-213
Ruijs, A. en G. Renes (2017) De discontovoet voor natuur: de relatieve prijsstijging voor ecosysteemdiensten. PBL Policy Brief, 2720.
Russell, J.A. & U.F. Lanius (1984). 'Adaptation Level and the Affective Appraisal of Environments'. Journal of Environmental Psychology 4(2): 119–35.
Schilder, F., M. van Middelkoop & R. Van den Wijngaart (2016) Energiebesparing in de woningvoorraad. Den Haag: PBL
Sijmons, D. (2014). Landschap en energie. Rotterdam: NAI010 uitgevers.
Sluijters, H., Buur, J. (1978). Volkel viert veertig!, van kapel tot kerk, Uden: Van Lanen.
Somer, K. (2020). Groei, verandering, differentiatie. Architectuur in Nederland 1965-1990. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
Spoormans, L, A.P. Roders, D. Czischke, W. de Jonge (2023), Web of attributes: analysing residents' appreciation of a Dutch neighbourhood from a new heritage perspective. Journal of Housing and the Built Environment.
Stichting de Savendonk (2020), Mooi Savendonk, sterkere Geelders. Liempde: Stichting de Savendonk.
Stichting Economisch Onderzoek (2014). Baten van monumentenzorg. Amsterdam: SEO.
Tadaki, M., J. Sinner, and K. M. A. Chan (2017). Making sense of environmental values: a typology of concepts. *Ecology and Society* 22(1):7.
Tarrafa Silva, A. & A. Pereira Roders (2012). 'Cultural Heritage Management and Heritage (Impact) Assessments'.
Ten Cate, F. (2020). 'Bouwcultuur: Elke ruimtelijke ingreep is een culturele daad'. Archined (13 november 2020).
Tennekes, J, L. Bijlsma, A. van Hoorn G. Renes & F. Schilders (2022), Erfgoed als leefomgevingswaarde, een referentiekader voor de dialoog over de waarde van het bestaande bij erfgoed bij ruimtelijke ingrepen. Den haag: PBL.
Tennekes, J., H. van Amsterdam, L. Bijlsma, L. van Duinen, H. van der Linden & A. Vlak (2017), Maatschappelijk vastgoed in verandering, Ruimtelijk dynamiek van woonzorggebouwen en basisscholen en de gevolgen van vraagvolgende bekostiging. Den Haag: PBL.
Van Mourik Architecten (2019). Gelukkig in Lunetten. Den Haag: Van Mourik Architecten.

Vanclay, F., M. Higgins & A. Blackshaw (2008). Making Sense of Place : Exploring Concepts and Expressions of Place through Different Senses and Lenses. Canberra : National Museum of Australia.
Verkuijlen, G. (2012). Dorpskerken: Verdwijnende cultuurhistorie. Architectuur en identiteit in kleine gemeenschappen.
Verlouw, C. (2018). 'Bijvoeren in de Oostvaardersplassen. "Ja, maar gooi geen hooi over het hek."' Trouw.
Versloot, Anne. 2014. *Op de museale weegschaal: collectiewaardering in zes stappen*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
Vries, B. de (2019). 'Umstritten, gecontesteerd, controversé, sensitive'. Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 1: 4–7.
Waights, Sevrin. 2019. 'The Preservation of Historic Districts—Is It Worth It?' *Journal of Economic Geography* 19(2): 433–64.
Werf, F. van der (1993) Open Ontwerpen. Rotterdam: 010 Publishers.
Werff, J. van der, L. Grootswagers & M. Linssen (2021). Erfgoed en democratische vernieuwing, over en weer een wereld te ontdekken. Amersfoort.
Werkgroep Lunetten (1972). Betaalbaar Lunetten haalbaar. Utrecht.
Witsen, P. P. (2009). Praktijkboek cultuurhistorie en ruimtelijke ontwikkeling, Utrecht: Matrijs.
Witteven & Bos (2018). Maatschappelijke baten van instandhouding van complex historische buitenplaatsen. Deventer: Witteveen en Bos.

Bijlage 1: Casus Lunetten

De wordingsgeschiedenis van Lunetten

Gepland en ontworpen Lunetten

Lunetten is de laatste wijk in een serie naoorlogse uitbreidingplannen van de stad Utrecht, beschreven in het structuurplan van 1954 (Molenaar, 2016). Het gebied kon echter pas ná 1963 bebouwd worden, na het intrekken van de kringenwet ter bescherming van de schootsvelden van het nabijgelegen Lunetten, die onderdeel waren van de Hollandse Waterlinie. In 1970 presenteerde het stedenbouwkundig bureau Fledderus/van Gent, in opdracht van de gemeente, het eerste stedenbouwkundige plan voor de wijk Lunetten. Tegen het plan ontstond verzet vanuit de bevolking omdat het plan te kostbaar was waardoor te dure huren ontstonden (Werkgroep Lunetten, 1972). De gemeente stelde in 1972 een 'inspraakprocedure' in waardoor de Werkgroep Lunetten vanuit de bevolking in staat werd gesteld om een alternatief plan uit te werken. De werkgroep bestond onder andere uit bouwkundigen, biologen, planologen, journalisten, architecten en ecologen. Het merendeel van de werkgroep was student.

De inspraak ten tijde van het ontwerp en de ontwikkeling van Lunetten betrof alle schaalniveaus; van de opzet van de wijk tot de indeling van de woning. De inspraak betrof niet alleen de zeggenschap van (nieuwe) bewoners, maar ook de posities en de rollen van de verschillende partijen in het ontwerpproces. De betrokkenheid van toekomstige bewoners bij het planproces heeft zich in de latere jaren vertaald in een actieve wijkorganisatie op allerlei schaalniveaus en een grote betrokkenheid bij bepaalde elementen uit de wijk, zoals de groenstructuur, de hoven, maar ook inzicht in de ontwikkelingsprocessen van de wijk (Nio et al, 2011).

Figuur 1
De kaft van het rapport (links) en een landschapsstructuur die opgenomen is in de wijk (rechts)

In 1972 presenteerde de Werkgroep Lunetten het rapport Betaalbaar Lunetten Haalbaar. De werkgroep pleitte voor betaalbare woningen in een kwalitatief hoogwaardige woonomgeving. Deze zou zodanig ingericht worden dat bewoners zich thuis zouden voelen en zich ermee konden

identificeren. Om deze identificatie te realiseren was het belangrijk om bewoners te betrekken in het planproces, te zorgen voor privacy en gemeenschappelijke territoria, en verbindingen te leggen met het bestaande landschap. Daarom fungeerden een aantal landschappelijke en cultuurhistorische elementen als hoofdstructuur van het stedenbouwkundig plan, waaronder het inundatiekanaal en een aantal traditionele paden, dijken en bomenrijen.

Om de wijk goedkoop te houden was het noodzakelijk om in hoge dichtheid te bouwen en om de patronen van het landschap te volgen zodat de bouwgrond slechts gedeeltelijk opgehoogd hoefde te worden. Ook werd in het plan rekening gehouden met de toekomstige hinderzones langs de toekomstige snelwegen die rondom de wijk zouden verschijnen. Deze werden vrijgehouden van bebouwing en natuurlijk ingericht om in de nodige recreatiebehoefte te voorzien. Voor de verkeersstromen werd voorgesteld om voor auto's alleen een ontsluiting naar Hoograven te maken en de bestaande wegen als aantrekkelijke fietsen wandelroutes te benutten. Naast een visie over een alternatief woon- en leefmilieu bevatte het plan een globale kostenbegroting. Hieruit bleek dat de plannen ruim de helft goedkoper waren dan die van Van Gent. De plannen van de werkgroep hebben veel invloed gehad op het uiteindelijke bestemmingsplan van de wijk Lunetten, dat in 1974 door de gemeente Utrecht vastgesteld werd (Bruêns, 2010).

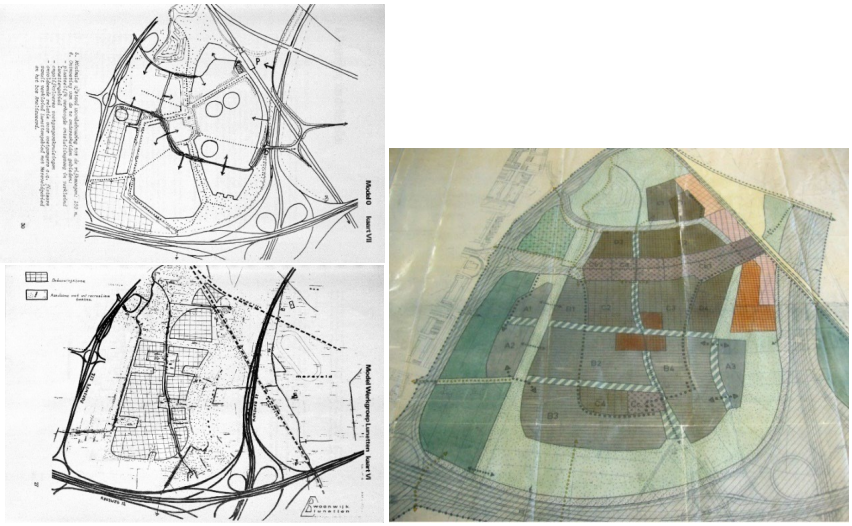

Figuur 2.
Model 0 van Van Gent en model werkgroep Lunetten. Bron: Betaalbaar Lunetten haalbaar (1972) en rechts het bestemmingsplan Lunetten, 1974, Gemeente Utrecht

Gemaakt Lunetten

Dat de bevolking mee mocht praten over de inrichting en vormgeving van de wijk Lunetten, was uiteindelijk een besluit van de gemeentelijke overheid. Daartoe werd Lunetten B.V. opgericht, een projectontwikkelingsmaatschappij waarin de gemeente en Utrechtse woningcorporaties participeerden. Lunetten B.V. had de organisatie over de bewonersparticipatie binnen het ontwikkelproces. De doelstelling van de bewonersparticipatie was het daadwerkelijk realiseren van medezeggenschap van de bevolking (Molenaar, 2016). De taken tussen de b.v. en de gemeente waren verdeeld. De gemeente was verantwoordelijk voor de aanleg van openbare parken, scholen,

een wegennetwerk en het opzetten van het inspraakproces. Lunetten B.V. was verantwoordelijke voor de realisatie van woningen, kantoren en het winkelcentrum.

Het idee achter de medezeggenschap was dat de woning en woonomgeving voldeden aan de wensen van de toekomstige bewoners, zodat zij een zekere affiniteit met de woning en de wijk zouden krijgen. Ook trachtte men een betere verstandhouding tussen de toekomstige bewoners en tussen bewoners en makers te realiseren. Daarnaast zou participatie tot een grotere variatie in woningtype en bebouwing leiden (Barzilay et al, 2019). Voor de uitvoering van de participatieprocedure werd gebruik gemaakt van de SAR- methode (Habraken, 1974, Van der Werf, 1993), waarbij inspraak georganiseerd was op vier schaalniveaus (zie figuur 3): op het niveaus van stedenbouwkundige en landschap, bouwblokken, hoven en woningen (gemeente Utrecht, 2016). Voor ieder niveau gold dat op het desbetreffende niveau niet meer werd vastgelegd dan noodzakelijk. Om tot een degelijke opzet te komen, waren er in de SAR-methode richtlijnen, bestaande uit afspraken en randvoorwaarden, vastgelegd. Zo werd er binnen de methode gebruik gemaakt van een standaardisatie in maatvoering. De afmetingen van de bebouwingsplannen en binnenterreinen waren afgestemd op een constructiegrid van 30x30 centimeter. Verschillende woningtypen en – indelingen konden een plek vinden in de vaste 'dragers' van constructie- en leidingenstramienen (Habraken, 1961).

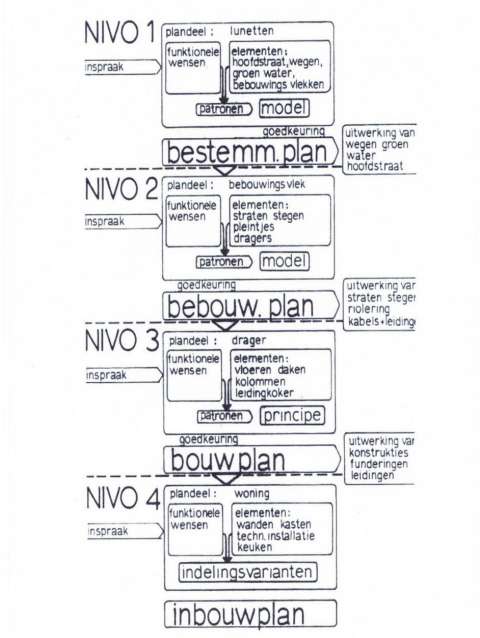

Figuur 3
De SAR inspraak in Lunetten was niet alleen op niveau van de woning maar van de hele woonomgeving

Op basis van het globale bestemmingsplan uit 1974 startte men in 1976 met de bouw van Lunetten. In het bestemmingsplan werd het globale vlekkenplan voor wonen, winkels, werken of scholen, vastgelegd. Vlekkenplannen zijn ruwe of globale indelingen, waarvan de uiteindelijke indeling naar de uitwerkingsfase werd verlegd waardoor processnelheid verenigd kon worden met flexibiliteit in het ontwerp (Molenaar, 2016). Vlekkenplannen leenden zich dus uitstekend voor de veranderlijke

omstandigheden van participatie procedures. In opdracht van Lunetten B.V. werd het bestemmingsplan uitgewerkt tot een bebouwingsplan door een samengesteld team van vijf architecten (het Architektenteam).

Het Architectenteam beschreef in zogenaamde 'Inspraak- patronen' de stedenbouwkundige uitgangspunten, die een kader vormden voor de ruimtelijke ontwikkeling van Lunetten. De benaming van kwaliteiten door middel van 'patronen' verwijst naar de benadering 'pattern language' van Christopher Alexander (Nio et al, 2011). De patronen in Lunetten waren geformuleerd op verschillende schaalniveaus, waarbij de patronen voor het achterhof (aan de achterzijde van de woning) en het woonerf (aan de voorzijde van de woning) kenmerkend waren voor de opzet van de bebouwingsplannen. De sociale menging van verschillende huishoudens op blokniveau zou volgens Alexander leiden tot een grote gemeenschapsvorming. Tegelijkertijd werd er in het bestemmingsplan ook gestreefd naar een homogeniteit in leefstijl (Nio et al, 2011).

Het 'ruime omsloten achterterrein' werd omschreven in patroon 1. De architecten hadden voor ogen dat de omwonenden dit gebied zouden toe-eigenen en gezamenlijk zouden inrichten. Hiertoe zou de privé-achtertuin geleidelijk overlopen naar het achterterrein, dat als gemeenschappelijk groen ingericht zou worden. De (semi) openbare achterhoven waren onder andere toegankelijk gemaakt door een doorgaand netwerk van voetpaden.

Het woonerf dat aan de voorzijde van de woning ligt werd in het boek 'Inspraak-Patronen' beschreven als: 'een erfstraat met publieke wanden'. De opzet van het woonerf onderscheidde zich van het achterterrein. Er was sprake van een semi publieke buffer naar het openbare domein. In het participatieproces konden bewoners kiezen hoe de bufferzone aan de voorzijde van het huis ingericht zou worden, door de plaatsing van de garage of berging. De woonerven hadden groenbakken en groen en worden gebuikt voor parkeren.

Daarnaast werden ook een aantal landschappelijke lijnen met een eigen patroon beschreven. Dat waren elementen uit het vroegere cultuurhistorische landschap die de wijk structureerden en zo bij zouden dragen aan de identiteit van de wijk. Via een consequente vormgeving en programmering van openbare ruimte en landschappelijke routes wilden de architecten doelstellingen als ontmoeting, herbergzaamheid en ontplooiing realiseren. Langs de landschappelijke lijnen werden specifieke gevelwanden omschreven, met publieke plinten en bijzondere voorzieningen.

Er komen 3600 woningen aan!

Voor wie komt er woonruimte in de nieuwe wijk Lunetten?

Voor iedereen, die er wil wonen. U?

De eerste paal voor de hatste nieuwbouwwijk van Utrecht gaat eind 1976 de grond in.

Wat kunt er in Lunetten?

Wat komt er nog méér?

Wat worden de huizen?

lunetten
een woonwijk om in te leven

Komt u ook op 27 augustus om 1930 uur?

Dit is een afspraak voor inspraak

informatiekrant
lunetten
ontwerpproces opengebroken
wat is de bedoeling van deze krant?
stedelijk weefsel

Figuur 4
Inspraakfolders 1975/1976. Bron: Canon van Lunetten (2021)

Tussen 1976 en 1981 werden de deelplannen opgeleverd. De originele deelplannen speelden in op de toenmalige en sterk veranderde woningmarkt. De toenmalige woningmarkt vroeg als aanvulling van de traditionele huur- en koopwoningen om woningen voor kleinere huishoudens, de zogenoemde HAT- eenheden (gemeente Utrecht, 2016). In de wijk Lunetten werden in grote getalen HAT- eenheden gebouwd. De bouw startte met ongeveer 3500 woningen, 600 wooneenheden voor studenten en 100 ouderenwoningen. In eerste instantie werd uitgegaan van een vijftig/vijftig proces verdeling tussen de verhouding laagbouw en middelhoogbouw. Vooral in het zuidelijke gedeelte werden de eengezinswoningen gebouwd en in het noordelijke gedeelte werd vooral middelhoogbouw gerealiseerd.

In de planontwikkeling ontstond er rond de jaren tachtig een breuk toen vanwege de toenmalige economische crisis werd gekozen voor andere vormen van bouwen. We zien dat de deelplannen opgeleverd na 1981 meer sociale huurwoningen in hogere dichteenheden opleverden (Nio et al, 2011). Eind jaren 80 ontstond een aantal knelpunten waaronder een grote verhuisgeneigdheid en een verminderd draagvlak voor de voorzieningen. Om deze tegen te gaan werd vanaf 1989 ingezet op de bouw van premiekoopwoningen. Langs de randen en bij de entree van de wijk Lunetten zijn in jaren negentig en 2000 woningbouwprojecten uitgevoerd en bedrijfsgebouwen gerealiseerd (Gemeente Utrecht, 2016).

Geleefd Lunetten

Uit de omgevingsvisie Lunetten (Gemeente Utrecht 2019) kan worden opgemaakt dat Lunettenaren trots zijn op hun wijk. Het merendeel van de bewoners vindt dat de wijk veel moois te bieden heeft. Onder andere de groenvoorziening wordt door de bewoners zeer gewaardeerd (Nio et al, 2011). Het groen in de ecologische kernen en randen van de wijk wordt met zorg onderhouden. Het aantal bewoners dat zorg draagt voor het groen is de afgelopen twintig jaar echter teruggelopen. Dit geldt niet voor het groen in de binnenterreinen. Uit onderzoek van de *Studie Woonerven* (Nio et al, 2011) blijkt dat deze terreinen door de nieuwe generatie bewoners worden toegeëigend. Deze toe-eigening is volgens de studie het resultaat van de participatie. Maar ook als de binnenterreinen niet worden gebruikt worden ze gewaardeerd. De parkachtig ingerichte terreinen geven een visueel gevoel van natuurlijke ruimte en verhogen daarmee de kwaliteit van de leefomgeving.

Lunetten wordt in de *Studie Woonerven* beschreven als een sociaal heterogene wijk. De diversiteit in huishoudens wordt door de bewoners gewaardeerd. Diversiteit en toegankelijkheid -typisch stedelijke aspecten- zijn kwaliteiten die de huidige bewoners in stand willen houden. Momenteel is er een instroom van nieuwe bewoners, bestaande uit jonge gezinnen met kinderen in de basisschool leeftijd. Deze gezinnen verhuizen naar de wijk, om dezelfde redenen als de jonge gezinnen dat in de jaren tachtig deden. Zo worden de binnenterreinen door de nieuwe bewoners als veilige speelplaatsen voor kinderen ervaren. Verder wordt de sociale samenstelling, de ligging van de wijk ten opzichte van de stad en het suburbaan leven vlak bij een stadscentrum van belang geacht. Ook de ruime opzet van de wijk, de ligging van de wijk ten opzichte van de snelweg, de groenvoorzieningen, de nabijheid van het buitengebied, de prijs-kwaliteitverhouding en het gebrek aan autoverkeer wordt gewaardeerd. In een studie naar het gebruik van de openbare ruimte door kinderen blijkt dat de vele doorsteken, trappen en gangetjes in de wijk de bereikbaarheid van speelplekken en voorzieningen voor kinderen vergroten en vele alternatieve autovrije routes mogelijk maken. Dit kan bijdragen aan de zelfstandigheid van kinderen (Kılıçoğlu, 2018).

Lunetten heeft door de stedenbouwkundige opzet, met erven, binnenterreinen en kronkelende straten, een besloten karakter. Daarnaast is het van de stad afgesloten doordat de wijk wordt ingeklemd door de spoorbaan, de A2 en de A27. Het besloten karakter wordt de bewoners benoemd als 'dorps'. Het dorpse karakter wordt versterkt door de onderlinge sociale samenhang tussen bewoners. Er is veel contact tussen gelijkgezinden, die zowel overeenkomsten vertonen in leefstijl als huishouden. Daarnaast is er ook veel contact tussen buren van de woonhofjes. Uit het onderzoek blijkt ook dat aan een brede straat overburen juist weinig contact met elkaar hebben. (Nio et al, 2011). Contact met buurtgenoten wordt door alle bewoners belangrijk gevonden.

Over de voorzieningen in de wijk bestaan verschillende geluiden. Uit de *Studie Woonerven* (Nio e.a. 2011) kan worden opgemaakt dat Lunetten beschikt over veel maatschappelijke voorzieningen en dat dit wordt gezien als kwaliteit van de wijk. In de Omgevingsvisie Lunetten (2019) staat echter beschreven dat veel Lunettenaren niet tevreden zijn over de voorzieningen in de wijk. Zij constateren een gebrek aan kwalitatief hoogwaardige winkels en horecagelegenheden. Horeca, zo stellen de Lunettenaren, zorgt voor levendigheid, gezelligheid en biedt gelegenheid andere mensen te ontmoeten. De Lunettenaren achten dit van belang in het kader van vereenzaming van oudere mensen en hulpbehoevenden. De Lunettenaren voorzien dat het centrumgebied een positie als openbare ontmoetingsplek kan innemen. In de omgevingsvisie staat beschreven dat het centrumgebied een belangrijke plek is voor sociale contacten. Deze positie heeft het gebied nog niet. Het centrumgebied wordt door de Lunettenaren beoordeeld als levenloos, ontoegankelijk, onvindbaar en gedateerd. Er is steeds meer leegstand, speciaalzaken en kleine winkeliers trekken weg (interview gebiedsmanager).

Dat bewoners zich betrokken voelen bij de wijk en waarden hechten aan Lunetten blijkt onder meer uit de activiteiten van Bewonersvereniging Lunetten (BOL). Lunetten kent een actief verenigingsleven, waarin de sportverenigingen maar ook bewonersinitiatieven voor het onderhoud van groen een belangrijke rol spelen. De verenigingen worden van belang geacht voor zowel de sociale structuur van de wijk als contactmomenten tussen bewoners.

Figuur 5
De wijk Lunetten in 2018. Bron: I.D. Kılıçoğlu (2018).

Ontwerpvarianten

Op basis van de literatuurstudie, interviews en de bewonerswaarderingen zijn drie varianten voor de toekomst van Lunetten gemaakt, waarin (een groep van) waarden leidend is voor een fysieke interventie. Deze varianten zijn vertaald in ontwerpschetsen.

In de drie varianten wordt de doorontwikkeling op hoofdlijnen geschetst van een aantal stedenbouwkundige structuren (wegen, groen); twee woonbuurten (Vlek 11 laagbouwbuurt De Balearen en vlek 4 met de erfgoedwaardige hoogbouwblokken van architectenbureau Kokon (Barzilay et al, 2019); en van het 'centrum' van de wijk. Hierbij komen alle fysieke elementen zoals genoemd in tabel 4.1 (in hoofdstuk 4) aan de orde, als onderdeel van deze buurten en structuren. In onderstaande tabel zijn de voorgestelde ingrepen voor de verschillende varianten samengevat en in de volgende drie paragrafen worden de ingrepen uitgewerkt in schetsen.

Varianten	Business as usual (accommodatie-waarde)	Materieel erfgoed (representatiewaarde, esthetische waarde, collectiewaarde)	Woonpraktijken (sociale waarde, identiteitswaarde)
Algemeen	Commercialisering, minder sociale huur en meer koop. Ouderen zo lang mogelijk thuis, toename elektrische auto's, meer privébezit, minder gemeentelijke inzet.	Terug naar het oorspronkelijke ontwerp, wat betreft parkeren, groen, buitenzijde woningen en structuren van de wijk. Woning aanpassingen binnen de schil en minder ruimte voor auto's.	Versterken sociale cohesie, minder commercialisering, diversiteit in woningaanbod, minder ruimte voor auto's, meer collectiviteit. Deelauto's, deelfietsen, buurtbusje.
Wegenstructuur	Betere oriëntatie, betere oversteekplekken met standaard oplossingen. Bredere stoepen voor scootmobiels.	Voortbouwen op oorspronkelijk ontwerp (idee).	Meer dorpse sferen: afwaarderen van wegen, oversteken en snelheid verminderen door halfverharding, auto te gast. Versterken wandel-en fietsroutes.
Groenstructuur	Beheerskosten verminderen; meer privé tuinen en commerciële functies in het groen (golfbaan, uitspanning, etc.)	Voortbouwen op oorspronkelijk ontwerp (idee). Koppelpark vergroten.	Meer biodiversiteit, mens te gast, meer diversiteit in typen groengebieden, nieuwe ontmoetingsplekken in collectief beheer.
Musketon	Het buurtcentrum Musketon krijgt meer commercieel verhuurde ruimtes in combinatie met een nieuw gezondheidscentrum. Sociale functies verdwijnen.	Voortbouwen op oorspronkelijk ontwerp (idee). Exterieur, interieur en structuur behouden of terug naar oorspronkelijke idee, functie mag anders.	Volkspaleis met nog meer plek voor sociale activiteiten, uitbreiding van de doelgroepen, met extra aandacht voor nieuwe bewoners
Winkelcentrum	Winkelcentrum opwaarderen binnen bestaande constructie, gangetjes weghalen en meer verhuurbare ruimte. Meer bejaardenwoningen en commerciële voorzieningen.	Verblijfskwaliteit verhogen: plinten aanpassen en nieuwe (bejaarden) voorzieningen plaatsen. Woningen bovenop blijven onveranderd. Behoud oorspronkelijke structuur. Ruimte	Sloop nieuwbouw met nieuwe voorzieningen en woning typologieën waarbij sociale functie centraal staat. Hoge mate van menging van doelgroepen voor oude en nieuwe

		voor kleinschalige ondernemingen of pop-up.	bewoners (ouderen, gezinnen, studenten, ..)
Centraal plein: Vormgeving van een nieuwe verbinding tussen winkelcentrum en Musketon	Ruimte voor ontmoeting en verblijfskwaliteit vormgegeven vanuit commerciële overwegingen	Ruimte voor ontmoeting en verblijfskwaliteit vanuit oorspronkelijke ontwerp met kunst vormgegeven.	Ruimte voor ontmoeting en verblijfskwaliteit vanuit diverse bewonersgroepen.
Woningen vlek 11 (Balearen)	Individuele woningaanpassingen naar gelang individuele wensen/ budget. Bv liften indien nodig. Isolatie aan de buitenzijde, elke woning krijgt een eigen aanpak/ materialisatie. Corporatiewoningen krijgen gezamenlijke aanpak.	Woningdifferentiatie zoals bv bejaarden en kangeroewoningen binnen de schil. Isolatie aan de binnenzijde, terugbrengen originele kleurenpaletten.	Veel verschillende woningen en ook werkruimtes aan huis en collectieve ruimtes in het hof. Isolatie aan de buitenzijde met serres, groene gevels, hout etc. Collectieve afstemming/ differentiatie per hof
Hof vlek 11 (Balearen)	Zoveel mogelijk elektrische auto's en laadpalen voor de deur. Extra auto's in de groenstructuur direct naast het hof. Gedeeltelijke afsluiting van de hofruimte.	Terug naar oorspronkelijk ontwerp met minder auto's, maar wel met zitkuilen, tafeltennistafels; extra deelauto's of centrale P bij station.	Ruimte voor ontmoeting en groen, verbinden van de hoven. Alle auto's eruit, nieuwe mobiliteitsconcepten (deelauto, deelfietsen, buurtbusje) en buitenruimte functies
Woningen vlek 4 (Kokon)	Collectieve aanpak per VVE; efficiënte woningindeling (bv HATs samenvoegen tot bejaardenwoning) Isolatie: moderne look en feel maar wel kleinschalig karakter.	Woningen efficiënter organiseren, meer bejaardenwoningen binnen de schil. Isolatie aan de binnenzijde, terugbrengen originele kleurenpaletten. Geen liften aan buitenzijde.	Diversiteit aan woningen behouden en extra werkruimtes of collectieve ruimtes toevoegen in de plint waar geen auto's meer staan.
Hof vlek 4 (Kokon)	Zoveel mogelijk elektrische auto's en laadpalen voor de deur. Extra auto's in de directe groenstructuur	Terug naar oorspronkelijk ontwerp met minder auto's; deelauto's of centrale P bij station.	Ruimte voor ontmoeting en groen, verbinden van de hoven, de trappen weer openbaar maken voor

	nabij het hof. Gedeeltelijke afsluiting van de hofruimte.	kinderen. Alle auto's eruit, nieuwe mobiliteitsconcepten (deelauto, deelfietsen, buurtbusje) en nieuwe buitenruimte functies

Tabel 1
Overzicht van varianten en elementen

Ontwerpschets *Business as usual* (accommodatiewaarde)

In deze variant staat een efficiëntieslag in voorzieningen en het verder privatiseren van de bestaande woningvoorraad centraal. De courantheid en verkoopbaarheid van het vastgoed is belangrijk bij deze renovatieslag, waarbij het aandeel sociale huur afneemt en het aantal koopwoningen toeneemt. Duurzame mobiliteit wordt gerealiseerd door het inzetten van elektrische auto's, terwijl de publieke inzet ten aanzien van voorzieningen en het beheer van de openbare ruimte juist afneemt. Er is veel aandacht voor veiligheid in de leefomgeving waarbij privatisering van het publieke domein optreedt.

Op wijkniveau leidt dit tot ingrepen in de wegen-, groen-, en voorzieningenstructuur waarbij gebruiksgemak centraal staat. Dat uit zich in het zoveel mogelijk rechttrekken van de kronkelige wegen, waardoor de oriëntatie verbetert. De smalle wandelpaden en stoepen worden verbreed, waardoor scootmobiels en fietsers elkaar makkelijker kunnen passeren. Wat betreft het publieke groen richt deze variant zich vooral op het verminderen van de beheerskosten. In het randpark worden meer commerciële functies geplaatst, zoals sportvoorzieningen, een golfbaan of een uitspanning en het buurtgroen wordt zoveel mogelijk geprivatiseerd doordat bewoners stukken grond kunnen kopen en toevoegen aan hun privé-tuin.

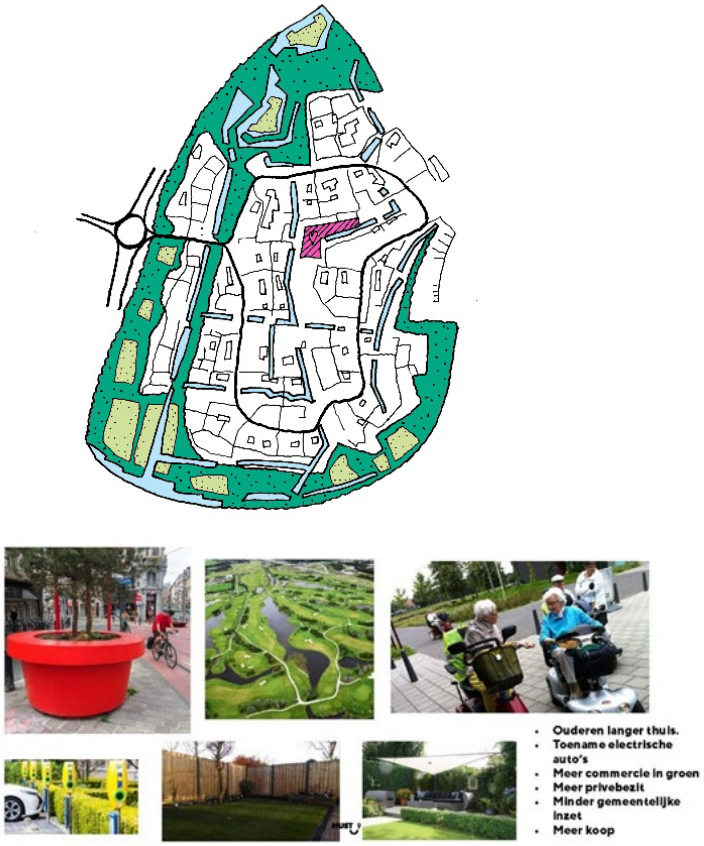

Figuur 6
Groene ruimte, verkeer en voorzieningen op structuurniveau Business as usual

Uitwerking woonvlekken

In woonbuurten worden de wensen en eisen van de vergrijzende bevolking opgelost in de private sfeer. Woningen worden aangepast aan de persoonlijke wensen en het beschikbare budget van de bewoners. Denk bijvoorbeeld aan de plaatsing van een lift wanneer dat nodig is, of een aanleunwoning voor verzorgend personeel of inwonende mantelzorgers. In de hoogbouwbuurt worden de kleinere en incourante woningen, zoals bijvoorbeeld de voormalige HAT-woningen, verkocht en samengevoegd tot ruime en toegankelijke seniorenwoningen voor de hogere middenklasse.

Ook de woningisolatie wordt door de eigenaren zelf geregeld. De woningen worden aan de buitenzijde geïsoleerd waarbij iedere woning een eigen schil krijgt, die aansluit bij de esthetische voorkeuren van de bewoners. Vanuit efficiencyoverwegingen wordt voor de corporatiewoningen –die

vooral in het hoogbouwgedeelte zitten- gekozen voor een gezamenlijke oplossing, waardoor op deze plekken een meer uniform gevelbeeld ontstaat.

In het hof wordt ingezet op zoveel mogelijk elektrische auto's met bijbehorende laadpalen, direct voor de deur. Voor extra parkeerruimte is gedacht aan plekken in de aangrenzende groenstructuur, vlak naast het hof. Om de rust en veiligheid in het hof te behouden, wordt dit deels afgesloten, waardoor het een prettige en beschutte plek blijft voor bewoners om te verblijven.

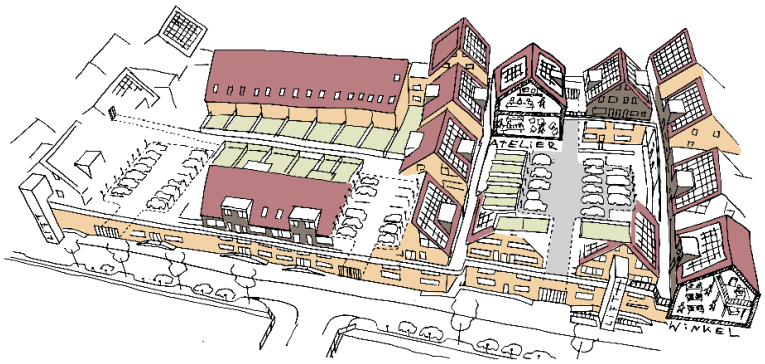

Figuur 7
Uitwerking vlek 11 en vlek 4 Business as usual

Uitwerking Buurt- en Winkelcentrum

In de transformatie van de buurt krijgen de voorzieningen een nieuwe invulling in een eigentijds jasje. Buurtcentrum De Musketon krijgt een make-over met nieuwe sportvoorzieningen en ruimte voor commerciële verhuur. In combinatie met een nieuw gezondheidscentrum ontstaat er een plek die gericht is op dienstverlening en zorg, passend bij de veranderende behoeften van de vergrijzende bewoners. De oorspronkelijke sociale functies verdwijnen of worden opgenomen in het commerciële programma. Ook het winkelcentrum krijgt een opfrisbeurt binnen de bestaande structuur. Binnen het bestaande casco wordt gewerkt aan een modernere uitstraling, waarbij onoverzichtelijke gangetjes verdwijnen en kleine winkeltjes plaats maken voor grotere, beter verhuurbare winkelunits, waaronder een grote supermarkt.

Een belangrijk onderdeel van de herontwikkeling is de inrichting van een nieuw centraal plein, dat een verbindende schakel vormt tussen het winkelcentrum en De Musketon. Het plein wordt vormgegeven vanuit commerciële belangen en met oog voor verblijfskwaliteit. Het wordt een plein met ruimte voor terrassen en groen, waar mensen niet alleen passeren, maar ook graag even blijven hangen – althans, als ze genoeg geld te besteden hebben. Zo ontstaat er een openbaar gebied dat de commerciële functies rondom versterkt en bijdraagt aan de levendigheid in de buurt.

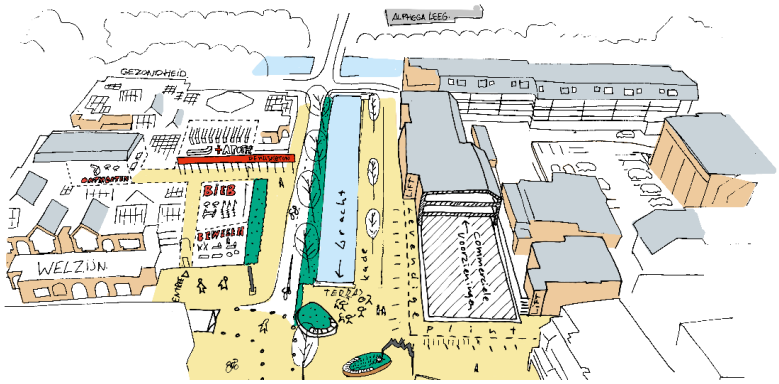

Figuur 8
Uitwerking buurtcentrum Business as usual

Ontwerpschets *Materieel erfgoed* (representatiewaarde, esthetische waarde, collectiewaarde)

In deze variant staat het behouden van de oorspronkelijke ontwerpelementen centraal en zullen de transities zich plooien naar deze randvoorwaarde. Het behoud van het ontwerp betreft verschillende thema's, omdat erfgoed in post-65 wijken niet alleen materiele aspecten betreft, maar ook betrekking heeft op ecologie en groenstructuur, openbare ruimte en woningbouwdifferentiatie. De verhouding tussen sociale huur en koopwoningen blijft gelijk en renovatie en isolatie van de woning vindt plaats aan de binnenzijde van de gevel. Duurzame mobiliteit wordt gerealiseerd door het inzetten van deelauto's en het aanbieden van extra OV, zodat het aantal geparkeerde auto's in de hoven en straten afneemt en teruggekeerd kan worden naar de oorspronkelijke plantschema's en

de kleinschalige speelplekken in elke buurt. Om dit alles te kunnen onderhouden wordt een grote inspanning van de overheid gevraagd.

Op wijkniveau leidt dit het in stand houden van de wegen-, groen-, en voorzieningenstructuur waarbij differentiatie van de paden (auto, fiets, wandelen) en verschillende groene invullingen gehandhaafd blijft en nu afgesloten steegjes en ingangen weer geopend worden. De oorspronkelijke plannen voor het realiseren van het Koppelpark worden doorgevoerd zodat het mogelijk is een groene wandeling te maken rondom de wijk. Ook de groene wandelingen rondom de buurten worden in ere hersteld door stukken privé-tuin te onteigenen en weer publiek te maken.

Figuur 9
Groene ruimte, verkeer en voorzieningen op structuurniveau Materieel erfgoed

Uitwerking woonbuurten

In woonbuurten worden de wensen en eisen van de vergrijzende bevolking opgelost door publieke ingrepen in de woningvoorraad. Woningen worden levensloopbestendig gemaakt door

gezamenlijke liften en galerijen te plaatsen of woningen te splitsen, waarbij zoveel mogelijk gewerkt wordt binnen de bestaande bouwkundige structuren. Daarnaast wordt de levensloopbestendigheid verhoogd door terug te keren naar de van oorsprong flexibele indeling van sommige woningen, met schuifdeuren en inbouwkasten. Daardoor wordt het mogelijk gedeelten van de grote gezinswoning tijdelijk te verhuren of af te scheiden om ruimte te bieden aan mantelzorgers, verplegend personeel of onderhuurders.

De woningrenovatie gebeurt zo veel mogelijk collectief waarbij de oorspronkelijke materialisering en kleurenschema's voor de gevels worden teruggebracht. Daardoor verdwijnen de uiterlijke verschillen tussen koop- en huurwoningen en wordt de oorspronkelijke ensemble architectuur rondom de binnenhoven hersteld. In het hof wordt spelen, parkeren voor elektrische auto's, laadpalen en groen gecombineerd, volgens de oorspronkelijke ontwerpprincipes. Extra parkeerruimte wordt gevonden in parkeerhubs rondom het station.

Figuur 10
Uitwerking woonbuurten Materieel erfgoed

Uitwerking Buurtcentrum

Ook voor de Musketon en het winkelcentrum geldt dat de bestaande structuur en architectuur een randvoorwaarde is waarbinnen de vernieuwing van het maatschappelijke en commerciële programma een vorm krijgt. Dat betekent dat de oorspronkelijke ruimtes en zalen in de Musketon worden gerenoveerd en hergebruikt, bijvoorbeeld als bioscoop, sportzaal, oefenruimte of medische praktijkruimte. In het winkelcentrum wordt de oorspronkelijke kleinschalige opzet behouden en de kleine gangetjes in ere hersteld. De plinten van het winkelcentrum worden gevuld met pop-up winkels, horeca en functies voor senioren, waardoor een levendig straatbeeld ontstaat.

Het verbindingsplein tussen het winkelcentrum en de Musketon wordt ingericht volgens de oorspronkelijke ontwerpprincipes voor de openbare ruimte, waarbij elementen als groen en ecologie, spelen en kunst met elkaar verweven worden. Deze experimentele inrichting heeft tot doel om de interacties tussen bewoners onderling en ook interacties tussen bewoners en hun leefomgeving te sturen met als doel om nieuwe vormen van buurtbinding te stimuleren.

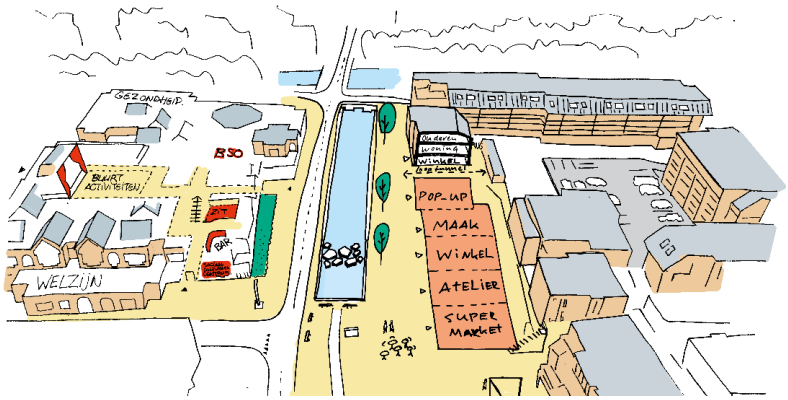

Figuur 11
Uitwerking buurtcentrum Materieel erfgoed

Ontwerpschets *Woonpraktijken* (sociale waarde, identiteitswaarde)

In deze variant bouwt voort op de bestaande sociale structuren in de wijk bij het integreren van de energie- en mobiliteitstransitie. Het vormgeven van mobiliteitsconcepten wordt collectief –per buurt of blok- opgepakt, waarbij het delen centraal staat; in deelauto's, deelfietsen of buurbusjes. De energietransitie wordt collectief aangepakt op hofniveau, waardoor elk hof een eigen uitwerking krijgt. Daarbij wordt letterlijk ruimte gezocht in het isoleren van de schil, door middel van serres en dubbele gevels. Het isoleren gaat hierdoor gepaard met het toevoegen van extra half verwarmde ruimtes rondom het huis, die gebruikt kunnen worden als collectieve werkplaats, keuken of speelvoorziening.

Op structuurniveau worden de dorpse sferen versterkt: wegen worden afgewaardeerd, oversteken wordt makkelijker en de snelheid wordt overal verminderd door het introduceren van halfverharding. De auto is te gast in de wijk en de wandel-en fietsroutes worden versterkt. Wat betreft het groen wordt gestreefd naar het verhogen van de aanwezige biodiversiteit door het verhogen van de

al aanwezige diversiteit in typen groengebieden. Op sommige plekken is de mens te gast, op sommige plekken ontstaan nieuwe ontmoetingsplekken in het groen die collectief worden beheerd.

Figuur 12
Groene ruimte, verkeer en voorzieningen op structuurniveau Woonpraktijken

Uitwerking woonbuurten

De huidige diversiteit aan woningtypes in de verschillende hoven wordt versterkt door het toevoegen van werkruimtes aan huis en collectieve ruimtes in het hof. Isolatie vindt plaats aan de buitenzijde van de huidige gevel door het toevoegen van serres, groene gevels, pergola's, waardoor nieuwe overgangen tussen binnen- en buitenruimte ontstaan die op verschillende manieren gebruikt kunnen worden. Of dit werken, spelen of verzorgende functies zijn, of een combinatie daarvan, wordt per hof afgestemd.

Het hof wordt vrij gemaakt van auto's en er ontstaat gemaakt voor ontmoeting, spelen en groen. Door het verbinden van hoven ontstaan nieuwe buurtroutes en nieuwe intieme openbare ruimtes voor buurtbewoners. Daarbij wordt extra aandacht gegeven aan het activeren van de plinten aan

de hoven met meer collectieve of publieke functies. De inrichting en het beheer van de openbare ruimte wordt verzorgd door de bewoners zelf.

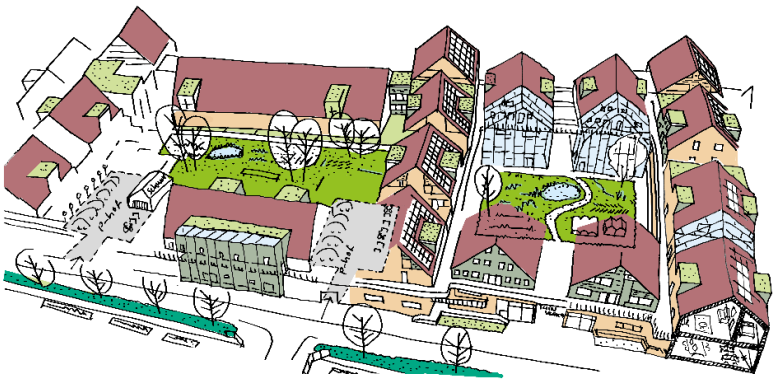

Figuur 13
Uitwerking woonbuurten Woonpraktijken

Uitwerking Buurtcentrum

Het winkelcentrum wordt gesloopt en opnieuw opgebouwd met nieuwe voorzieningen en woningtypologieën waarbij sociale functie centraal staat. Daarbij is er veel aandacht voor het mengen van doelgroepen, waarbij veel aandacht besteed wordt aan de verschillende behoeften van oude en nieuwe bewoners. Het nieuwe commerciële aanbod combineert voorzieningen met werkplaatsen en kantoren waardoor er nieuwe typen commerciële en sociale interactie ontstaan voor de zittende en nieuwe doelgroepen.

De Musketon wordt omgebouwd tot een ‘volkspaleis’, met nog meer plek voor sociale activiteiten. Het aantal doelgroepen wordt uitgebreid, met extra aandacht voor nieuwe bewoners. Het plein tussen het winkelcentrum en de Musketon wordt vormgegeven vanuit sociale interactie en verbinding tussen het commerciële en sociale hart van de wijk. Het wordt een plek waar iedereen welkom is, met aangename niches waar mensen graag blijven hangen en kletsen met buurtgenoten. Jong en oud, rijk en arm, iedereen voelt zich thuis hier.

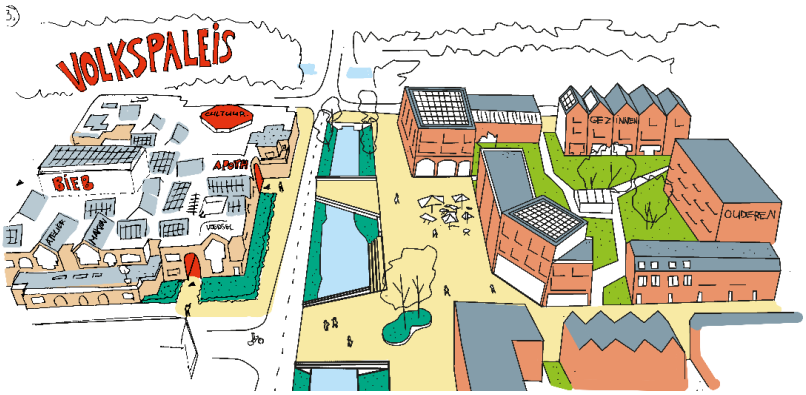

Figuur 14
Uitwerking buurtcentrum Woonpraktijken

Bijlage 2: Casus De Geelders

De wordingsgeschiedenis van De Geelders

Het zandgebied van Brabant, waarin De Geelders ligt, bestond rond het begin van de jaartelling voornamelijk uit bossen. Vanaf de eerste eeuwen begon men, vanuit het rivierdal van de Dommel, met de ontginning van het gebied, vooral door het verkavelen van de vruchtbare gronden langs de beek. Veel delen van het landschap waren echter te onvruchtbaar of te nat om geschikt te zijn voor landbouw.

De kampen in de Geelders (middeleeuwen)

Ten noorden van de Hoogstraat, tussen Boxtel en Kasteren, startte men rond het begin van de 14e eeuw met het ontginnen van de hoger gelegen bospercelen in de vorm van kampen. Deze kampen werden omgeven door een aarden wal, een zogenoemde grenswal, en lagen te midden van een gemeenschappelijk gebruikte Gemeint. Dit was heide- en grasland dat door de omliggende gemeenschappen werd benut voor begrazing.

Opvallend is dat de kampen niet werden gebruikt als akkers, maar ingezet voor de productie van hakhout (Bleumink, 2015). Die grond bleef lang op die manier in gebruik waardoor een aantal zeer oude bospercelen aanwezig zijn in de Geelders. De wallen die de kampen omgrensden dienden niet alleen voor het afbakenen van administratieve of juridische grenzen, maar functioneerden ook als wildwal en veekering. Ze waren vaak beplant met bomen of doornstruiken om de doorgang te bemoeilijken. Het zand uit de directe omgeving werd gebruikt om de wal te verhogen, waardoor aan één of beide zijden greppels ontstonden. Vaak liepen de wallen loodrecht op wegen en paden, wat leidde tot het ontstaan van doorgangen. In het geval van De Geelders suggereert de vorm van de wal dat deze mogelijk ook als pad diende (De Jongh & Maes, 2017).

In 1471 werden de kartuizermonniken van het klooster Sint-Sophia van Constantinopel eigenaar van delen van wat nu de Geelders is. Naar schatting bezaten deze monniken gedurende een bepaalde periode ongeveer 130 hectare binnen het huidige gebied van de Geelders. Ze gebruikten dit land voornamelijk voor de productie van hout, zowel schaarhout als stamhout. Daarnaast werden de eigendommen benut voor het laten grazen van varkens, runderen en schapen, en werd turf en heideplaggen gewonnen. Eigenaren van de kampen hadden vanaf 1462 via een decreet van Hertog Philips tegen betaling het 'vóórplantrecht' om bomen te planten op de gemeenschappelijke gronden van de gemeint. Dit bood de eigenaar van het kamp voordeel, terwijl het vee nog steeds op de gemeint kon blijven grazen.

Vanaf 1659 werden de gronden verkocht en ontstonden meerdere voorpootstroken – een bomenrij vóór de wal - door het voortbestaan van het 'voorplantrecht'. De nieuwe kampeigenaar werd bij doorverkoop ook eigenaar van de bestaande voorpootstrook en kreeg daarbij het recht kreeg om een nieuwe voorpootstrook aan te leggen. Dit leidde ertoe dat op sommige plekken meerdere voorpootstroken achter elkaar ontstonden, soms wel drie lagen diep (Bleumink, 2015).

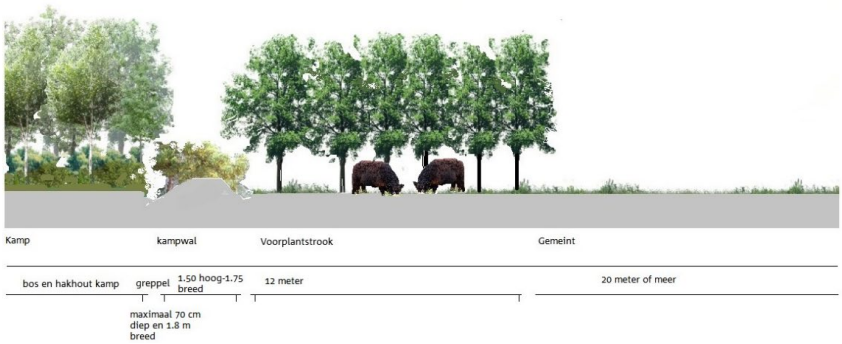

Figuur 1
Doorsnede historisch profiel De Geelders. Bron: Bleumink 2015

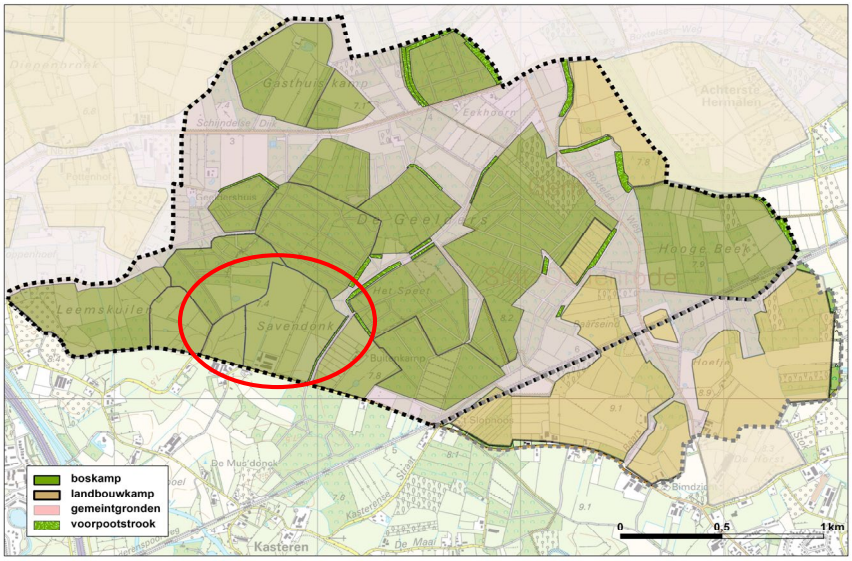

Figuur 2
Reconstructie van de ligging en begrenzing van de boskampen (groen), landbouwkampen (geel) en gemeintgronden (roze) in 1803 (op basis van Hendriks 2014). Ook de ligging van de voorpootstroken is aangegeven. Bron: Bleumink et al, 2015

Hakhoutbeheer met dreven en rabatten (vanaf 18e eeuw)

Hakhoutbeheer was vanaf de middeleeuwen tot aan de eerste helft van de twintigste eeuw de belangrijke economische activiteit in de Geelders. Hakhout werd onder meer gebruik als brandstof en looistof. In de negentiende eeuw was er een sterke opleving van het eikenhakhoutbeheer omdat de schors gebruik werd in de lokale leerindustrie. Rond 1880 zijn op verschillende plekken in de Geelders dreven aangelegd. Dit waren brede graspaden, die geregeld werden gemaaid, vermoedelijk om de productie en afvoer van eikenhakhout rationeler te organiseren (Bleumink et al, 2015).

Kenmerkend voor de Geelders is een uitgestrekt en nog bijzonder gaaf patroon van rabatten. Rabatten zijn langwerpige ophogingen van enkele meters breed, gelegen tussen greppels. De methode wordt in de bosbouw toegepast om droge stroken te verkrijgen waarop bomen geplant kunnen worden. Rabatten zijn soms tientallen meterslang. De rabatten in de Geelders zijn in verschillende perioden aangelegd. Een aantal rabatten dateren van oorsprong mogelijk al van vóór 1800 (Leenders, 2011). Ze zijn aangelegd op de plek van voormalige voorpootstroken, in een afwijkende richting, wat erop wijst dat ze dateren uit de periode waarin de kampstructuren nog intact waren. Een aantal andere rabatten zijn op een grootschalige manier aangelegd, waarschijnlijk in de jaren '30 van de twintigste eeuw, als onderdeel van werkverschaffingsprojecten.

Kleinschalig landbouwlandschap en industrialisatie (1800-1950)

Vanaf de Franse tijd, rond 1800, werden de gemeenschappelijke gronden eigendom van de gemeenten, die de gronden in de negentiende eeuw geleidelijk verkochten of verpachtten. Zo werd de gemeint stap voor stap in cultuur gebracht. Ook verschillende kampen werden in die tijd opgedeeld in vaak kleine perceeltjes, waarvan sommige in gebruik werden genomen als weidegrond of bouwland. Ook werden sommige boskampen omgezet in heide. Hierdoor werd een nieuwe structuur over het gebied gelegd waardoor de kampenstructuur verloren ging. Het gebied bleef zeer dun bevolkt en werd vanuit de kernen en boerderijen langs de randen geëxploiteerd. De kern van het gebied bleef overwegend in gebruik als hakhoutbos.

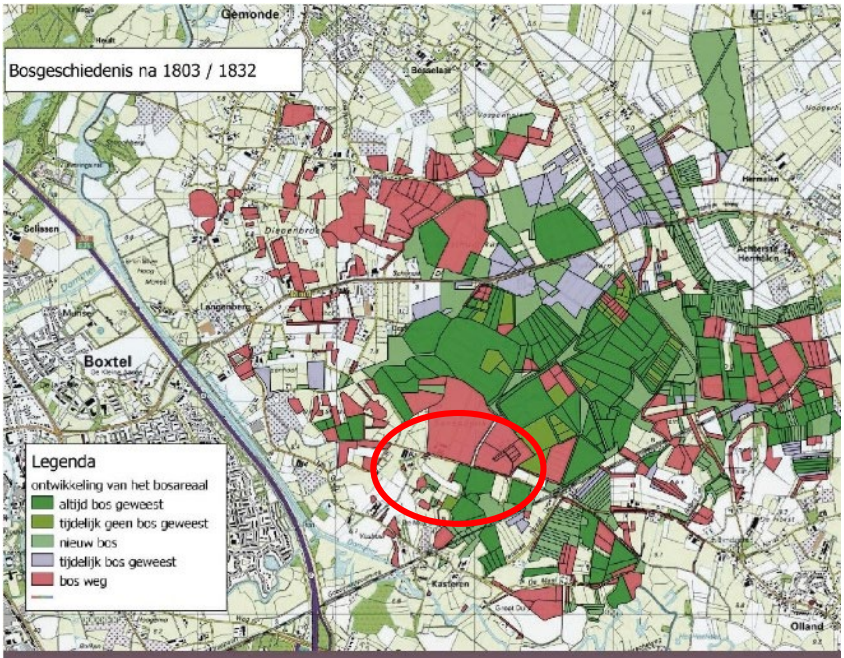

Kaart van de bosgeschiedenis van de Geelders (door Jac Hendriks, ondergrond copyright Topografische Dienst Kadaster, Emmen 2004)

Figuur 3
Bosgeschiedenis de Geelders Bron kaart: Jac Hendriks, 2014.

De landbouwpercelen werden in die tijd van elkaar gescheiden door houtwallen, bosschages, smalle bosstroken en breed uitgegroeide heggen. Vanwege de bloei van de klompenindustrie tussen 1850 en 1940 werden veel perceelsranden (en percelen) ingeplant met populier. Dat leverde een kleinschalig en onregelmatig verkaveld landbouwlandschap op aan de randen van het bosgebied. Een uitsneden van de topografische kaart van 1832 laat een kleinschalige verkavelings- en eigendomsstructuur zien (figuur 3).

Huidige situatie: combinatie natuurbeheer, recreatie en agrarische activiteit (1950-nu)
Tot 1950 verdwenen stap voor stap de bospercelen door landbouwontginningen. Daarnaast verdwenen veel houtwallen, hagen en populierenrijen door het samenvoegen van landbouwpercelen. Rond 1950 werd de Geelders opgenomen in een Nationaal Natuur Plan om complete ontginning te voorkomen. Aanvankelijk speelde bosbouw nog een belangrijke rol in het beheer van het bosgebied, maar vanaf de jaren '70 en '80 werd de aandacht voor recreatie en biodiversiteit steeds belangrijker.

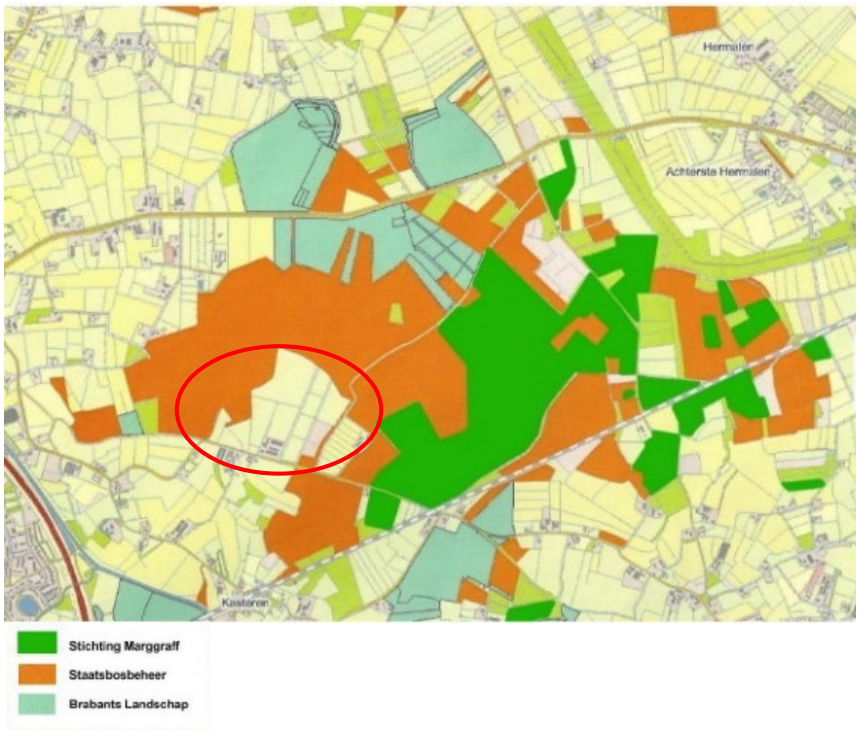

Figuur 4
Eigendomssituatie rond 2020.

De Geelders werd in 1977 aangewezen als natuurgebied door Staatsbosbeheer. Vanaf dat moment werd het beheer van De Geelders actief gericht op het behoud van de ecologische waarde van het gebied. Het aanwijzen van niet-toegankelijke rustgebieden was een van de maatregelen om kwetsbare flora en fauna te beschermen. Stap voor stap werden gebieden rondom het kerngebied van de Geelders aankocht en werd de samenwerking opgezocht met de andere grote terreinbeheerders

Brabants Landschap en de Stichting Marggraf. Brabants Landschap ontving uit een legaat de noordelijke terreinen rond de Gasthuiskamp-Overkamp-Eekhoorn. De familie Marggraff heeft sinds het einde van de negentiende eeuw haar bezittingen stap voor stap uitgebreid en binnen de gebieden die zij beheert zijn de landschappelijke structuren sinds die tijd onveranderd gebleven.

In het beheer varen de verschillende eigenaren nu een eigen koers. Brabants Landschap en Staatsbosbeheer hebben voor de Geelders gekozen voor een type natuurbeheer waarin landschappelijke waarden en cultuurhistorie een belangrijke plaats innemen. Stichting Marggraff heeft in een convenant vastgelegd dat ze zo weinig mogelijk beheersmaatregelen toepast. Dit is ontstaan vanuit het beperken van de beheerskosten. Het gevolg hiervan is dat natuurlijke processen de ruimte krijgen.

Het transformatiegebied Savendonk

Savendonk is een oud bosgebied dat momenteel in gebruik is als akkerland (zie figuur 5). Het gebied zal in de toekomst een transformatie ondergaan naar natuurgebied en 'waterparel'. Het gebied ligt in het zuidwestelijke deel van de Geelders, tussen de deelgebieden Leemskuilen, Het Speet en Buitenkamp (zie figuur 5). Het gebied wordt begrensd door de Savendonksestraat. De Savendonkse kamp (gelegen tussen de huidige Schutstraat en Savendonksestraat) is de eerste boskamp dat in de middeleeuwen werd ontgonnen. De ontginningen in de Geelders ten noorden van de Hoogstraat (nu Savendonksestraat-Hoogstraat) zijn rond 1300 gestart. De kampen lagen in een heide- en graslandgebied dat gemeenschappelijk werd gebruikt door de bewoners van de omringende dorpen en nederzettingen, op basis van gewoonterecht. In 1314 is dit gemeenschappelijke gebruiksrecht geformaliseerd, toen de gemeint van de Bodem van Elde werd ingesteld. In die tijd bestonden waarschijnlijk ook al boerderijen ten noorden van de Hoogstraat (nu Savendonksestraat). In 1434 werd de aanwezigheid van een hoeve, hoeve Savendonck, aan de Hoogstraat vermeld. Deze hoeve lag op een donk (heuvel van dekzand).

In 1832 bestond de kamp geheel uit hakhout. Er was een voorpootstrook aan de oostkant langs de Schutsstraat. Savendonk was in het bezit van meerdere eigenaren. Tot aan het begin van de 20e eeuw was de hele kamp omgeven door een houtwal. Deze is verdwenen bij de ontginning in 1939, toen het hakhoutbos werd ontgonnen als landbouwgrond. Enkele cultuurhistorische elementen zijn behouden gebleven in het landschap, namelijk de bosstrook die de oude voorpootstrook volgt, en de sloten die de oude begrenzing van het kamp volgen.

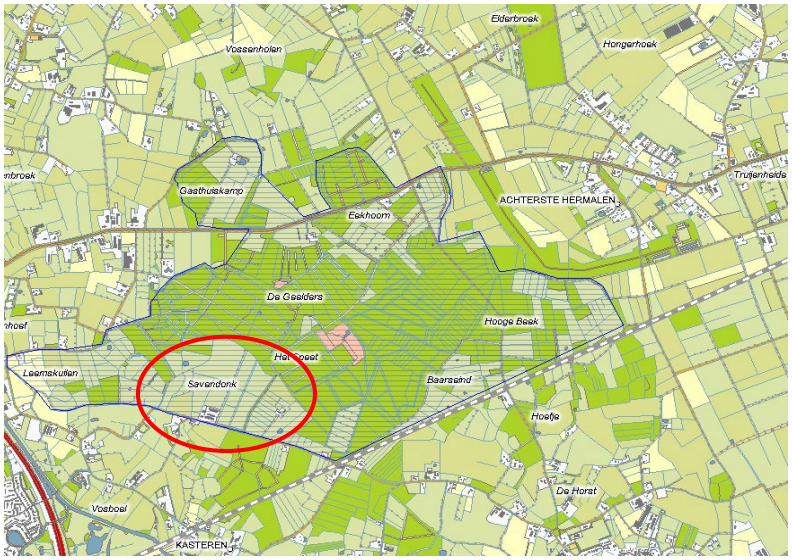

Figuur 5
Huidige situatie, ligging van de Savendonk (Bleumink 2015)

Ontwerpvarianten

Op basis van de literatuurstudie, interviews en de bewonerswaarderingen zijn drie varianten ontwikkelend voor de natuurontwikkeling op de Savendonk, waarin steeds een of enkele waarden leidend zijn voor de fysieke interventie. De volgende tabel laat zien hoe in elk van de ontwerpvarianten aan de opgaven voor natuur, waterbeheer, recreatie en economie wordt voldaan.

	NATUUROPGAVE • biodiversiteit • ecologische verbindingen	WATEROPGAVE • vasthouden • bergen • afvoeren	RECREATIE-OPGAVE • toegankelijkheid • voorzieningen	ECONOMISCHE OPGAVE • economische dragers • beheerskosten
HET RIJKE CULTUUR BOS	• verrijken van huidige bos • gevarieerd bosuitbreiding • verschillende natuurdoeltypen; *N06.04 Vochtige heide* *N08.04 Duinheide* *N10.02 Vochtige hooiland* *N12.02 Kruiden- en faunarijk grasland* *N12.05 Kruiden- en faunarijke akker* *N14.02 Hoog- en laagveenbos* *N14.03 Haagbeuken- en essenbos*	• waterverbinding met de Dommel terugbrengen • sleutelen aan het gehele watersysteem en toevoegen ruimtelijke middelen (sluis/stuw)	• educatie • museale bestemming • bezoekerscentrum • profileren als bijzonder element in het Groene Woud • Duits lijntje als (fiets)verbinding	• Agrariers/ondernemers • Samenwerking met overheden (subsidies) • Extensief boerenbeheer in ruil voor productieland elders
HET COLLECTIEVE BOS	• productieve natuurdoeltypen (innovatieve landbouw); *N16.01 Droog bos met productie* *N16.02 Vochtige bos met productie* *N12.05 Kruiden- en faunarijke akker*	• inspelen op lokale omstandigheden (natte teelten op lagere gronden, droge teelten op hogere gronden)	• verbindingen woonkernen met uitbreiding gemeyntpad • 'Boxtel's Buiten' • zorgboederijen • pluktuin • landgoed van de toekomst	• lokale bedrijven in samenwerking met bewoners • link met omringende boeren/boomkwekerijen • crowd funding • 'ons land' • sociale rol
HET BELEVINGSBOS	• arcadisch landschap • nat leembos afgewisseld door heidevelden • spot the Geelders five (mug, hazelworm, klokjesgentiaan, ijsvogelvlinder, vleeskeurige orchis) • Natuurdoeltypen; N06.04 Vochtige heide N08.04 Duinheide N14.02 Hoog- en laagveenbos N14.03 Haagbeuken- en essenbos	• Vasthouden en opzetten van water op lagere gronden (ven, moeras)	• ge-ensceneerde routes • dagjesmensen • vogelspotters • paalcamping • maar ook ontoegankelijke plekken in het bos • Duits Lijntje laten verwilderen	• toeristische/recreatieve ondernemers samen met overheden/natuurorganisaties • boer zoekt nevenfuncties (B&B, kampeerboederij voor scholen)

Tabel 1

Overzicht hoe in ontwerpvarianten Rijk Cultuurbos, Collectief bos, en Belevingsbos de opgaven voor natuur, water, recreatie en economie worden ingevuld.

Ontwerpschets *Cultuurbos* (representatiewaarde, collectiewaarde)

Het rijke cultuurbos is een uniek bewerkt boslandschap dat bestaat uit verschillende lagen (cultuurhistorisch, ecologisch) en historische elementen uit verschillende perioden. Een belangrijk doel is om de verschillende geschiedenislagen zoveel mogelijk zichtbaar te maken voor bezoekers. Daarbij worden kleinschalige overnachtingsmogelijkheden gecreëerd om het verblijf in dit bijzondere gebied te verlengen en verdiepen.

Een belangrijke ingreep in het gebied is het creëren van een zogenoemd mozaïekbos, waar verschillende soorten begroeiing een gevarieerd en rijk landschap vormen. Daarnaast wordt de waterstructuur van het Dommeldal hersteld, waarmee het oorspronkelijke karakter van het landschap weer tot leven komt. De culturele gelaagdheid van het bos wordt in drie periodes zichtbaar gemaakt. Ten eerste is er het middeleeuwse tijdperk, dat onder andere de sporen van de Kartuizers, kampen, houtwallen en gemeintgronden toont. De begrenzing stammende uit de 15e eeuw is nog steeds aanwezig en is slechts deels aangetast. Dit deelgebied leent zich goed om de opbouw van kamp en voorplantstrook weer helder zichtbaar en beleefbaar te maken zonder de natuurwaarden geweld aan te doen. Vervolgens zijn er de 19e-eeuwse rabatontginningen en dreefstructuren, die een andere fase van het beheer van het landschap weerspiegelen. Tenslotte komt het eigentijdse leembos naar voren, een moderne aanvulling op de historische lagen.

In figuur 6 is te zien hoe in dit voorstel de huidige leemboskernen worden aangevuld met nat leembos. De bestaande historische structuren (dreven, wallen, greppels, rabatten), maar ook de gemeintgronden worden behouden, onderhouden, en beter beleefbaar gemaakt. Nieuwe parkeerplaatsen maken het gebied beter toegankelijk, en het oude Duitse lijntje wordt onderdeel van een doorgaande fietsroute.

Het feit dat culturele elementen in het bos op de voorgrond staan bij deze variant, sluit niet uit dat in deze variant ook de breed gewaardeerde biodiversiteit behouden kan worden, juist vanwege de samenhang tussen culturele elementen en ecologische diversiteit. Het cultuurbos is een levende getuige van eeuwen geschiedenis, een plek waar natuur en cultuur naadloos samensmelten**.** In de reflectiebijeenkomst verwoordt een respondent “Niet veranderen betekent dat het waardevolle landschap en de waardevolle natuur juist verloren gaat. Wel veranderen is dus noodzakelijk, maar dan op een manier die de waarden en de kenmerken juist in stand houdt.”

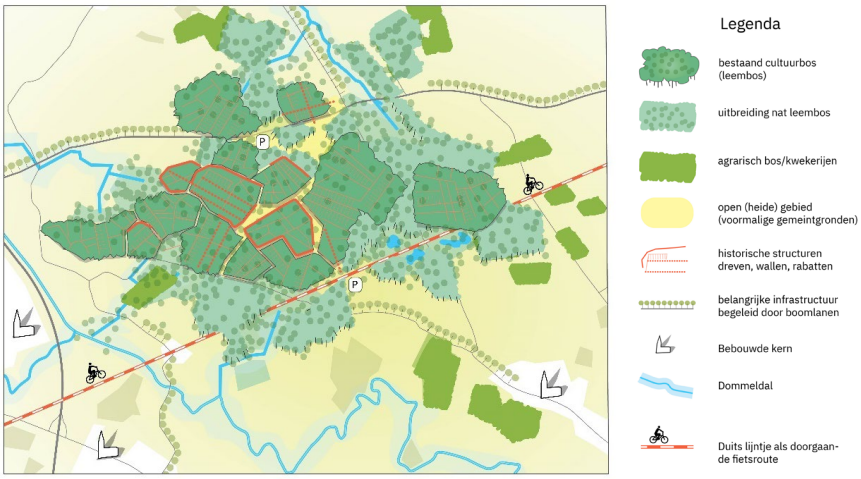

Figuur 6
Overzichtskaart Ontwerpvariant Cultuurbos.

Figuur 7
Collage-impressie van Cultuurbos.

Ontwerpschets *Collectieve bos* (sociale waarde)

Het collectieve bos is een plek waar omwonenden zich het gebied eigen kunnen maken. De eeuwenoude gedachte van de 'gemeint', een gedeelde gemeenschap, wordt in dit project een nieuw leven ingeblazen. Het is de lokale gemeenschap die het voortouw neemt bij de ontwikkeling van het bos, aan de hand van handreikingen en een casco-benadering, waar steeds nieuwe stukken binnen een vooraf vastgestelde structuur worden ontwikkeld. Ook boeren nemen een belangrijke positie in, aangezien hun betrokkenheid bij het beheer van het landschap essentieel is. Het bos krijgt een divers karakter: een voedselbos, productiebos en een proeftuin waar ruimte is voor experimenten. Ook boomkwekerijen uit de omgeving worden uitgenodigd om deel te nemen aan dit collectieve project. Daarnaast zou er een buurthuis in het bos kunnen komen, zodat het een plek van ontmoeting wordt.

Verschillende ingrepen geven vorm aan dit bos van de toekomst. Het is een plek die niet alleen natuur biedt, maar ook ruimte schept voor sociale groepen zoals zorgboerderijen en buurtverenigingen. Het landschap wordt een eigendom van iedereen, een voorbeeld van duurzame landbouw en een gemeenschap die samenwerkt aan de toekomst.

Het collectieve bos sluit aan bij de groepen die actief zijn in het beheer van de Geelders. Een vrijwilliger van de groep 'De Nieuwe Gemeynt' zegt hierover: "De Geelders is een stuk waar we als vrijwilligersgroep proberen om wat meer biodiversiteit aan te brengen. Je begint niet alleen resultaat te zien, maar het is ook ontzettend leuk om dit samen te doen." De betrokkenheid van boeren is cruciaal, zoals een andere respondent benadrukt: "Het lijkt me fijn als de boerderijen gestimuleerd zouden worden om over te gaan op biologische land- en tuinbouw, dat de afwisseling van natuur, weilanden en bomenrijen blijft bestaan." Zo wordt het bos niet alleen een plek van natuur, maar ook van landbouw en menselijke interactie, waar iedereen een steentje aan bijdraagt.

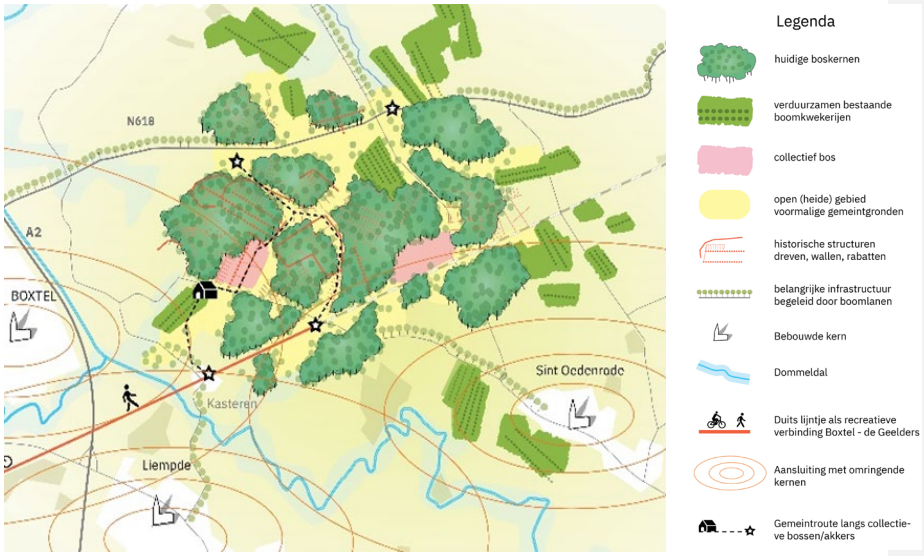

Figuur 8
Overzichtskaart van ontwerpvariant Collectief bos.

Op figuur 8 is dit te zien: De huidige gemeinten worden uitgebreid, en het bos wordt uitgebreid met nieuwe collectieve voedselbossen. Deze worden geëxploiteerd door inwonersgroepen, in samenwerking met de agrariërs. Dit gaat hand in hand met de verduurzaming van de bestaand boomkwekerijen. Een Gemeintroute verbindt de verschillende stukken bos en akkers. Het oude Duitse lijntje wordt omgebouwd tot één van de aangename ontsluitingsroutes vanuit de omringende dorpen naar het bos. Aan de randen van het bos komen accommodaties voor sociale activiteiten en zorgfuncties. Op andere plekken wordt het bestaande leembos uitgebreid en beheerd in verenigingsverband.

Figuur 9
Collage-impressie van ontwerpvariant Collectief bos.

Ontwerpschets *Belevingsbos* (ontdekkingswaarde)

Het belevingsbos is een natuurbos dat zich kenmerkt door zijn wilde, ongetemde karakter. Hier kunnen bijzondere planten en dieren worden ontdekt, waarbij bezoekers actief op zoek gaan naar deze verborgen schatten. Het idee is om de natuurlijke ontoegankelijkheid te vergroten, door delen van het bos juist minder goed te ontsluiten en door het historische 'Duits Lijntje' te laten overgroeien. Deze verwilderde sfeer nodigt uit tot avontuur en ontdekking, waarbij de natuur zich zonder veel menselijke tussenkomst kan ontwikkelen. Bezoekers kunnen ook overnachten in kleinschalige accommodaties, wat hun ervaring in dit bijzondere bos verder verrijkt.

Een belangrijk uitgangspunt is de voortzetting van de sfeer die het Marggraf-bos kenmerkt: een combinatie van mysterie en natuurbeleving. Het belevingsbos wordt opgezet als een verhalend en ontdekkend bos, met verschillende routes die de bezoeker langs geënsceneerde paden leiden. Deze routes variëren in lengte, van grote tot middelgrote en kleine rondes, zodat er voor elke bezoeker iets te ontdekken valt. De nadruk ligt op natuurlijke wildernis en *rewilding*, waarbij de natuur zelf de leiding krijgt. Dit geeft het bos een arcadisch, bijna sprookjesachtig karakter.

De recreatieve en toeristische mogelijkheden worden uitgebreid, onder andere door het organiseren van speurtochten naar de 'small five' van Geelders: vijf bijzondere, kleine dieren die typisch zijn voor dit gebied. Dit maakt het bos niet alleen aantrekkelijk voor natuurliefhebbers, maar ook voor avontuurlijke bezoekers die iets bijzonders willen beleven.

Het belevingsbos is gebaseerd op de charme van de verstilde natuur, zoals een respondent beschrijft: "De stilte en de bomen, heerlijk! Ook heerlijk om te zien hoe de natuur zich, zonder bemoeienis, ontwikkelt." Een andere respondent zegt: "Het bos is vrij ontoegankelijk en dus boeiend om van de paden af te wijken." Dit maakt het belevingsbos een plek voor ontdekkers die graag de natuur in haar puurste vorm ervaren.

In figuur 10 is dit te zien: De bestaande boskernen worden uitgebreid tot één groot aaneengesloten bosgebied, maar er wordt een afwisseling gemaakt tussen vrij toegankelijke en door routes ontsloten bos, en ondoordringbaar (gemaakte) stukken bos, waar de natuur juist ongestoord haar gang kan gaan. Zij vormen een ontoegankelijke achtergrond voor de geënsceneerde routes het bos in langs, Gemeynten en belevingsplekken (spelend ontdekken, mogelijkheden voor natuurobservatie, uitkijkpunt). Het oude Duitse lijntje overwoekert langzaam en wordt niet toegelicht, maar van zichzelf een avonturenpad.

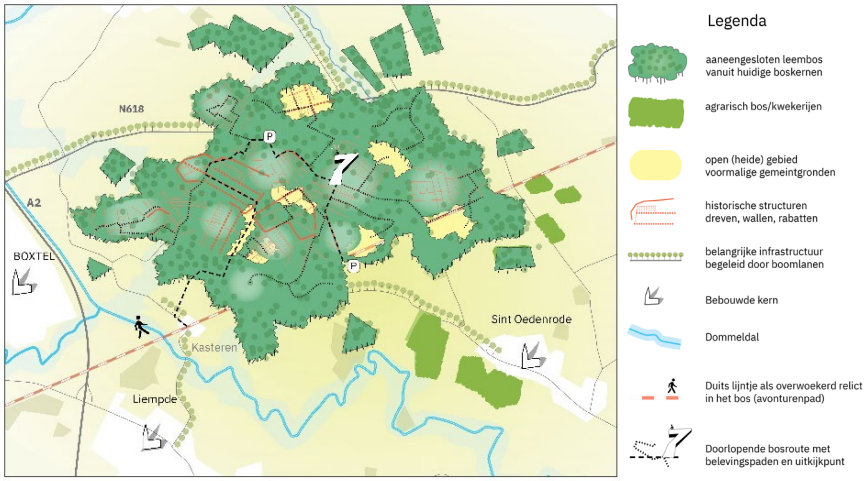

Figuur 10
Overzichtskaart van ontwerpvariant Belevingsbos.

Figuur 11
Collage-impressie van ontwerpvariant Belevingsbos.

Bijlage 3: Casus St. Antonius Abtkerk

De wordingsgeschiedenis van de St. Antonius Abtkerk

In het centrum van Volkel, een kleine dorpsgemeenschap in Oost-Brabant dat onderdeel is van de gemeente Uden, bevindt zich de St. Antonius Abtkerk. De kerk is gebouwd in 1938 als parochiekerk naar het ontwerp van Johannes van Halteren uit 's-Hertogenbosch. De kerk is onderdeel van een netwerk van kerken en kloostercomplexen in de Peelregio en neemt ook in het dorp zelf een belangrijke sociale plaats in als een typische 'parochiekerk' die gefinancierd is vanuit de lokale gemeenschap en niet vanuit het bisdom.

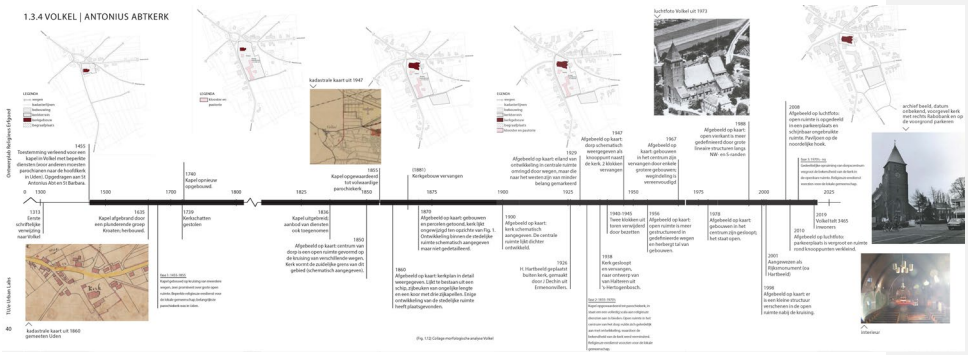

Figuur 1
Tijdlijn St Antonius Abtkerk te Volkel. Bron: TUE Urban Labs, 2021

St. Antonius Abtkerk en het 'liturgisch reveil'

De kerk staat op de ontstaansplek van het dorp Volkel. Daar waar heidewegen elkaar kruisten, werd in 1449 een kapel gebouwd. Inwoner Aert Willems, naar wie de Aert Willemsstraat in Volkel is genoemd, en zijn vrouw Lutgardis namen hiervoor het initiatief met de toezegging van een schenking als bijdragen voor de bouw en het onderhoud van de kapel. Over het uiterlijk van de kapel is niets bekend. De gekozen christelijke symboliek nestelt zich echter in de landschappelijke eigenschappen van Volkel. De Volkenaren kozen namelijk als patroonheiligen de Heilige Antonius, een Egyptenaar die als kluizenaar in de woestijn woonde en tevens beschermheilige van veehoeders was, en de Heilige Barbara, de vrouw die de zanderige akkers vruchtbaar zou houden.

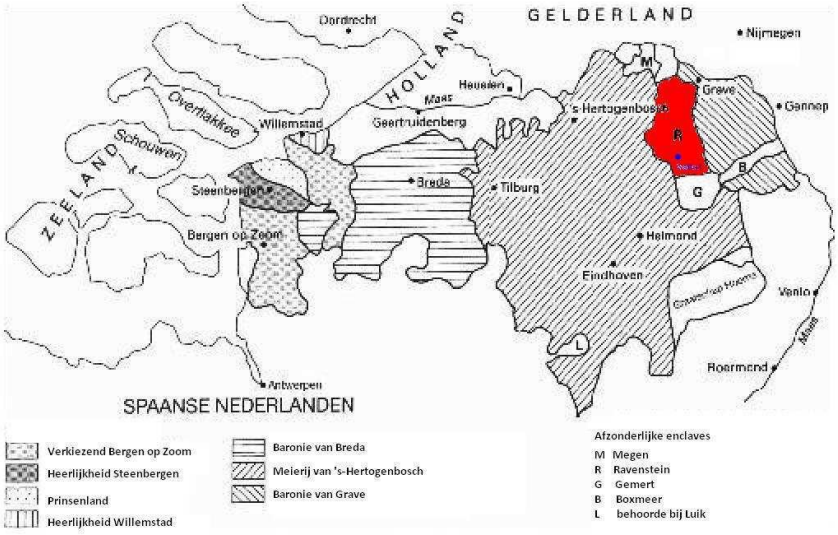

Figuur 2

De ligging en politieke situatie van het Land van Ravenstein tijdens de periode van de Spaanse Nederlanden. Bron: Verkuijlen, G. (2012). pag. 14

Tijdens de Spaanse periode nam het Land van Ravenstein een speciale plek in het godsdienstige landschap. In 1581 scheidden de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, respectievelijk de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en de Habsburgse Nederlanden, zich van elkaar af. Het Land van Ravenstein bevond zich toen als Duits-Spaanse enclave in de Noord-Nederlandse republiek. Waar in het noorden het protestantisme zich vasthechtte tijdens de Reformatie, bleef in het Land van Ravenstein ondanks belegeringen en bezettingen de vrijheid van godsdienst van kracht. Het groeide uit tot een uitwijkplaats voor katholieken en andere uit de Republiek verdreven godsdienstigen. De Volkelse architectuurgeschiedenis wijkt hierdoor af van de Brabantse. Schuilkerken waren in Volkel bijvoorbeeld niet aan de orde.

In 1835 werd de middeleeuwse kapel gedeeltelijk afgebroken, waarschijnlijk door ruimtegebrek, en werd plaatsgemaakt voor een vergroting van de dorpskapel. De Volkelse kerkgemeenschap werd daarbij steeds onafhankelijker. Zo was het mogelijk gedoopt, gehuwd, en begraven te worden in Volkel. Dit resulteerde in de stichting van een zelfstandige parochie in het Bisdom van 's-Hertogenbosch in 1855. Op de oorspronkelijke locatie van de kapel werd een volledig nieuw parochiekerkgebouw gebouwd in 1881.

Het buitenaanzicht van de St. Antonius Abtkerk. Bron: Parochie Sint Petrus

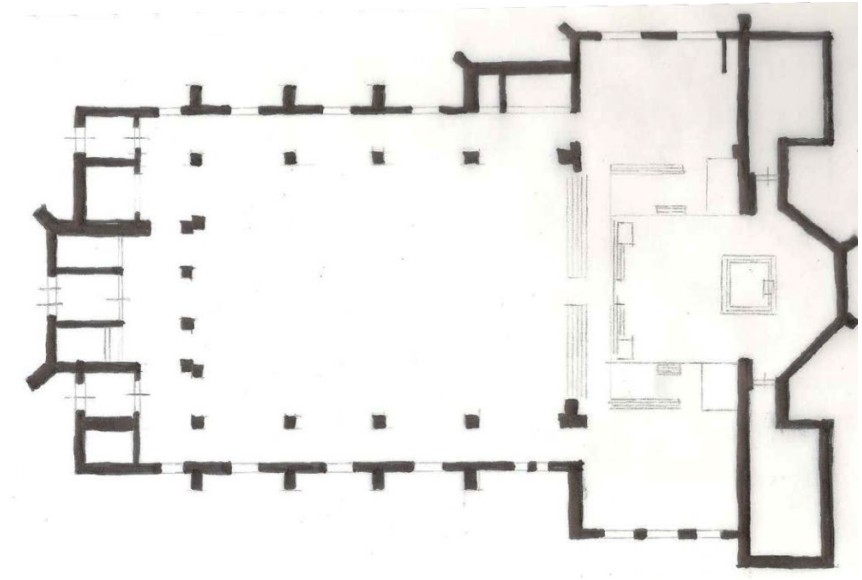

Figuur 3
De plattegrond van de huidige kerk. Bron: Verkuijlen, G. (2012). Dorpskerken: Verdwijnende cultuurhistorie. Architectuur en identiteit in kleine gemeenschappen, pag. 35

De nieuwe kerk voldeed echter niet lang aan de eisen en bood al snel te weinig capaciteit, zeker met het oog op de verwachte bevolkings- en kerkgangersgroei. In 1938 werd plaatsgemaakt voor de St. Antonius Abtkerk zoals we die nu kennen. In opdracht van pastoor Leonardus van Vroonhoven ontwierp en bouwde de architect Johannes Joseph Maria (J.J.M.) van Halteren uit 's-Hertogenbosch samen met de Volkelse aannemer J. Versteeg de huidige basiliek. Dit was waarschijnlijk Van Halterens eerste kerkontwerp; veel over het werk van de architect is niet bekend. Toch wordt het door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed aangemerkt als belangrijk voorbeeld van werk uit het oeuvre van Van Halteren en van bepaalde collectiewaarde.

Liturgische veranderingen waren van invloed op de kerkarchitectuur die Van Halteren hanteerde. Het zogenaamde liturgisch reveil dat zich van 1830 tot 1900 voltrok, was een poging om de vele verschillende soorten liturgie waarin het christelijk geloof uiteen was gevallen tot een overkoepelende godsdienstbeoefening te verenigen. Deze nieuwe ontwikkeling benadrukte de deelname van gelovigen en leken en het gemeenschapsbindende karakter van de liturgie. Om de maatschappelijke invloed van de kerk te stimuleren, in het licht van opkomend volksbewegingen als het socialisme, alsook het godsdienstig verval in de steden, werd het geloof gedemocratiseerd. In Brabant specifiek uitte dit zich in katholieke planologie die de plattelandse kleinschaligheid in de vorm van traditie en geslotenheid benadrukte. Landelijk werd getracht het geloof te verspreiden via de volgers en de leken. Zo kregen gewone burgers belangrijkere taken en rollen in de zielzorg toegewezen, bijvoorbeeld het uitvoeren van liturgische functies zoals de sacramentele bediening. Kortom, de nadruk werd gelegd op de eenheid van liturgie, kerk, en kerkgangers.

De institutionalisering van de liturgische vernieuwing uitte zich ook in de regulering van de kerkbouw en kerkelijke architectuur. De katholieke kerk speelde hiermee sterk in op de kerkelijke herleving via het traditionalisme, hoewel tegelijkertijd geëxperimenteerd werd met nieuwe materialen zoals staal en beton in modernistische architectuur. Om het verval van de kerkelijke kunst en kennis te stuiten werden esthetische richtlijnen vaak vastgelegd, weliswaar naar de lokale context, in de eigen bouwcommissies van bisdommen. Deze richtlijnen zetten zich af tegen de industrialisatie van de bouw en schreven traditionele, ambachtelijke bouwvormen en -materialen voor. Daarnaast waren architecten die een opdracht van een katholieke organisatie wilden vervullen volgens het bisschoppelijk mandement van 1930 verplicht zich in te schrijven bij de Algemene Katholieke Kunstenaarsvereniging. Dit betekende dat elke nieuwgebouwde katholieke kerk automatisch de door de kerk uitgezette stijlprincipes en -uitgangspunten volgde.

Zo kunnen de uiterlijke eigenschappen van de St. Antonius Abtkerk als een uiting van het onderliggende liturgische gedachtegoed worden gezien. Aangemerkt door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed als typische volkskerk of gemeenschapskerk uit de interbellum-periode was het nieuwe kerkgebouw bedoeld om de deelname van gelovigen aan de liturgie te stimuleren. Het is daarom kort en breed opgezet, met smallere zijbeuken en een verbreed middenschip waarin men vier rijen kerkbanken zij aan zij kwijt kon. Hierdoor werd het zicht op het altaar verbeterd en werd een gevoel van eenheid van ruimte en van clerici en leken gecreëerd. De nadruk op het hoofdaltaar drukte het idee van unum altare uit, dat de eucharistie en de 'mede-offergedachte' centraal stelde. Achter het hoofdaltaar sluit een verlaagde apsis het koor van de kerk af. Deze kenmerken waren een grote verandering ten opzichte van de afstand tussen leken en clerici die gecreëerd werd door de letterlijke en symbolische scheiding van schip en altaar uit de periode ervoor.

Het zicht op het hoofdaltaar en de apsis vanaf het middenschip. Bron: Kerkfotografie

Vanaf buiten is duidelijk te zien hoe de kerk bestaat uit drie beuken en een prominente westtoren heeft. Het gebouw heeft een stijl die verwijst naar de gotiek, met kenmerken zoals de baksteenstijl, zadel- en lessenaardaken met leien bedekking, spitsboogramen, vorktraceringen, figuratieve kapiteelstructuren, en natuurstenen sierdelen, portalen, en graatgewelven. Deze zijn een verwijzing naar de vroegchristelijke gotische tradities waarop op werd voortgebouwd in de traditionalistische stijl. Bijzonder is ook de verwerking van baksteen in het interieur met gemetselde gewelven in verschillende kleurstellingen. Dit breekt met de traditie van decoratie in het katholieke kerkinterieur. Bijzonder is de integratie van architectuur, constructie en ornament in de baksteenstructuur. Daarnaast wijkt het af van de gotische stijl door de donkere opzet en het gebruik van strijklicht langs de bakstenen gewelven, door middel van de lichtbeukramen die ingehouwen zijn in de gewelven. Deze donkerheid wordt met name in de beuken opgevoerd. Het schip heeft een spaarzame binnenverlichting door middel van kroonluchters en wandlampen. De baksteen wordt ook naar buiten getrokken: buiten worden de kerkgronden omgeven door een ezelsrugmuur. Ook bijzonder is de verbondenheid met de context in het conceptie en praktijk van het bouwen: het ontwerp en de bouw van de kerk is gefinancierd vanuit de gemeenschap en het gebouw werd gebouwd door een lokale aannemer: dit wijst op specifieke kennis die aanwezig moet zijn geweest voor de constructie van de uitzonderlijke gewelven.

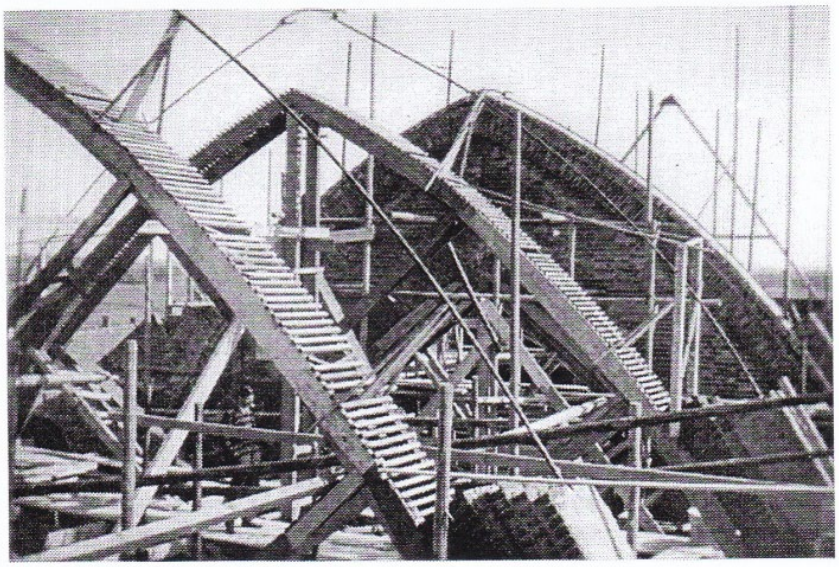

De bouw van de bakstenen gewelven. Bron: VOLK

De sobere en functionele binnenkant van de kerk is door de jaren heen verfraaid met verschillende liturgische en (volks)kunstobjecten. In 1947 zijn aan de kapitelen reliëfafbeeldingen van religieuze figuren aangebracht om symbolisch de dragende kolommen te versterken; rond 1955 zijn vier gebrandschilderde ramen toegevoegd; in 1956 zijn schilderijen van de beproevingen van Christus aan de loopwegen toegevoegd. De kerk huist ook een Mariabeeld uit 1965, een linderenhouten beeld van de patroonheilige Antonius van de hand van de Volkenaar F. van der Wijst, en buiten het tot rijksmonument aangewezen Heilig Hartbeeld van Jules Déchin, geïmporteerd uit het buitenland in 1926.

Landschappelijk en bestuurlijk perspectief: Volkel als Brabants akkerdorp

Luchtfoto van het dorp Volkel. Bron: Nederland in beeld.

De totstandkoming van het Noord-Brabantse dorp Volkel is verweven met de grotere gebiedsgeschiedenis. Het is gelegen in wat tot 1815 het bestuurlijke en territoriale gebied van het Land van Ravenstein betrof, waarna de Fransen het verdeelden onder de nieuwgevormde provincie Noord-Brabant. Dit gebied genoot als heerlijkheid een afhankelijke status van het Hertogdom van Brabant. Dit betekent dat het autonoom door zelfstandige heren werd bestuurd, los van het centrale gezag. Het kende een aantal belangrijke steden, gekenmerkt door de aanwezigheid van kastelen: Herpen, van 1196 tot rond 1345 de hoofdstad; Ravenstein, daarna het bestuurlijk centrum; en Uden. Uden groeide langzaam uit tot belangrijk centrum voor de bevolking van de omliggende dorpen en gehuchten: het huisde niet alleen een wekelijkse markt en de Sint-Petruskerk, maar diende ook als soort middeleeuwse gemeente op politiek en rechtelijk gebied.

De landschapsregio de Peelrand waarin Uden en Volkel liggen, klemt als een boog om de voormalige veengronden van de Peelkern heen. De rand wordt gekenmerkt door het zandlandschap en een ring van agrarische nederzettingen en akkercomplexen. Er werden gehuchten gevormd toen de boerenhoeven in de omgeving van Uden zich groepeerden langs landwegen en -paden. De kerken die zijn ontstaan in dit landschap hebben verschillende landschappelijke karakteristieken. Er zijn kerken die gesticht zijn bij oudere nederzettingen die wat hoger liggen. Daarnaast zijn kerken die gesticht zijn bij begraafplaatsen in agrarische nederzettingen, de zogenaamde akkerdorpen, gesticht rond de vroege middeleeuwen. Akkers of essen liggen aan de rand van zandgronden, op plekken met een gunstige grondwaterstand. Het zand werd tijdens de ijstijden afgezet. Deze akkers werden vaak bemest met plaggen die van de heide werden gehaald, vandaar dat ze in het landschap nog vaak naast elkaar liggen. (zie figuur 4)

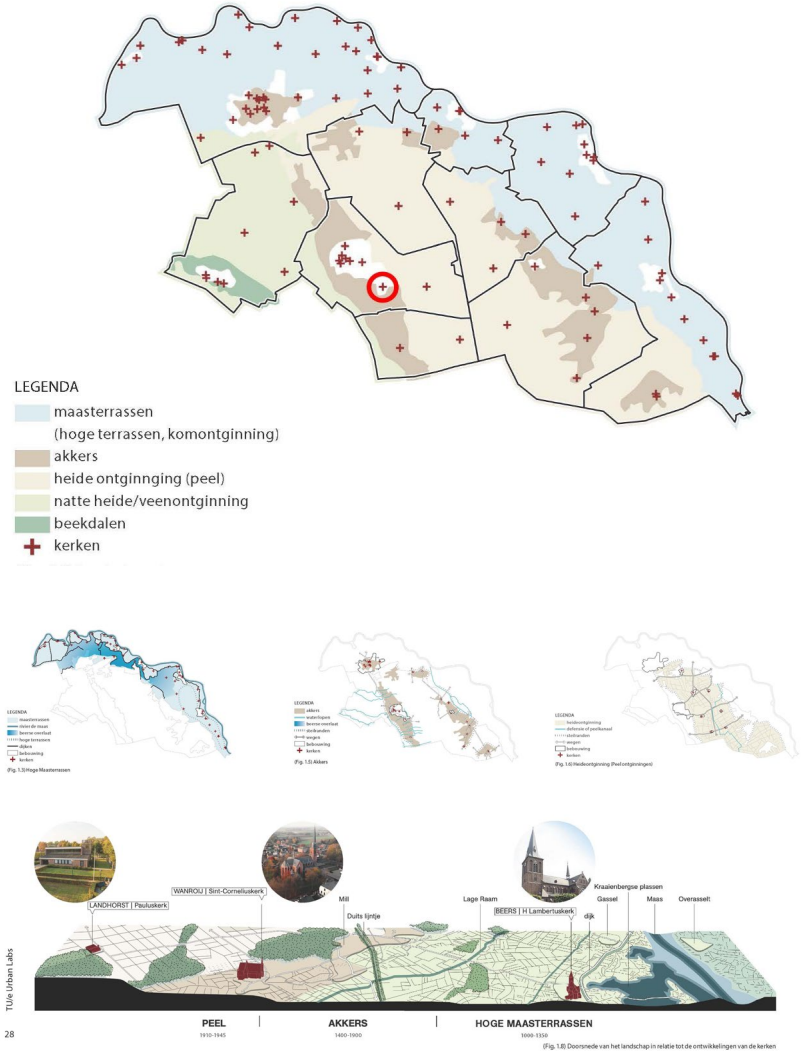

Figuur 4
Kerkenlandschapstypen. Bron: Musch e.a. (2021)

Volkel is een dergelijk akkerdorp dat langzaam ontstaan is door de agglomeratie van boerderijen gesticht op het kruispunt van de Kloosterstraat, Antoniusstraat, en Rudigerstraat. Karakteristiek is de verbindende functie van deze kruising, die verschillende linten met bebouwing van woningbouw en agrarische complexen stedenbouwkundig bijeenhoudt. De rooms-katholieke St. Antonius Abtkerk is ontwikkeld op de ontstaansplek van een akkerdorp en is momenteel gelegen in een dorpskern. De kerk markeert nog steeds de plek van het dorpscentrum, met het dorpsplein en het

winkelcentrum. Als onderdeel van de lintbebouwing van het kerkdorp Volkel heeft de St. Antonius Abtkerk vermoedelijk een sterke concurrentiepositie ten opzichte van andere kerkgemeenschappen gehad, onder andere vanwege de centrale ligging en bereikbaarheid ervan.

Figuur 5

Kaart van het dorp Volkel met significante bebouwingslinten in geel. Bron: Provincie Noord-Brabant. (z.d.). Cultuurhistorische waardenkaart (CHW).

Het landschap veranderde aanzienlijk door de landbouwactiviteiten en -technieken die steeds verfijnder en intensiever werden. Bossen werden gekapt, de onvruchtbare zandgrond werd bemest, maar ook werd het land ten behoeve van economische ontwikkelingen ontgonnen. Zo verkocht de heer de heidevelden ten oosten van Uden als 'gemene gronden' of 'gemeynten' aan de dorpsbewoners van onder andere Volkel. De inwoners van de nederzetting ontgonnen deze woeste gronden in eigen beheer, wat zorgde voor een langzame bureaucratisering van het gehucht en het ontstaan van een dorpsbestuur. Deze 'oude ontginningen' geven de westelijke Peelrand een kenmerkende verkavelingsstructuur. Immers, de ontginningsactiviteiten die zorgden voor een landschappelijke inrichting van nederzettingen, weilanden, beemden, en bossen waren alleen mogelijk door het aanleggen van afwaterings- en vloeisystemen en het reguleren van de waterhuishouding. Pas in 1926 werd overgegaan op het ontginnen van omliggend heide.

Een echte gemeenschapskerk

De St. Antonius Abtkerk heeft vanaf het begin een prominente rol in de gemeenschap vervuld. Zowel landschappelijk als cultureel en sociaal nam de kerk een centrale rol in het dorpsleven in. De volkskerk verbond het gehucht Volkel met de nabijgelegen parochie van Uden en bewees tegelijkertijd het bestaansrecht van het dorp en haar bestuur. De locatie, sfeer, en functies van het dorpscentrum werden en worden nu nog bepaald door de aanwezigheid van het kerkgebouw. Vanaf de stichting van de kapel heeft deze plek gefunctioneerd als gemeenschappelijke verzamelplaats waar de bewoners van Volkel kerkten en bijgestaan werden met geestelijke verzorging.

Hoewel de locatie van de kerk onveranderd is gebleven, is de St. Antonius Abtkerk langzaam minder belangrijk geworden voor de Volkenaren en omliggende steden en dorpen. De kerk staat weliswaar op de kruising van de belangrijke akkerwegen, maar is bijvoorbeeld geen doorgaande weg meer tussen de omliggende plaatsen Boekel, Zeeland en Uden. Ook is het aantal kerkgangers en financiële bijdragen aan de parochie sterk teruggelopen. In 2017 is het dorp daarom geïnformeerd over de financiële problemen waarmee de parochie kampt en de opdracht om een nieuwe functie voor het kerkgebouw te vinden met inspraak van de Volkenaren. Hierbij is de vraag hoe de verschillende waarden die het kerkgebouw vertegenwoordigt in de samenleving kunnen worden verenigd in een haalbaar en wenselijk plan.

De parochie beheert het gebouw maar omdat het aantal kerkgangers afneemt is er vanuit de gemeenschap een initiatief opgestart voor de herontwikkeling van de kerk. Betrokkenen hebben zich verenigd in de coöperatie VOLK. Belangrijk uitgangspunt is het behouden van de centrale plek en publieke betekenis voor het dorp. Zij organiseren af en toe bijeenkomsten en ook het naastgelegen bejaardenhuis maakt af en toe gebruik van de ruimte.

De kerk is een belangrijk onderdeel van de cultuurhistorische en stedenbouwkundige kwaliteit van de dragende structuren van het landschap. In het Bestemmingsplan Volkel 2012 is de functionele structuur van het centrum van Volkel vastgelegd: functies als wonen, dienstverlening, horeca, detailhandel, maatschappelijke voorzieningen, en kantoren zijn vrij uitwisselbaar mogelijk binnen de verleende bestemmingen. Daarnaast benadrukt de ontwikkelingsstrategie van de Peelrandregio (Provincie Noord Brabant, 2022) de waarde van de dragende structuren van het cultuurhistorisch Peellandschap waaronder de zichtbaarheid van landschapskenmerken. De Peelrand bestaat uit een ring van middeleeuwse dorpen op enige afstand van het voormalige veengebied van De Peel. Deze oude dorpen worden gekenmerkt door akkercomplexen, schaarse groenlanden en voormalige heidevelden. De heidevelden zijn in de negentiende en twintigste eeuw ontgonnen en grotendeels omgezet in landbouwgrond, waardoor er een waardevol mozaïek is ontstaan van oude en jonge ontginningen. Religieuze bouwwerken zoals kloosters, kerken en kapellen, kastelen en landgoederen en militaire bouwwerken als de Peel-Raamstelling en het Vliegveld Volkel verlenen het gebied extra cultuurhistorische betekenis. RCE Panorama landschap (2022)

Ontwerpvarianten

Op basis van de literatuurstudie, interviews en de bewonerswaarderingen zijn drie varianten ontwikkelend voor de transformatie van de St. Antonius Abtkerk, waarin steeds een of enkele waarden leidend zijn voor de fysieke interventie. In de hierna volgende tabel staat voor elke variant het programma, de principes voor de indeling en de vormgeving van het interieur en het exterieur, en hoe de kerk onderdeel wordt van het omliggende dorpsplein.

	Interieur	Exterieur	Plaats in het dorp
Variant 'Nieuwe sociale ruimte' **(vooral gemeenschappelijk programma) Vernieuwing van de 'sociale functie', collectieve betekenis herinterpreteren**	Centrale ruimte opdelen voor verschillende nieuwe sociale functies (grote zalen) herinterpretatie routes en rituelen	Aanbouwen aan het exterieur om gebouw nieuwe expressie te geven en ingreep van buitenaf zichtbaar te maken.	Nieuwe relaties tussen gebouwen en naar winkelcentrum. Parkeerplaats wordt onderdeel van landschap met veel meer groen en verblijfsruimte, parkeren verlegd naar andere plekken
Variant 'Bezinning' **(mengvorm gemeenschappelijk en privaat programma) Persoonlijke (religieuze) ervaring staat centraal, persoonlijke herinnering ophalen**	Centrale ruimte behouden, behouden of versterken bestaande routes (zoals de rondgang) en rituelen (zoals bezinning)	Nieuwe ruimte aanbouwen op de begane grond, nieuwe overgangen naar de omliggende openbare ruimte: een poort in de tuinmuur naar het plein en een uitbouw aan de straatzijde.	Nieuwe entrees en relatie met de omgeving, tuinmuur openen naar het plein en naar de hoofdstraat, pleininrichting ongewijzigd; behoud van parkeerplaatsen
Variant 'Baken in het dorp' **(vooral privaat programma) Behouden silhouet en plek in het dorp als belangrijkste identiteitskenmerk**	Centrale ruimte opdelen in kleinere verhuurbare units, bv werkplaatsen of kantoren.	Buitenzijde blijft vrijwel ongewijzigd. De gevels worden opengebroken binnen de bestaande ribbenstructuur, redelijk onzichtbaar want diepliggend.	Nieuwe relaties en ontsluitingen door het openen van de tuin en het doorbreken van het muurtje naar meerdere kanten. Pleininrichting ongewijzigd, behoud van parkeerplaatsen.

Tabel 1
Overzicht welke ruimtelijke ingrepen in de drie ontwerpvarianten Nieuwe sociale ruimte, Bezinning en Baken in het dorp worden gedaan aan interieur, exterieur en qua plaats in het dorp.

Ontwerpschets *Vernieuwing sociale functie* (sociale waarde)

Deze variant sluit aan op de **sociale** waarde van het gebouw. Dit is de meest publieke variant met vooral openbare functies of gemeenschapsfuncties; geen private of verhuurbare ruimtes voor clubs en verenigingen. Er wordt voortgebouwd op de rol van de locatie als ontmoetingsplek en middelpunt van het dorp. Historisch gezien hebben er op de plek van de Abtkerk altijd kapelletjes of kerken met een gemeenschapsfunctie gestaan.

In deze variant worden de grenzen, overgangen en routes binnen en buiten het gebouw opnieuw vormgegeven. Denk daarbij aan muurtjes, gevelopeningen, entreeportalen, maar ook aan het leggen van nieuwe relaties tussen het dorpsplein en de kerktuin, waarbij aangesloten wordt bij de behoeften van verschillende nieuwe gebruikers. De variant verkent de ruimte voor het introduceren

van nieuwe rituelen. Waar vroeger de nadruk lag op kerkdiensten, begrafenissen en trouwerijen, kan in de toekomst een bredere betekenisgeving ontstaan die aansluit bij moderne behoeften voor gezamenlijke viering, zoals carnaval, feesten, rommelmarkten, braderies en dergelijke, maar ook de behoefte aan ruimte in kleinere kringen, zoals bijvoorbeeld ouderen- of jongerenclubs, hobbyverenigingen, hulporganisaties, buurtcoöperaties, of religieuze gemeenschappen.

In het ontwerp wordt het gebouw ingericht als ankerplaats voor de buurt met ruimte voor allerlei maatschappelijke en sociale functies en spontane activiteiten van dorpelingen, zowel jong als oud. Gedacht kan worden aan ruimtes voor vieringen, zorgfuncties, welzijnsgebruikers, gemeenschapszalen en verhuurbare ruimtes (voor bijvoorbeeld een fysio of arts, wellicht ook bibliotheek). In het publieke gedeelte van het gebouw wordt expliciet ruimte geboden voor dorpsactiviteiten en vieringen. De aansluiting met het dorpsplein wordt verbeterd door het plein en de tuin als een doorlopend landschap vorm te geven en de parkeerplaats te verleggen.

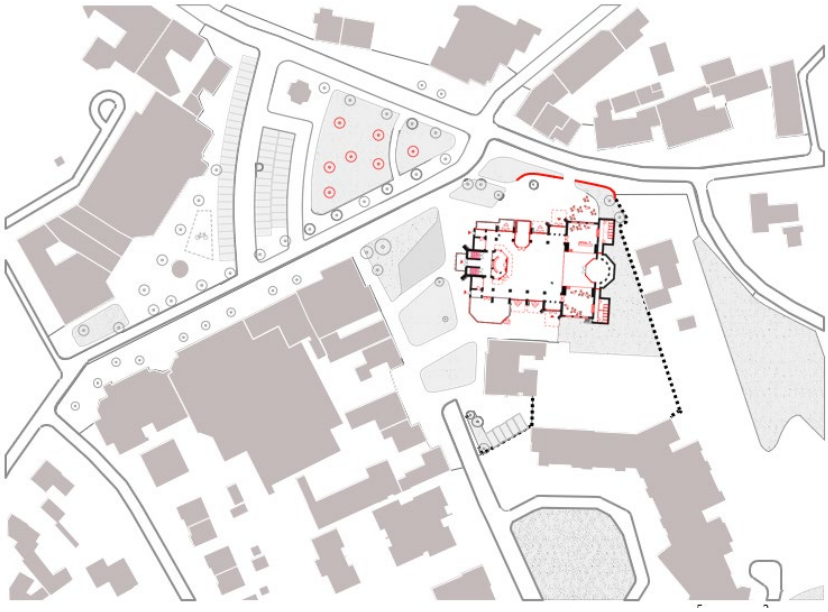

Figuur 6
Omgeving kerk: landschappelijke aansluitingen, entrees en begane grond inrichting

Figuur 7
Exterieur kerk

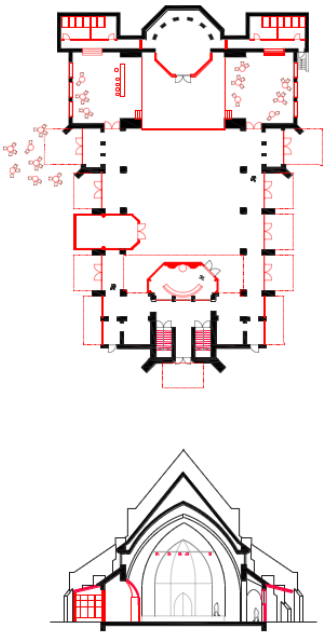

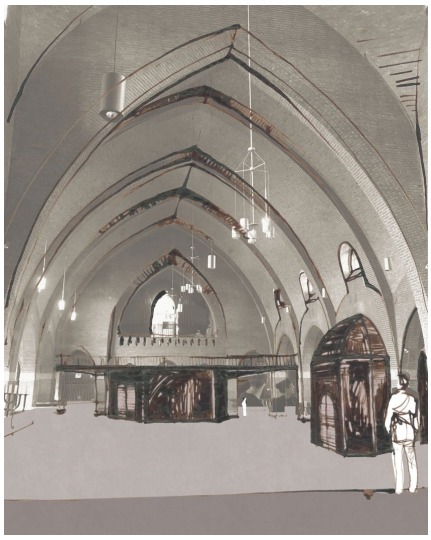

Figuur 8
Interieur kerk

Ontwerpschets *Bezinning* (identiteitswaarde, esthetische waarde, representatiewaarde)

Dit een variant die aansluit op herinneringen aan individuele beleving van het ritueel. Het wordt ingevuld door het combineren van publieke functies en verhuurbare ruimtes waarbij rituelen en zingeving een leidend thema is. De herbestemming biedt dat opnieuw, maar in nieuwe vorm, maar (uiteraard en onvermijdelijk) altijd nog zichtbare referentie aan het oude ritueel. Het gaat hier om de 'persoonlijke' interpretatie van de **identiteitswaarde** (de ervaring op een plek te zijn waar veel verhalen liggen); de **esthetische** waarde van het interieur; en ook het behoud van de **representatiewaarde** van het interieur. De dorpelingen komen binnen niet alleen om georganiseerde dingen te bezoeken (in verschillende verbanden, zoals clubs of carnavalsvereniging) maar daarnaast wordt in het openbare gedeelte expliciet ruimte geboden voor individuele contemplatie.

De ruimtelijke elementen die in deze variant worden behouden zijn het grote, overweldigende middenschip met zijn spitsboogconstructie als indrukwekkend centraal element, omgeven door de rondgang. Ook de intieme zijruimtes, zoals de Mariakapel en de zijbeuken worden behouden, waarbij het contrast met de grootsheid van het middenschip behouden blijft en de nevenruimtes een meer persoonlijke en besloten sfeer houden. De overgang van donker binnen naar licht buiten is een belangrijk thema dat bijdraagt aan de ruimtelijke dynamiek en de ervaring van de ruimte. Nieuwe overgangen worden gemarkeerd en geaccentueerd, net zoals de oude houten deuren dat altijd al deden. Daarnaast wordt aandacht besteed aan de mogelijkheden om te zitten en de ruimte te aanschouwen, net zoals in de traditionele kerkbankjes.

Het ontwerp speelt in op de contemplatieve sfeer van de kerk waarbij verschillende ruimtes een nieuwe invulling krijgen. Het aanschouwen van de ruimte in het middenschip gebeurt door het open laten van de ruimte en gedeeld gebruik mogelijk maken, zoals bijvoorbeeld voor yogalessen, gesprek en discussie of rommelmarkten. De rondgang wordt behouden en biedt toegang tot diverse verhuurbare units, die aan de kerk gebouwd worden. Ook de absis en parochieruimte zijn apart ontsluiten en kunnen plek bieden aan grotere groepen en verenigingen. De relatie met het dorpsplein en de hoofdstraat wordt gelegd door het maken van nieuwe overgangen naar de omliggende openbare ruimte: door middel van een poort in de tuinmuur naar het plein en een uitbouw aan de straatzijde. De parkeerplaats op het dorpsplein blijft op dezelfde plek.

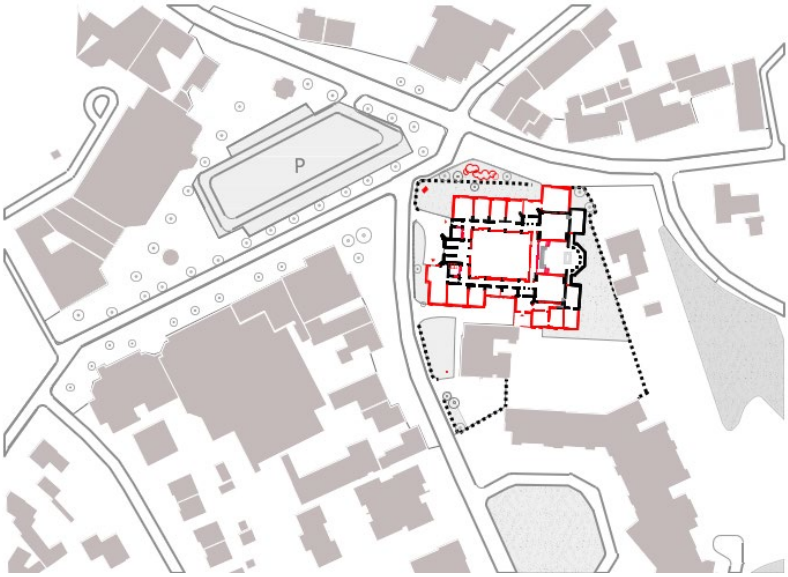

Figuur 9
Omgeving kerk: landschappelijke aansluitingen, entrees en begane grond inrichting

Figuur 10
Exterieur kerk

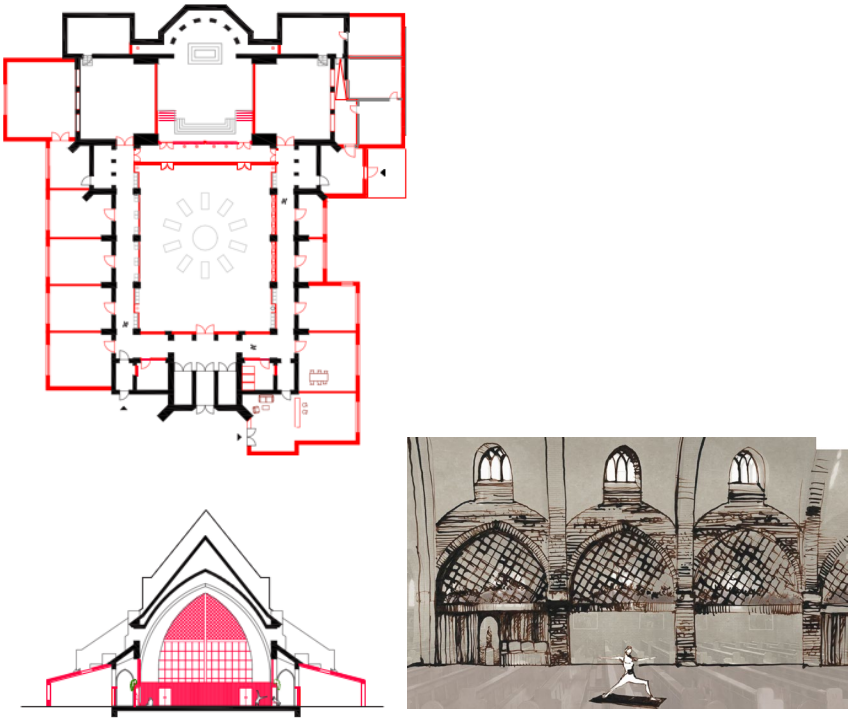

Figuur 11
Interieur kerk

Ontwerpschets *Baken in het dorp* (identiteitswaarde, accommodatiewaarde)

Deze variant sluit vooral aan bij de waardering van het gebouw als een 'sculptuur': een baken in het dorp. Het handhaven van gewaardeerde elementen in het interieur is in deze variant minder belangrijk maar een minimale publieke toegankelijkheid is wel wenselijk. In deze variant heeft de kerk privaat verhuurbare ruimtes. Te denken valt aan een winkel, museum of restaurantfunctie, in combinatie met kleinere privaat verhuurbare units. Deze variant sluit aan bij de 'collectieve' interpretatie van de **identiteitswaarde** van het gebouw (met het kerkprofiel als drager) en op de **accommodatiewaarde** (het maken van verhuurbare ruimte voor bijvoorbeeld werkplekken, dagopvang, aanleunwoningen, short-stay units of hotelkamers).

De ruimtelijke elementen die in deze variant worden behouden, benadrukken de centrale rol van de kerk in Volkel. Als richtpunt en middelpunt van het dorp vormt de kerk de herkenbare 'skyline' en het gezicht van Volkel, een symbool van identiteit en verbondenheid. Daarnaast draagt de kerk bij aan een gevoel van thuiskomen. Dit gevoel wordt versterkt door de fysieke en visuele aansluiting van de kerk op haar directe omgeving. Het groen rondom de kerk speelt ook een belangrijke rol. Het creëert een natuurlijke overgang tussen de kerk en de omgeving, en biedt ruimte voor ontmoeting, rust en een eigentijdse invulling die de sociale en ruimtelijke waarde van de plek versterkt.

In het ontwerp wordt het schip opgesplitst in twee verdiepingen. De onderste verdieping wordt opgedeeld in privaat verhuurbare units die via een open middengang bereikbaar zijn maar ook een eigen entree hebben naar de tuin toe. De bovenste verdieping blijft open waardoor de gewelven nog steeds ervaarbaar zijn. Deze verdieping kan in gebruik worden genomen als restaurant, evenementenlokatie of F16 museum (in samenwerking met de basis in Volkel). Er kunnen tijdelijk kleine nissen in de grote ruimte worden afgescheiden door middel van gordijnen die opgehangen zijn in de gewelven.

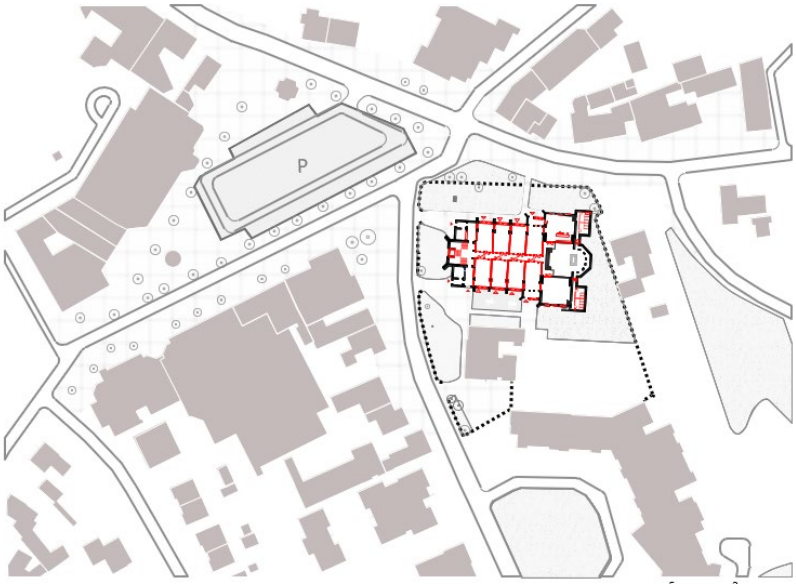

Figuur 12
Omgeving kerk: landschappelijke aansluitingen, entrees en begane grond inrichting

Figuur 13
Exterieur kerk

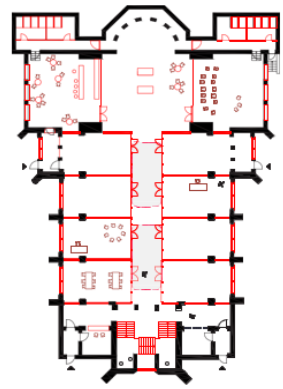

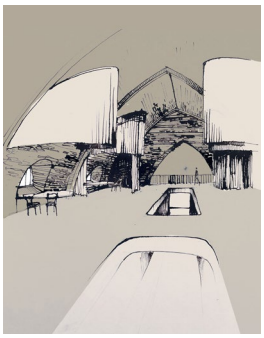

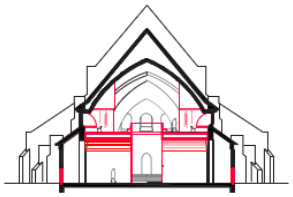

Figuur 14
Interieur kerk

Bijlage 4: Interviews

Interviews algemeen

- Hans Renes, UU en VU
- Jan Rouwendal, VU
- Jan-Hylke de Jong, Fenicks
- Ina Horlings, RUG
- Leeke Reinders, TUD
- Matthijs Burger, Gemeente Leiden/Vereniging grote monumentengemeenten
- Joks Janssen, TELOS instituut
- Frank Vehof, RCE
- Kees-Jan Dosker, Nederlands Restauratiefonds
- Mieke van Bers, RCE
- Floris Lazrak, AEPB Onderzoek en Advies
- Karel Loeff, Christian Pfeiffer, Bond Heemschut
- Hester Dibbits, Nancy van Asseldonk Reinwardt-academie
- Han Wartna (BOEi)
- Eefje van Duin, Libau

Interviews cases

Lunetten

- Bettina van Santen en Henk Jansen (Erfgoeddeskundigen Ontwikkelorganisatie Ruimte Gemeente Utrecht)
- Wilbert Kalfsvel (Gebiedsreggiseur Utrecht Zuid)
- Gijs Wanders (Wijkeconomie Utrecht Zuid)
- Anita Blom (RCE)
- Rolf van de Weide (Woningbouwcorporatie Bo-EX)

- Leden van Bewonersoverleg Lunetten en andere bewoners

Geelders

- Jan Janse en Erik Saaltink (Staatsbosbeheer)
- Arjan Simons (Brabants Landschap)
- Hidde Hoetink (ZLTO)
- Ger van den Oetelaar (ARK)
- Rentmeester van Hoven (Stichting Marggraf)
- Mirja Kits (Waterschap)
- Martijn van Dinther (gemeente Boxtel)
- Ineke de Jong (erfgoeddeskundige Arcadis)

- Bewoners en recreanten uit de omgeving van De Geelders

Volkel

- Gijs Verkuilen
- Jan Lucius (Parochiebestuur)
- Linda IJsseldijk (gemeente Uden)
- Lars Schopen (gemeente Uden)
- Freek van Genugten (Bisdom 's Hertogenbosch)
- Debbie Boeien (Kindcentrum Gideon in Volkel)
- Emil Uriot (RCE)

- Leden van VOLK en andere bewoners van Volkel